

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»

НАУКОВІ

ТОМ 15
2025 р.

Записки
НауКМА

Юридичні науки

LABAVM Triumphale TRIADOS
per Tru Dignissimos Tutelares adubra
Kieva-Mohileviana Palladis Militantibz
in Christo Patris P: Procopii Kolaczynski
Emetissimi intra factas a divinitissimo suo

PRÆSENTAVM.

Trino Virtutis Theologiaru Choro
to Illustre sub Signis Alma Orthodoxæ
Proflixum Ac natalis Revertissimis
eisdem Almi Orthodoxi Collegii Rectoris
Nomini Innocentio Szczepki. monacho S.O.B:

Quæ Vexilla micat: tonat et gurg classica Maurop: Spis.A

Fides, respicit quas Sacerata Divi:

ISSN 2663-0621 (online)

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»

НАУКОВІ ЗАПИСКИ НаУКМА

ЮРИДИЧНІ НАУКИ

Том 15 ♦ 2025

Науковий рецензований фаховий електронний журнал
Виходить двічі на рік ♦ Заснований у 1996 р.

nrplaw.ukma.edu.ua

Київ
2025

**Національний університет «Києво-Могилянська академія»
заснував видання «Наукові записки НаУКМА» 1996 року**

Цей том вийшов, зокрема, завдяки фінансовій підтримці
Міжнародного благодійного фонду відродження Києво-Могилянської Академії (МБФВ КМА),
зокрема коштом, які надійшли через Канадську фундацію українських студій
від **Фонду Михайла та Дарії Ковальських**

«Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки» (англ. *NaUKMA Research Papers. Law*) — науковий рецензований фаховий електронний журнал відкритого доступу, який входить до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б» зі спеціальності 081 — Право. Тривалий час виходив друком як частина багатосерійного видання «Наукові записки НаУКМА» (серія «Юридичні науки»). З 2018 р. — «Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки», виходить двічі на рік.

Періодичне фахове видання «Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки» індексується в національних і міжнародних реферативних і наукометричних базах даних та наукових пошукових системах: Наукова періодика України, BASE-search (Bielefeld Academic Search Engine), CORE, Crossref, Dimensions, DOAJ (Directory of Open Access Journals), EBSCO Central & Eastern European Academic Source, ERIH PLUS, Google Scholar, Index Copernicus International, OpenAIRE Explore, Open Ukrainian Citation Index, Scilit, Semantic Scholar, Sherpa Romeo, Ulrichsw eb (Ulrich's periodicals directory), vLex Justis та ін. Поступово індексація журналу розширюється.

У виданні оприлюднюються результати теоретичних та емпіричних досліджень учених, науково-педагогічних працівників, аспірантів, магістрів і студентів із широкого кола питань сучасної юридичної науки.

Журнал адресовано науковцям, фахівцям, викладачам, докторантам, аспірантам, студентам, а також усім зацікавленим у наукових дослідженнях із юридичних наук.

Вебсайт журналу: <http://nrplaw.ukma.edu.ua>

Мови видання: українська, англійська

Редакційна колегія

Роман Петров, проф., д-р юрид. наук (НаУКМА) — **головний редактор**
Іван Яцкевич, доц., канд. юрид. наук (НаУКМА) — **відповідальний секретар**
Денис Азаров, доц., канд. юрид. наук (НаУКМА)
Рональд Бранд, проф. (Піттсбурзький університет, США)
Ольга Бурлюк, д-р (Гентський університет, Бельгія)
Михайло Буроменський, проф., д-р юрид. наук (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)
Володимир Галаган, проф., д-р юрид. наук (НаУКМА)
Томас Давуліс, проф., д-р (Вільнюський університет, Литва)
Пітер Ван Елсуwege, проф., д-р (Гентський університет, Бельгія)
Анатолій Засць, проф., д-р юрид. наук (НаУКМА)
Микола Козюбра, проф., д-р юрид. наук (НаУКМА)
Олександр Мережко, проф., д-р юрид. наук (Верховна Рада України)
Оксана Музика-Стефанчук, проф., д-р юрид. наук (НДІ інтелектуальної власності НАПрН України)
Войцех Садурський, проф. (Сіднейський університет, Австралія)
Богдан Футей, проф., д-р права, почесний доктор НаУКМА (США)
Микола Хавронюк, проф., д-р юрид. наук (НаУКМА)
Роксолана Ханік-Посполітак, доц., канд. юрид. наук (НаУКМА)
Станіслав Шевчук, проф., д-р юрид. наук (НаУКМА)

Здійснюється подвійне анонімне рецензування матеріалів

Супровід і підтримка *Олександра Ярошенко*
Редагування *Наталія Мінько, Анна Малишева*
Комп'ютерне верстання *Андрій Шмаркатюк*

Засновник і видавець:
Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

Ідентифікатор
у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа: **R40-04350**
(рішення Національної ради України
з питань телебачення і радіомовлення № 1158
від 11.04.2024)

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 3631
від 23.11.2009

Внесено до Переліку електронних наукових фахових видань України,
в яких можуть оприлюднюватися результати
дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів
доктора наук, кандидата наук та ступеня
доктора філософії, **категорія «Б»**
(наказ МОН України від 17.03.2020 № 409,
зі змінами від 24.02.2025 № 349)

Адреса редакції:
вул. Г. Сковороди, 2, м. Київ, 04070
тел.: (044) 425-45-44
e-mails: nrpl@ukma.edu.ua
redviddil@ukma.edu.ua

© НаУКМА, 2025

DOI: 10.18523/2617-2607.2025.15.3

У статтях, що увійшли до поточного тому журналу, розглянуто актуальні проблеми юридичної науки, як загальної теорії права, публічного та приватного права, так і проблеми міждисциплінарного характеру. Публікації охоплюють проблемні питання міжнародного кримінального права, правового регулювання штучного інтелекту та цифрового середовища, електронного судочинства та застосування принципів у сфері податкового права, вступу України до Європейського Союзу, а також окремі питання правового регулювання корпоративних відносин та домашньої праці, академічної доброчесності та авторського права, людської гідності та конституційного права.

Вихід цього тому став можливим завдяки праці наших авторів, професіоналізму рецензентів, членів редколегії, редакторів, яким ми глибоко вдячні за їхній внесок у розвиток наукового видання. Розвиток юридичної науки сприяє становленню та реалізації правової держави в Україні, її економічної, політичної та оборонної спроможності.

Ми охоче приймаємо на розгляд рукописи, присвячені не лише питанням загальної теорії права, захисту прав людини, проблемам окремих галузей права, а й аналізу судової практики ЄСПЛ, Верховного Суду, а також питанням взаємодії національного права з правом ЄС, у тому числі й на рівні практики вищих судів.

Подані матеріали проходять подвійне анонімне рецензування. Кожна публікація має якісні метадані, цифровий ідентифікатор.

Оскільки періодичне фахове видання «Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки» індексується в національних та міжнародних реферативних і наукометричних базах даних та наукових пошукових системах: Наукова періодика України, BASE-search (Bielefeld Academic Search Engine), CORE, Crossref, Dimensions, DOAJ (Directory of Open Access Journals), EBSCO Central & Eastern European Academic Source, ERIH PLUS, Google Scholar, Index Copernicus International, OpenAIRE Explore, Open Ukrainian Citation Index, Scilit, Semantic Scholar, Sherpa Romeo, Ulrichsweb (Ulrich's periodicals directory), vLex Justis та ін., то опубліковані в журналі статті отримують ефективне поширення.

«Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки» є журналом відкритого доступу: можна читати, завантажувати, копіювати, поширювати, друкувати, шукати або покликатися на повні тексти його матеріалів. Редколегія підтримує Будапештську ініціативу відкритого доступу, спрямовану на вільне та безоплатне поширення наукової інформації. Політика відкритого доступу — це забезпечення безпосереднього відкритого доступу до випусків, підтримка принципів вільного поширення наукової інформації та глобального обміну знаннями задля загального суспільного прогресу.

Редакційна колегія запрошує до публікації в журналі та постійно приймає на розгляд матеріали українською та англійською мовами.

* * *

На превеликий жаль, у 2025 році юридична наука та академічна спільнота зазнали непоправної втрати: відійшов у вічність професор Козюбра Микола Іванович, який довгий час очолював редакційну колегію журналу і до останніх днів активно працював у складі редколегії, опрацьовував подані рукописи, dbав про розвиток журналу. Ідеї, концепції та аргументовані позиції професора М. Козюбри, зокрема викладені в багатьох публікаціях у нашому журналі, отримали відгук і розвиток у численних наукових дослідженнях його учнів та колег, стали предметом дискусій з опонентами. Водночас і досі залишається широким простір для вивчення та подальшого переосмислення доробку професора М. Козюбри, і не лише в межах теорії права і держави, а й в царині галузевих і комплексних юридичних наук.

Роман Петров,
професор, доктор юридичних наук, головний редактор

Іван Яцкевич,
доцент, кандидат юридичних наук, відповідальний секретар

DOI: 10.18523/2617-2607.2025.15.4-18

УДК 343.214:340.1

Владислав Барильченко

Аспірант факультету правничих наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»;
юридичний консультант Global Rights Compliance, Київ, Україна

<https://orcid.org/0009-0000-5625-190>

vladyslav.barylchenko@ukma.edu.ua

ТЛУМАЧЕННЯ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ: ОСОБЛИВОСТІ ТА МЕЖІ

У статті розглянуто особливості тлумачення в кримінальному праві, що з огляду на специфіку цієї галузі права є актуальним питанням на сьогодні. Особливу увагу приділено саме розширювальному тлумаченню кримінально-правових норм, що досі викликає гострі дискусії в наукових колах. Проведено стислий огляд історії розвитку поняття тлумачення в праві та зміни ставлення до нього. Звернено увагу на особливості поділу галузей права на приватні та публічні, необхідність такого поділу, а також його вплив на процес тлумачення правових норм. Наголошено, що через особливості норм кримінального права ця галузь не належить ні до приватно-правових, ні до публічно-правових. Досліджено ставлення науковців, а також позиції судів до тлумачення норм кримінального права, зокрема за обсягом. Зроблено висновок, що в окремих випадках кримінально-правові норми можуть тлумачити розширено і такий процес є невідворотним, водночас питання меж такого тлумачення залишається дискусійним і потребує вирішення для забезпечення ефективного та справедливого правозастосування.

Ключові слова: розширене тлумачення, межі тлумачення, тлумачення кримінально-правових норм.

Постановка проблеми

Тлумачення норм права є одним із ключових питань у юридичній науці, адже саме тлумачення здатне забезпечити ефективне застосування правових норм та, як наслідок, належний рівень регулювання суспільних відносин. Тлумачення є багатогранним і складним процесом, який досліджують протягом тривалого часу. Однак все ж є низка проблемних питань, які потребують вивчення.

Однією з таких проблем у сфері тлумачення є інтерпретаційна діяльність саме в кримінальному праві. Особливо гострими є дискусії щодо можливості розширеного тлумачення кримінально-правових норм. Через специфіку цієї сфери права дослідження означеної проблеми є важливими й актуальними.

Упродовж тривалого часу існує переконання, що кримінальні норми можна тлумачити лише буквально та не допускається можливість застосування розширеного тлумачення. Проте непоодинокими є думки про допустимість розширеного тлумачення таких норм у певних випадках. Важливо спробувати дійти згоди в цьому питанні, адже тлумачення кримінального права в належний спосіб забезпечить дотримання прав і законних інтересів громадян. Обмеження лише буквальною тлумаченням може створити додаткові перешкоди в захисті прав людини та унеможливить належне функціонування правової системи.

У цій статті ми розглянемо особливості та межі тлумачення в кримінальному праві крізь призму загальних знань про тлумачення. Для цього ми стисло окреслимо історію становлення та розвитку поняття «тлумачення», виокремимо основні види тлумачення, звернемо увагу на особливості, притаманні тлумаченню в приватному та публічному праві, розглянемо питання заборони розширеного тлумачення в публічному праві, у тому числі кримінальному, а також з'ясуємо, якими є винятки та коли кримінальне право може тлумачитися розширено.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Тлумаченню норм права присвячено велику кількість праць, проте тлумачення, зокрема розширювальне, норм саме кримінального права потребує подальших досліджень.

Однією з перших ґрунтовних робіт, присвячених тлумаченню норм кримінального права, була праця П. Елькінд «Тлумачення і застосування норм кримінально-процесуального права», видана ще в 1967 році. За часів незалежності вітчизняні науковці О. Капліна, О. Дудоров та С. Хилук також активно займаються питанням тлумачення норм кримінального права і мають у своєму доробку низку праць.

Серед закордонних учених значну увагу питанню тлумачення норм кримінального права приділяв Р. Дворкін. Також це питання активно досліджують Дж. Флетчер, К. Роземонд, Б. Янсен, Д. Канале та Дж. Тузет.

Однак варто додати, що питання тлумачення норм кримінального права має багато аспектів, які потребують подальших досліджень. Зокрема, варто зосередити увагу на розширювальному тлумаченні в кримінальному праві.

Виклад основного матеріалу

Історія розвитку поняття «тлумачення» сягає своїм корінням ще античних часів — Стародавнього Риму та Стародавньої Греції. Античні філософи у своїх працях (Платон («Держава», «Закони», «Політик»), Арістотель («Політика»), Цицерон («Про державу», «Про закони», «Про природу богів»)) викладали власні роздуми щодо різних явищ та надавали їм власну інтерпретацію. Зокрема, розмірковували про поняття «справедливість».

Арістотель писав, зокрема, про верховенство закону, який, на його думку, не виходить від правителя, а навпаки — правитель послуговується такими законами:

...хто вимагає, аби панував закон, очевидно, хоче, щоб панували божество і розум, а хто вимагає, аби панувала людина, проявляє (у своїй вимозі) певне дикунство; бо пристрасть саме і є таким (чимось тваринячим), до того ж вона зводить навіть найкращих правителів з істинного шляху; навпаки, закон — це розум поза пристрастями і бажаннями¹.

Доба Середньовіччя характеризується значним зростанням ролі релігії у всіх сферах життя, тому тлумачення більшою мірою застосовують до теологічних текстів, а не права. Однак тлумачення знаходило застосування й у світському житті. Середньовічні правителі використовували юристів та їхнє вміння надавати тлумачення для обґрунтування своєї необмеженої влади. Тлумачення зазнавав *lex regia* (царський, або королівський, закон), за яким верховна влада та суверенітет добровільно передавалися від народу до правителя. Згідно з тлумаченням, передана влада від народу до правителя була незворотною. Свою позицію правники підкріплювали посиленням на давньоримського юриста Ульпіана, який зазначав: «Те, що до вподоби князю, має силу закону, оскільки з королівським законом, який був прийнятий про його правління, народ передає йому і в ньому всю свою владу і силу»².

З настанням доби Ренесансу застосування тлумачення набуло нового розвитку. У цей період зародилося багато нових шкіл з новими підходами та практиками, які зверталися до спадку юристів і філософів Стародавнього Риму та Стародавньої Греції. Предметом тлумачення стають не лише закони, а й теологічні, літературні, історичні тексти, а також починають застосовувати загальнофілософський, філософсько-герменевтичний підхід. Як зазначає Маклін, тлумачення в цей період зводилося до відтворення, оскільки питання нормотворення ще активно не порушували³.

В українській історії розвиток тлумачення також відбувався упродовж тривалого часу. Про це варто говорити, починаючи з історії Київської Держави. З прийняттям християнства у суспільстві змінилися погляди на багато речей. Відбулося часткове змішання традицій, які побутували на цих землях протягом минулих століть, та нової християнської ідеології. Це мало відображення і в розвитку тлумачення на території сучасної України⁴.

¹ Арістотель, *Політика*, пер. з давньогр. О. Кислюк (Київ: Основи, 2000), 59.

² David Johnston, *The Cambridge Companion to Roman Law* (Cambridge University Press, 2015), 389.

³ Євген Зверев, «Тлумачення міжнародних договорів національними судами: європейський досвід та українська практика» (авто-реф. дис. канд. юрид. наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2015), <https://core.ac.uk/reader/149245860>.

⁴ В. С. Малента, «Історичні аспекти становлення тлумачення норм права», *Вісник Академії адвокатури України* 1 (2010): 20, http://nbuv.gov.ua/UJRN/vaau_2010_1_5.

Розвиток тлумачення можна простежити в багатьох давньоруських джерелах, серед яких: «Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона, «Успенський збірник», «Моління» Даниїла Заточника, «Слова» Кирила Туровського, «Послання» Кліма Смолятича, «Повчання» Володимира Мономаха, «Житіє Бориса і Гліба», «Вчення» Кирила Новгородця, «Повість минулих літ», «Руська правда» та ін.⁵

Митрополит Іларіон був одним із перших, хто на території сучасної України застосував тлумачення на такому рівні. У своїх працях він, зокрема, описував співвідношення понять «закон» і «благодать». «Закон» Іларіон порівнював із рабством, а «благодать» — із свободою, співвідносячи їх як єдність теперішнього (те, що існує зараз) та потенційного (те, що може існувати в майбутньому), що змінюють одне одного⁶.

Варто зазначити, що історія знала випадки, коли тлумачення сприймали негативно. Візантійський імператор Юстиніан заборонив тлумачити свої Дигести, вказуючи на те, що вони належним чином регулюють усі питання і не дають підстав для сумнівів. Юстиніан вважав, що робота юристів щодо тлумачення правових норм негативно впливає на їх ефективне застосування, оскільки нагромаджує стислі норми зайвим текстом⁷. Під час видання «Corpus juris civilis» Юстиніан наказав, щоб у разі будь-яких сумнівів суди зверталися за роз'ясненням норм до нього самого⁸.

Упродовж XVII–XIX ст. панувала думка про зрозумілість і довершеність закону, тож для його розуміння не потрібно застосовувати будь-які спеціальні знання та навички, достатньо здорового глузду. Саме тоді в доктрині права панував принцип «*clara non sunt interpretanda*» («зрозумілі закони не потребують тлумачень»)⁹.

Промовистим є наведений В. Грабарем факт про Наполеона I Бонапарта, який, дізнавшись про виданий коментар Цивільного кодексу Франції, сказав: «Пропає мій кодекс»¹⁰. В одній зі статей кодексу йшлося: «Суддя, який відмовиться судити з приводу мовчання, темноти або недостатності закону, може підлягати переслідуванню за звинуваченням у відмові в правосудді»¹¹. Тоді вважали, що кодекс належним чином регулює суспільні відносини і не потребує будь-яких втручань чи уточнень.

Уже впродовж XX — на початку XXI ст. з розвитком правової науки тлумачення активно використовують і досліджують. З розвитком прецедентного права тлумачення розуміють не лише як відтворення, а і як творення права. Велика кількість наукових робіт у цей період присвячена проблемним питанням тлумачення права. Продовжуючи ці напрацювання, у цій статті ми частково розглянемо загальні питання тлумачення, а також дослідимо питання тлумачення в кримінальному праві.

З історії тлумачення ми простежуємо, як змінюється ставлення держав, окремих науковців, звичайних людей до тлумачення. Це шлях від повного заперечення до прийняття та схвалення. На сьогодні абсолютно переважає думка про необхідність та обов'язковість тлумачення. Водночас розгляд можливості тлумачення переходить у дещо іншу площину. Науковці ставлять під питання можливість тлумачення норм у тій чи іншій галузі права. Тож далі розглянемо особливості тлумачення в приватному та публічному праві.

Поділ права на приватне та публічне на сьогодні є все більш умовним. У теорії права є дуже багато концепцій і підходів для такого розподілу та його обґрунтування. На практиці він також має вагоме значення, оскільки є зручним для праворозуміння та правозастосування, а також дає змогу систематизувати законодавство. Однак з розвитком правовідносин усе важче визначити критерії для чіткого розподілу та встановлення меж між приватним і публічним правом. Правовідносини в галузях, які прийнято вважати приватно-правовими чи публічно-правовими, мають багато винятків, через які їх не можна зарахувати до однієї з підсистем. Як результат, теоретичні основи поділу права на приватне та публічне порушуються та видозмінюються¹².

⁵ Малента, «Історичні аспекти становлення тлумачення норм права».

⁶ Там само.

⁷ Н. В. Іванчук, «Історико-правові засади становлення та розвитку тлумачення норм права в юридичній науці», *Південно-український правничий часопис* 1 (2013): 133, http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pupch_2013_1_44.

⁸ Там само.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

¹¹ *Code civil des Français: édition originale et seule officielle*, Gallica, accessed April 9, 2025, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1061517/f2.item>.

¹² Олександр Миколенко, «Поділ національного права на публічне і приватне право та його теоретичне і практичне значення», *Правова держава* 23 (2016): 58–64, http://nbuv.gov.ua/UJRN/Prav_2016_23_13.

У цьому контексті погоджуємося з О. Банчуком стосовно того, що не потрібно проводити чіткого розмежування між публічним і приватним правом, варто розглядати їх у комплексі, як сукупність суспільних відносин, які набувають то одну якість, то іншу та об'єднані в єдину систему правового регулювання¹³.

Альона Дутко також наголошує, що немає «чисто» публічних чи приватних галузей права. Під час їхньої реалізації відбувається взаємопроникнення засад публічного права в галузі приватного права, а засад приватного права — у галузі публічного права. Дослідниця підтримує позицію тих науковців, які вважають, що «публічне та приватне право є не сукупністю відповідних галузей права, а являють собою певні системи норм права і є підсистемами у структурі системи права»¹⁴.

Підтвердженням того, що немає потреби в чіткій диференціації публічного та приватного права, є практика, притаманна системі англосаксонського права. В англосаксонській системі загалом немає поділу права на публічне та приватне. Водночас також немає поділу права за галузями¹⁵.

Далі розглянемо теоретичні та практичні особливості, притаманні приватно-правовим та публічно-правовим відносинам, які мають бути враховані в процесі тлумачення норм цих підсистем.

Приватне право — це підсистема права, що регулює відносини між суб'єктами права (фізичними та юридичними особами), які є рівними у своїх правах та інтересах. Взаємодія сторін приватного права відбувається на рівних без участі суб'єктів владних повноважень з використанням диспозитивного підходу, який надає його учасникам значну автономію в реалізації своїх прав та інтересів¹⁶.

Ґрунтовну характеристику особливостей приватного права, які впливають на його тлумачення, надала Валерія Антошкіна. Тож для розгляду основних ознак приватного права будемо звертатися до її досвіду.

Однією з ключових ознак приватного права, про яку ми вже згадували, є диспозитивність. Учасники цивільних правовідносин під час укладання договору можуть встановити власні правила та обмеження, які поширюватимуться виключно на них.

Водночас варто наголосити, що диспозитивність не є необмеженою. Будь-які відносини повинні бути тією чи іншою мірою врегульовані загальними правилами, які забезпечать правопорядок і допоможуть уникнути свавілля. Нерідко трапляються ситуації, коли доволі важко визначити межі диспозитивності, встановлені імперативними приписами, які потребують додаткового тлумачення¹⁷.

До приватного права входить низка галузей: цивільне (включно з господарським), сімейне, трудове, житлове, земельне право та ін. Як наслідок, галузі приватного права мають великий обсяг правових норм, які регулюють доволі велике коло правовідносин. З огляду на це під час тлумачення та застосування норм потрібно враховувати обсяги та систему таких норм¹⁸.

Серед галузей приватного права центральне місце належить цивільному праву. Через свою наповненість та універсальність норми цивільного права можуть застосовуватися в інших галузях (господарському, сімейному, земельному та ін.) у разі неврегульованості того чи іншого питання. Проте приписи інших галузей приватного права незастосовні для питань цивільних правовідносин. Отже, цивільне право є фундаментом у приватному праві, а тому практика застосування його норм та надане їм тлумачення має бути загальним і використовуватися й для інших галузей¹⁹.

Характерною ознакою галузей приватного права є також значне використання оцінних понять. Тлумачення таких понять потребує спеціальних знань і вмінь, зокрема, під час розгляду справ судами²⁰.

Особливе місце в системі приватного права посідають правочини (односторонні та багатосторонні), зокрема договори. Принцип свободи договору перетворює фактично кожен договір на окремий об'єкт тлумачення та змушує його сторони, а також суд індивідуально аналізувати кожен договір²¹.

До тлумачення договору вдаються для розв'язання проблемних питань, які можуть виникнути у зв'язку з його укладенням, серед яких: чи є договір укладеним, яка мета його укладення та який

¹³ Миколенко, «Поділ національного права на публічне і приватне право та його теоретичне і практичне значення».

¹⁴ Альона Дутко, «Особливості юридичних конструкцій приватного права», *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»* 825 (2015): 65, http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2015_825_13.

¹⁵ О. Дручек, Р. Зварич і М. Новікова, «Романо-германська та англосаксонська правові системи: історичні аспекти формування та основні характеристики», *Право та державне управління* 2 (2023), <https://doi.org/10.32782/pdu.2023.2.59>.

¹⁶ Микола Козюбра, ред., *Загальна теорія права* (Київ: Ваіте, 2015), 145.

¹⁷ Валерія Антошкіна, «Особливості тлумачення в системі приватного права», *Правова позиція* 3 (2020): 9, <https://doi.org/10.32836/2521-6473.2020-3.1>.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

зміст його умов; у якому значенні вжито в його тексті слова, терміни і поняття; чи вносили зміни в договір і наскільки суттєвими вони були; чи був договір припинений; чи врегульована договором проблемна ситуація, що виникла; чи збігається волевиявлення сторін з їхньою дійсною волею²².

На значну роль суду в тлумаченні норм саме приватного права впливає відсутність відповідальних органів, які могли б надавати роз'яснення щодо того чи іншого нормативно-правового акта. Зважаючи на це, судові тлумачення, яке може бути як нормативним, так і казуальним, має велике значення в приватноправових відносинах²³.

Також у приватному праві активно використовують аналогію закону. Якщо немає чіткої норми з конкретного питання, особа, яка застосовує право, може шляхом тлумачення та звернення до інших норм, які регулюють схожі правовідносини, оперативно вирішувати проблемні питання шляхом використання аналогії доти, доки законодавець не вирішить цієї проблеми²⁴.

Ще однією властивістю приватного права є допустимість використання звичаю для врегулювання взаємовідносин. Самі нормативно-правові акти прямо дозволяють використання звичаю, це дає змогу ефективніше вирішувати проблемні питання та на рівні з аналогією права допомагає уникнути прогалин у чинному законодавстві або договорі²⁵.

Проаналізувавши особливості приватного права, ми маємо чітке бачення його специфіки, що впливає на процес тлумачення. Широка диспозитивність, яка панує в приватному праві, має як переваги, так і недоліки. Однак однозначно можна стверджувати, що така характеристика приватного права залишає надзвичайно широке поле для маневрів щодо його тлумачення нормозастосовувачами. Отже, тлумачення в приватному праві є складною багаторівневою конструкцією, яка потребує досліджень.

На відміну від приватного права, публічне право — це підсистема права, яка регулює відносини, неодмінним учасником яких є представник публічної влади (державної влади та/або місцевого самоврядування). Якщо в приватному праві головну роль відіграє приватний інтерес, то в публічному — суспільний (публічний) інтерес. Публічне право має імперативний характер і вертикальну будову. Публічно-правові відносини можна умовно поділити на три категорії:

- 1) відносини, що виникають між суб'єктами владних повноважень;
- 2) відносини, що виникають між суб'єктом владних повноважень та іншими суб'єктами права;
- 3) відносини між іншими суб'єктами права, які прямо стосуються діяльності держави і місцевого самоврядування²⁶.

Галузі, які входять до публічного права, можна поділити на матеріальні (конституційне, адміністративне, фінансове, податкове право та ін.) та процесуальні (кримінальне процесуальне, цивільне процесуальне, адміністративне процесуальне право та ін.)²⁷.

За аналогією з приватним правом звернемо увагу на особливості публічного права, які впливають на його тлумачення, та, зокрема, спробуємо їх порівняти.

В основі публічного права лежить принцип імперативності, який встановлює чіткі межі для тих чи інших дій та правовідносин. Відповідно до статті 19 Конституції України, суб'єкти владних повноважень (державні органи та органи місцевого самоврядування), їхні посадові особи зобов'язані діяти виключно на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Отже, головний учасник публічно-правових відносин має чіткі обмеження для власної діяльності.

Водночас, крім суб'єктів владних повноважень, є інші суб'єкти-учасники правовідносин — фізичні та юридичні особи. Як зазначено у вже згаданій статті 19 Конституції України, ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Отже, крім імперативного принципу, у публічному праві також є диспозитивність, хоч і, очевидно, не така сама, як у приватному праві.

Питання меж діяльності суб'єктів владних повноважень і свобода дій інших осіб доволі часто є проблемними питаннями. Їх встановлення та обґрунтування потребує комплексного аналізу й окремого розгляду в кожному випадку, що й зумовлює необхідність тлумачення таких норм у публічному праві.

²² Антошкіна, «Особливості тлумачення в системі приватного права», 9.

²³ Там само.

²⁴ Там само, 10.

²⁵ Там само.

²⁶ Козюбра, ред., *Загальна теорія права*, 145.

²⁷ Там само.

Поряд з імперативністю ще однією ознакою публічного права є вертикальність відносин. Відносини в публічному праві є субординаційними, де наявний суб'єкт владних повноважень, який виконує свої управлінські функції, та особа, щодо якої такі функції виконуються. З огляду на це під час тлумачення публічно-правових норм відбувається протиставлення суспільного інтересу в особі владних органів та приватного інтересу окремих осіб. Пошук балансу в протиставленні інтересів доволі часто стає складним завданням, яке має вирішуватися за допомогою тлумачення.

Публічне право охоплює велику систему нормативно-правових актів різного рівня, які регулюють великий спектр відносин. До публічного права належать конституційне, фінансове, екологічне, адміністративне, податкове, митне право та ін. Кожна галузь є окремою системою з нормами різного рівня. Отже, під час тлумачення норм публічного права потрібно комплексно підходити до оцінювання правовідносин, аналізуючи всі норми.

Подібно до приватного публічне право також має велику кількість оцінних понять. Зважаючи на це, для забезпечення ефективного регулювання відносин нормозастосовувач просто зобов'язаний здійснювати тлумачення таких понять, надаючи їм власну інтерпретацію. Під час тлумачення оцінних понять інтерпретатор розглядає кожну ситуацію окремо, оцінюючи її та роз'яснюючи конкретне поняття.

У протиставленні публічного та приватного інтересу інтерпретатор повинен звертатися до Конституції, аналізуючи її положення та відповідні публічно-правові норми на предмет порушення конституційних прав окремої особи. Конституція — Основний Закон держави, який посідає чільне місце в правовій системі. Зважаючи на імперативність і вертикальність відносин у публічному праві, про які вже йшлося, Конституція набуває тут особливого значення.

На відміну від приватного права, де активно застосовують аналогію закону, в публічному праві застосування аналогії є набагато гострішим. Враховуючи особливості публічно-правових відносин, про які йшлося вище, зокрема їхній імперативний характер і вертикальність, та зважаючи на пріоритетність дотримання та захисту прав людини, застосування аналогії в цій сфері є доволі неоднозначним і проблемним.

На думку В. Асмуса, «аналогія є висновком, який полягає у здогадці, що властивість, яка належить предметам відомої групи і трапляється в них разом із деякою сукупністю інших властивостей, буде належати, крім цих предметів, ще одному предмету, який схожий з предметами групи, оскільки має таку саму сукупність властивостей»²⁸.

Правознавиця, спеціалістка в галузі кримінально-процесуального права Поліна Елькінд доволі категорично охарактеризувала аналогію як «неминуче зло»²⁹. Звісно, ідеальною є ситуація, коли абсолютно будь-який аспект суспільних відносин є врегульованим законодавцем. Однак така ситуація є утопічною, зважаючи на динамічність права, а також на розвиток суспільних відносин та появу нових явищ і процесів у суспільстві. Звідси випливає, що в будь-якій правовій системі завжди трапляється випадок, коли потрібно буде застосовувати аналогію.

На переконання І. Сабо, застосування аналогії є неминучим у всіх галузях права, крім кримінального³⁰. З цим важко не погодитися, оскільки, наприклад, суд не може відмовитися від розгляду справи, посилаючись на відсутність тієї чи іншої норми. Така відмова спричинить порушення невід'ємного права людини на справедливий суд. Отже, якщо немає конкретної норми, має застосовуватися аналогія. Однак відкритим залишається питання щодо рівня та меж її застосування.

Надаючи характеристику приватно-правовим та публічно-правовим відносинам, ми навмисно не вказували на належність кримінального права до однієї з підсистем. Це зумовлено специфікою відносин у сфері кримінального права та неоднозначністю підходів до їхньої категоризації.

Одним з основних завдань кримінального права є охорона правопорядку від злочинних посягань. Однак його мета не обмежується лише публічним інтересом. Захист суб'єктивних прав (право на життя, особисту недоторканність, недоторканність власності та ін.) є не менш важливим завданням кримінального права. Останнім часом посилюється тенденція невіднесення кримінального права до публічних галузей³¹.

²⁸ В. Ф. Асмус, *Логика* (Москва: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1947), 335.

²⁹ О. В. Бондар, «Поняття і значення застосування аналогії в кримінальному судочинстві», *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України* 21 (2009): 4, http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvchzu_2009_21_40.

³⁰ Т. М. Карнаух, «Проблеми застосування правової аналогії у цивільному судочинстві України», *Наукові записки НаУКМА* 103 (2010): 107.

³¹ Козюбра, ред., *Загальна теорія права*, 146.

На противагу цьому Р. Дворкін зазначав про те, що в приватному судочинстві майже в усіх випадках виграє одна з двох конкуруючих сторін. Кримінальному праву притаманні риси публічного права, за яким підсудний несе відповідальність за свої злочини перед суспільством. На думку Дворкіна, «геометрія кримінального переслідування не протиставляє протилежні права одне одному [і тому] відрізняється від тези про права, які виконуються симетрично»³².

Водночас неможливість проведення чітких меж між приватним і публічним правом надає нам простір для роздумів про амбівалентність кримінального права. Тобто відносини в цій галузі в процесі розвитку можуть набувати як приватно-правового, так і публічно-правового характеру.

Однак, якщо поглянути на кримінальне право крізь призму його тлумачення, його належність саме до публічних галузей права видається більш доречною. Кримінальне право, як і інші традиційні публічні галузі права, через предмет регулювання за своєю сутністю має бути максимально стабільним і передбачуваним, тому процес його тлумачення має більше особливостей та обмежень, ніж у приватноправових відносинах. З огляду на це в контексті тлумачення кримінального права будемо вважати його саме публічною галуззю. Водночас, як уже зазначали, до такого розподілу потрібно ставитися більш умовно.

Публічне право як одна з підсистем права та кримінальне право як одна з галузей права мають однакові вимоги щодо своєї стабільності та визначеності. З огляду на це особливу увагу приділяють питанню їхнього тлумачення. Великі дискусії викликає розгляд можливості розширеного тлумачення в таких галузях. Низка науковців однозначно стверджують про неприпустимість такого тлумачення та наводять багато аргументів проти цього. Однак є частина тих, хто має протилежну думку.

Постійний розвиток встановлених принципів є одним із найефективніших чинників громадянського прогресу нації. Такі принципи розкриваються поступово, час від часу змінюючись, розкриваючись або обмежуючись внаслідок людських дій. «Кодекс — це не гербарій», у якому лежать закони, як засушені рослини. Навпаки, кодекс — це плід, який вирощений із громадянського життя нації і в якому закладено насіння для майбутніх зростань³³.

Роль тлумачення надзвичайно велика, ніхто й ніколи не обходився без нього. Така потреба в тлумаченні закладена в самій природі речей, нашого розуму та мови. У державах, де існують кодекси (Франція, Австрія, Німеччина та ін.), обов'язково є орган, який надає пояснення у разі будь-яких сумнівів³⁴.

Розширене тлумачення норм права застосовують тоді, коли зміст норми ширший за її текстуальне вираження. Це потрібно, зокрема, тоді, коли норма сформульована доволі лаконічно та потребує пояснення для правильного застосування. Також таке тлумачення необхідне у разі незавершеного переліку обставин та умов реалізації норм права³⁵.

Результатом такого тлумачення є інтерпретаційно-правовий або правотлумачний акт, який містить формально-обов'язкові правила-роз'яснення змісту правової норми. Проте такий акт не змінює норму права, а лише роз'яснює її³⁶.

Відповідно до застосовного в кримінальному праві принципу *nulla poena sine lege* судді повинні користуватися виключно чинними законами та не можуть створювати нове законодавство під час розгляду справ. Однак, як стверджують Д. Канале та Дж. Тузет, такий принцип не означає повного позбавлення суддів судового розсуду, адже гнучкість є важливою потребою права загалом і кримінального зокрема (очевидно, в дещо інших обсягах). Розширене тлумачення є допустимим у кримінальному праві за умови, що під час такого тлумачення не створюється новий закон³⁷.

Прикладом необхідності застосування розширеного тлумачення правових норм у зв'язку з розвитком суспільних відносин і технологій є справа Радіо Ватикану. Відповідно до обставин справи, яку розглядав Касаційний суд Італії, на території Ватикану встановили передавальні вежі, які випромінювали електромагнітні хвилі, що, як було з'ясовано, завдавали шкоди населенню поблизу них³⁸.

³² Briain Jansen, "Dworkin's Rights Conception of the Rule of Law in Criminal Law," *Netherlands Journal of Legal Philosophy* 46, no. 2 (2017), <https://doi.org/10.5553/njlp/221307132017046002004>.

³³ Gerald L. Bruns, *Law and Language: Hermeneutics of the Legal Text* (University of California Press, 1992), 43–44.

³⁴ Ibid.

³⁵ О. М. Балинська, *Проблеми тлумачення правових норм* (Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021).

³⁶ Зоя Загинеї, *Кримінально-правова герменевтика* (Київ: АртЕк, 2015), 48.

³⁷ Damiano Canale and Giovanni Tuzet, "Analogical reasoning and extensive interpretation," in *Analogy and Exemplary Reasoning in Legal Discourse*, eds. Hendrik Kaptein and Bastiaan van der Velden (Amsterdam University Press, 2018), 71, <https://doi.org/10.1515/9789048537143-005>.

³⁸ Ibid., 73.

У Кримінальному кодексі Італії передбачено відповідальність за небезпечні викиди речовин (у перекладі з італійської буквально: «небезпечне кидання речей»). Суд розглядав питання, чи можна випромінювання хвиль вважати «киданням речей», для чого вдався до семантичного аналізу слів «кидання» та «речей»³⁹.

Касаційний суд здійснив комплексний аналіз Кримінального кодексу та встановив, що слово «річ» тлумачиться розширено та охоплює не лише речі, що мають матеріальний вимір, а й нематеріальні, що мають економічну цінність. Щодо слова «кидати» суд зазначив, що його доречно використовувати також і в контексті «випромінювання», а також вказав на наявність таких словосполучень: «кинути крик», «кинути світло», «кинути підозру». Зрештою, суд дійшов висновку, що випромінювання хвиль підпадає під визначення викидів речовин, передбачене Кримінальним кодексом Італії⁴⁰.

Отже, розвиток нових технологій зумовлює появу нових проблемних питань, які потрібно вирішити, зокрема, суду. Зважаючи на неможливість миттєвої реакції на всі зміни суспільного життя з боку законодавця, суд у своїй діяльності застосовує розширене тлумачення норм, що дає змогу забезпечувати ефективне судочинство.

Випадки можливого розширеного тлумачення норм кримінального права розглядає і Європейський суд з прав людини (далі — ЄСПЛ). ЄСПЛ, зокрема, надає оцінку одному з елементів принципу законності в кримінальному праві — *lex stricta*⁴¹.

У статті 7 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі — Конвенція) міститься заборона визнання особи винною у вчиненні кримінального правопорушення, якщо така дія чи бездіяльність на момент її вчинення не становила кримінального правопорушення відповідно до національного закону або міжнародного права. Водночас заборонено призначення суворішого покарання. Крім того, зазначена стаття містить положення, за яким її обмеження не перешкоджають судовому розгляду, а також встановленню покарання, якщо такі дії становили кримінальне правопорушення відповідно до загальних принципів права, визнаних цивілізованими націями.

Відповідно до усталеної практики ЄСПЛ, норми кримінального права не повинні тлумачитися на шкоду обвинуваченому, у тому числі за аналогією. Однак ЄСПЛ також наголошує на тому, що незалежно від ступеня та якості формулювання кримінально-правові норми, як і інші, завжди потребують судового тлумачення. Це пов'язано з необхідністю з'ясування сумнівних аспектів, врахування змінюваних обставин, тлумачення та застосування нечітких понять. Судова практика періодично змінюється через зміну обставин, а законодавство залишається тим самим. Тому такі зміни практики обов'язково повинні бути обґрунтованими та послідовними⁴².

У своїй практиці ЄСПЛ показує, що криміналізація діяння через розширене тлумачення є цілком можливою, коли це відповідає суті правопорушення та є розумно передбачуваним⁴³. З огляду на поширеність у правовій доктрині переконання щодо неможливості розширеного тлумачення кримінально-правових норм, така позиція ЄСПЛ видається доволі провокативною та небезпечною. Однак Суд звертає увагу на категорію розумної передбачуваності, яку розкриває під час розгляду справ.

Знаковою в цьому контексті є справа «С. Р. проти Сполученого Королівства» (*C.R. v. the United Kingdom*), за обставинами якої чоловік був звинувачений у спробі зґвалтування своєї дружини. Не погоджуючись із таким рішенням, чоловік звернувся до ЄСПЛ із заявою про порушення статті 7 Конвенції, адже на той час у Великій Британії існував подружній імунітет, відповідно до якого такі дії чоловіка не могли вважатися зґвалтуванням⁴⁴.

Розглядаючи справу, ЄСПЛ вказав на характер зґвалтування, який є настільки очевидним, що положення статті 7 Конвенції не було порушено. Суд зазначив, що відмова від наявного в законодавстві імунітету узгоджується з цивілізованою концепцією шлюбу та фундаментальними підвалинами Конвенції — повагою до людської гідності та свободи⁴⁵.

Сформований ЄСПЛ принцип передбачуваності полягає в тому, що особа повинна припускати, що її поведінка може бути кримінально-каранною, та знати, яке покарання може їй загрожувати. Суд

³⁹ Canale and Tuzet, "Analogical reasoning and extensive interpretation," 73.

⁴⁰ Ibid., 73–75.

⁴¹ С. В. Хилюк, «*Lex stricta* як складова принципу законності у кримінальному праві в інтерпретації Європейського суду з прав людини», *Часопис Академії адвокатури України* 7, № 3 (2014): 92, http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chaa_u_2014_7_3_13.

⁴² Там само, 93.

⁴³ Там само, 94.

⁴⁴ ECHR, *C.R. v. the United Kingdom*, no. 20190/92, 1995, <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57955%22%5D%7D>.

⁴⁵ Ibid.

звертає увагу на те, що він не є першим та єдиним джерелом тлумачення, адже оцінювання потенційних наслідків дій чи бездіяльності може відбуватися шляхом консультації в професійного юриста, аналізу наукової літератури, норм інших галузей права, міжнародно-правових актів⁴⁶.

Розвиваючи свою позицію, ЄСПЛ також стверджує, що у разі розширювального тлумачення в кримінальному праві критерій «не на шкоду особі» відходить на другий план. Якщо норма має кілька варіантів тлумачення, кожен з яких є передбачуваним та узгоджується з суттю правопорушення, суд може обрати будь-який варіант включно з тим, що є менш сприятливим для обвинуваченого. У такому разі не буде порушено статтю 7 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод⁴⁷.

Водночас ЄСПЛ вказує на випадки, коли тлумачення буде непередбачуваним і суперечитиме статті 7 Конвенції. Зокрема, неприпустимим є застосування нових підходів у визначенні злочину та покарання, які погіршують становище особи, яка вчинила злочин⁴⁸.

Також не допускається «грубе порушення та свавілля» у застосуванні норм права національними судами. Прикладом є справа «Liivik проти Естонії», у якій національні суди визнали істотною моральну шкоду державі, завдану особою, яка займала високе службове становище. Відповідно до висновку ЄСПЛ, такі критерії є розмитими, а результат тлумачення — непередбачуваним⁴⁹.

Оцінювання практики ЄСПЛ з погляду українського кримінального законодавства викликає певні питання. Відповідно до частини третьої статті 3 Кримінального кодексу України, кримінальна протиправність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки цим Кодексом. Водночас є думка, що таке положення не означає, що Кримінальний кодекс України є єдиним джерелом права⁵⁰.

А. Мадьярова зазначає, що закріплене у статті 3 Кримінального кодексу України положення потрібно тлумачити так, що перше закріплення (криміналізація діяння, закріплення видів та меж покарань, підстав для притягнення та звільнення від кримінальної відповідальності) має бути саме в Кодексі. Це є проявом установчої функції Кодексу, коли встановлюються чіткі межі, у яких можливий розвиток приписів шляхом тлумачення⁵¹.

Для порівняння доречно звернутися до судової практики США. Однією зі знакових у контексті судової правотворчості та розширеного тлумачення норм кримінального права є справа «Роджерс проти Теннессі». За фабулою справи Вілберт Роджерс завдав потерпілому ножового поранення в серце, внаслідок чого в останнього сталася зупинка серця і він впав у кому внаслідок гіпоксії головного мозку. За допомогою медичних засобів життя потерпілого підтримували протягом п'ятнадцяти місяців, після чого він помер. Судово-медичною експертизою було встановлено, що причиною смерті була гіпоксія головного мозку, спричинена ножовим пораненням⁵².

На момент описаних подій у США існувало правило «одного року та одного дня», відповідно до якого смерть особи не можна вважати вбивством, якщо вона настала пізніше ніж через один рік та один день після дії (або бездіяльності), яка нібито її спричинила.

Суд штату Теннессі виніс вирок, за яким Роджерса було визнано винним у вбивстві на підставі закону штату Теннессі, який не містить правила «одного року та одного дня». Своєю чергою Роджерс подав скаргу до Апеляційного суду штату Теннессі, вказуючи на те, що зазначене правило в будь-якому разі залишається частиною загального права штату. Апеляційний суд відмовив у задоволенні скарги, і розгляд справи перейшов до Верховного суду США⁵³.

Під час розгляду справи Верховний суд США зазначив, що заявник, спираючись на заборону зворотної дії нормативно-правового акта в часі, занадто широко тлумачить це правило. Така заборона прямо стосується законодавчих органів, оскільки в протилежному разі це б свідчило про недостатню увагу до інституційних і контекстуальних відмінностей між законодавчим процесом та процесом ухвалення рішень у загальному праві, а також негативно впливало б на вирішення невизначеностей у законодавстві та розвиток прецедентів⁵⁴.

Як зазначив Верховний суд США, скасування судом штату Теннессі правила «одного року та одного дня» не було несподіваним і невинуватим, адже розвиток медицини та суміжних наук

⁴⁶ Хилюк, «*Lex stricta* як складова принципу законності у кримінальному праві в інтерпретації Європейського суду з прав людини», 94.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само, 95.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Там само, 96.

⁵¹ Там само, 97.

⁵² *Rogers v. Tennessee*, 532 U.S. 451 (2001), <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/532/451/>.

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Ibid.

свідчить про його очевидну застарілість, що й зумовило скасування цього правила на законодавчому та судовому рівні в багатьох штатах. Отже, факт скасування такого правила поза межами Теннессі свідчить про те, що таке рішення не було несподіваним чи невиправданим. Також Верховний суд США спирався на те, що на момент вчинення злочину правило «одного року та одного дня» мало слабкі позиції в кримінальному праві штату Теннессі, адже не було частиною кримінального кодексу штату та використовувалося судом лише кілька разів⁵⁵.

З такими висновками Верховного суду США не погоджувалася частина суддів, які виклали свою позицію в окремій думці. Звернемося до окремої думки судді Антоніна Скалії, який абсолютно не погоджувався із застосованим у справі підходом.

Зокрема, А. Скалія зазначив, що своїм рішенням Верховний суд США порушив принцип *nulla poena sine lege*, який «походить від стародавніх греків» і є одним із «найпоширеніших ціннісних суджень за всю історію людської думки». Він акцентував увагу на тому, що, з огляду на рішення, склалася така ситуація, у якій обрані представники всього народу не можуть криміналізувати діяння, коли воно вже було скоєно, тоді як судді, яких не обирають, наділені такими повноваженнями. На думку А. Скалії, творці Основного Закону не вкладали в нього такого змісту. Він зазначає, що творці Конституції розглядали б таку зміну закону як справу саме законодавчого органу, що є поза компетенцією суду. І саме тому Конституція містить обмеження щодо прийняття законів зі зворотною дією в часі лише для законодавчого органу⁵⁶.

Водночас А. Скалія не погоджувався з висновком, що Роджерс був попереджений про застарілість правила «одного року та одного дня». На його переконання, Роджерс міг знати, що таке правило застаріло, однак він не міг знати, що це правило більше не є чинним, адже суд або законодавець не повідомили його про це. Скалія дійшов висновку, що без будь-якого справедливого попередження засудження Роджерса за вбивство є недійсним⁵⁷.

Отже, на прикладі різної судової практики, а також кардинально різних поглядів суддів навіть під час розгляду конкретної справи можемо простежити, наскільки складно провести чітку межу під час тлумачення правових норм. У такій ситуації, на нашу думку, неможливо виробити універсальні правила, які можна було б застосовувати в кожному випадку. Ухвалення остаточного рішення вимагає від суду глибокої інтелектуальної діяльності для з'ясування всіх деталей та обставин, оцінювання впливу рішення на фундаментальні права особи на протидію захисту суспільних цінностей.

Продовжуючи аналіз судової практики, звернемося до ще однієї показової справи, яку розглядав ЄСПЛ, — «Штрелец, Кесслер і Кренц проти Німеччини». Штрелец, Кесслер і Кренц були високопосадовцями НДР, за сприяння яких у період з 1971 до 1989 р. було вбито людей, які намагалися втекти до ФРН. Їх було звинувачено в умисному вбивстві як непрямих виконавців⁵⁸.

Берлінський регіональний суд, який першим розглядав ці справи, постановив, що положення законодавства НДР, які були чинними на момент вчинення дій, не можна використовувати як підставу для виправдання вбивства 257 людей. Суд зазначив, що такі дії «грубо й нестерпно порушували елементарні принципи справедливості та прав людини, захищені міжнародним правом», а тому навіть для рядових солдатів мало бути очевидним порушення обов'язку людства під час вчинення таких дій⁵⁹.

Рішення регіонального суду підтримав і Федеральний суд, який зазначив про неприпустимість виправдання дій шляхом посилання на норми, які суперечать правилам, що лежать в основі міжнародних документів з прав людини. Суд наголосив на необхідності тлумачити всі норми передовсім крізь призму прав людини. Вбивство людей є жахливими діями, які не можуть бути виправдані ні писаним правом, ні державною практикою⁶⁰.

Німецькі суди зверталися до формули Радбруха:

Конфлікт між справедливістю та юридичною визначеністю можна розв'язати таким чином, що позитивне право, встановлене законодавчим актом і владою, має перевагу, навіть якщо його зміст є несправедливим і неналежним, якщо тільки суперечність між позитивним правом і справедливістю не досягне такого нестерпного рівня, що закон як «неправильне право» повинен поступитися справедливості (переклад з англійської наш. — В. Б.)⁶¹.

⁵⁵ *Rogers v. Tennessee*.

⁵⁶ *Ibid*.

⁵⁷ *Ibid*.

⁵⁸ Joris Verbeek, *Legality in international criminal law; a human rights standard?* (Lunds universitet/Juridiska institutionen, 2005), 49.

⁵⁹ *Ibid*.

⁶⁰ *Ibid.*, 50.

⁶¹ *Ibid*.

Об'єднані справи розглядали в порядку апеляції у Федеральному конституційному суді. Суд оцінював справу крізь призму частини другої статті 103 Основного Закону Федеративної Республіки Німеччини, де закріплено принцип неможливості покарання за діяння, яке на момент його вчинення не вважалось злочинним⁶².

Федеральний конституційний суд підтримав думку інших судів. Відповідно до позиції суду заборона зворотної дії кримінального закону ґрунтується на особливій основі довіри, закладеній у кримінальних законах, які приймає демократичний орган. Водночас така особлива основа довіри не застосовується, коли в регулюванні кримінальної відповідальності з'являється несправедливість, що безпідставно виключає кримінальну відповідальність за окремі діяння, при цьому стимулюючи їх та ігноруючи загальноприйняті права людини. Як наслідок вчиняється «надзвичайна державна несправедливість», яка може існувати лише доти, доки існує така державна влада⁶³.

Вимога матеріальної справедливості передбачає повагу до прав людини, визнаних у міжнародному праві. У ситуації, що склалася, конституційні принципи ФРН вимагають поступитися захистом довіри, адже інакше такі принципи будуть підірвані⁶⁴.

Своєю чергою, ЄСПЛ, розглядаючи справу після німецьких судів, підтримав висловлену ними позицію. Суд зазначив, що мотив держави, який полягав у захисті кордону від біженців, повинен був обмежуватися принципами, проголошеними в Конституції та законах НДР. Відповідно до таких принципів, які, зокрема, закріплено в міжнародному праві, право на життя є найвищою цінністю. У результаті суд дійшов висновку, що на час вчинення дії заявників уже самі по собі були правопорушеннями, які були достатньо доступними та передбачуваними⁶⁵.

Окремі науковці критикують практику ЄСПЛ щодо розширеного тлумачення кримінально-правових норм. Незважаючи на спроби встановлення допустимих меж розширеного тлумачення, підхід ЄСПЛ все ще є розмитим і нечітким. Далеко не завжди зрозумілими є такі межі та можливість розширено тлумачити норми кримінального права. Через специфіку кримінального права, яка полягає у втручанні в життя людини, яке часто є непоправним, та необхідність дотримання принципу верховенства права це проблемне питання стає ще гострішим⁶⁶.

Водночас надання суддям такої широкої дискреції прямо впливає на зменшення ефективності Конвенції. Надання суддям у національних судах можливості розширено тлумачити кримінально-правові норми підриває роль Конвенції та відсуває її на другий план, провокуючи випадки порушення закладених у ній прав людини⁶⁷.

У цьому контексті поширеною є думка, що в тлумаченні кримінального права потрібно застосувати єдиний підхід, за яким розширене тлумачення таких норм є недопустимим, якщо його результатом стає погіршення становища особи, яка притягається до кримінальної відповідальності⁶⁸.

Розмірковуючи на тему судового тлумачення, Р. Дворкін зазначав, що належне та конструктивне тлумачення може знайти єдину правильну відповідь на майже всі інтерпретаційні суперечки. На його думку, немає жодних гарантій, що судді на практиці діятимуть правильно, однак судді більш схильні ухвалювати рішення відповідно до права, якщо вони здійснюють тлумачення, а не машинально застосовують уже наявні в збірнику правил рішення⁶⁹.

Проте така діяльність суддів може призвести до «заперечення демократії». За Р. Дворкіним, таке заперечення полягає в тому, що регулювати суспільне життя повинні демократично обрані органи, а не судді, яких призначають⁷⁰.

Як зазначає К. Роземонд, концепція прав не вимагає суворого дотримання букви закону чи намірів законодавця в кримінальному праві, а навпаки – вимагає цільового тлумачення кримінального права для захисту прав громадян. Відповідно до його позиції тлумачення для захисту прав громадян може потребувати розширеного тлумачення норм на шкоду підсудному для захисту прав жертви⁷¹.

⁶² DFR — BVerfGE 95, 96 — Mauerschützen, Internetprojekte Prof. Dr. Axel Tschentscher, LL.M., M.A., <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv095096.html>.

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Ibid.

⁶⁵ ECHR, *Streletz, Kessler and Krenz v. Germany*, no. 34044/96, 35532/97, 44801/98, 2001, <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%3A%5B%5D%7D>.

⁶⁶ Хилюк, «*Lex stricta* як складова принципу законності у кримінальному праві в інтерпретації Європейського суду з прав людини, 99.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Jansen, "Dworkin's Rights Conception of the Rule of Law in Criminal Law."

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ Ibid.

К. Роземонд говорить про так звані *hard cases*, коли тлумачення закону з метою захисту прав жертви призводить до розширеного тлумачення норм права, яке своєю чергою суперечить намірам законодавця та шкодить підсудному. Прикладом є справа «С. Р. проти Сполученого Королівства», про яку вже йшлося вище. Така ситуація є демонстрацією ідеалу захисту жертви, який є більш пріоритетним, ніж суворе дотримання встановлених правил. Отже, особа не має права посилається на буквально тлумачення норм у суді для уникнення покарання. Аргументуючи свої погляди, К. Роземонд наголошує, що підсудний звинувачується не в порушенні якихось формальних правил, а в порушенні основних прав інших осіб⁷².

Однак ідеал захисту прав не обов'язково означає застосування каральних заходів щодо окремих осіб, він також охоплює відмову від застосування каральних повноважень. Джордж Флетчер виділяє негативну та позитивну законність. Відповідно до принципу негативної законності, найвищим ступенем турботи правової системи є захист громадян від агресивної поведінки держави. Цей принцип базується на правилі, за яким не може бути покарання без попереднього законодавчого попередження. Багато ситуацій є на межі злочинної діяльності, тому для чіткого розуміння особами своїх дій потрібні чіткі попередження. Водночас необхідність керуватися чинними правилами унеможливить необмежену діяльність та владу суддів і зобов'яже їх аргументувати свої рішення чинними нормами⁷³.

На відміну від негативної законності, позитивна полягає в послідовності та повноті застосування кримінально-правових норм. Передбачено, що кримінальний закон повинен карати всіх винних, а жертви злочинів мають отримувати додатковий захист. Однак такий принцип зумовлює немало суперечностей, які переважно ґрунтуються на різних підходах до розуміння права в різних правових системах⁷⁴.

Демонструючи розбіжності поглядів, Дж. Флетчер наводить приклад із чоловіком, який після його виправдання в судовому процесі зізнається у вбивстві своєї дружини. За спостереженням Дж. Флетчера, в такому випадку в німецькій системі права таку обставину розглядали б як новий доказ, який дасть змогу повторно відкрити й розглянути справу, тоді як в американській системі в жодному разі не відновлювали б кримінальне провадження, оскільки держава вже вжила всіх можливих заходів і продовження переслідування особи буде несправедливим. У цьому контексті в німецькій правовій системі верховенство права — це меч, а в американській — щит від державної влади⁷⁵.

Цілком усталеною є практика, відповідно до якої будь-які сумніви в кримінальному праві, зокрема щодо застосування закону, повинні тлумачитися на користь підсудного. Така позиція є необхідною передовсім задля досягнення справедливості, адже будь-які намагання притягнути особу до відповідальності, коли немає чітких нормативних приписів, слід вважати несправедливими. Також винесення вироків на підставі заздалегідь невизначених норм спровокує «охолоджувальний ефект», коли особи для забезпечення себе будуть утримуватися навіть від тієї поведінки, яка не є кримінально караною⁷⁶.

Висновки

Провівши аналіз особливостей тлумачення кримінального права, зокрема розширеного, крізь призму історичного розвитку цього поняття, а також засад його поділу на публічне та приватне, притаманних їм ознак, можна зробити певні висновки.

Право — динамічне явище, яке є відображенням ступеня розвитку суспільства, відносини в якому воно регулює. Застосування розширеного тлумачення в галузях публічного права, зокрема в кримінальному праві, є неминучим. Це пов'язано з безперервною еволюцією людства, розвитком і зміною суспільних відносин, загальних уявлень про право та про буття загалом. Усе це зумовлює розвиток права як живого організму, який повинен адекватно реагувати на будь-які зміни, щоб залишатися ефективним регулятором.

Також очевидно, що розширене тлумачення не може бути безмежним, адже це породить свавілля, яке своєю чергою знищить сам правовий устрій. Особливого ставлення потребує розширене тлумачення кримінально-правових норм. Характерною рисою кримінального права є можливість в окремих випадках втручатися в життя людини та чинити на нього незворотний вплив.

⁷² Jansen, "Dworkin's Rights Conception of the Rule of Law in Criminal Law."

⁷³ Ibid.

⁷⁴ George P. Fletcher, *Basic Concepts of Criminal Law* (Oxford University Press, 1998), 207.

⁷⁵ Ibid., 208.

⁷⁶ Jansen, "Dworkin's Rights Conception of the Rule of Law in Criminal Law."

Отже, повинні бути орієнтири та обмеження, перетин яких є неприпустимим. Такими орієнтирами та обмеженнями однозначно є права людини — як підсудного, так і потерпілого. Тлумачення, яке порушуватиме ці права, не може бути апіорі, адже ідея захисту прав однієї людини за рахунок порушення прав іншої є несправедливою та не може реалізовуватися на практиці.

Список використаної літератури

- Антошкіна, Валерія. «Особливості тлумачення в системі приватного права». *Правова позиція* 3 (2020): 7–12. <https://doi.org/10.32836/2521-6473.2020-3.1>.
- Арістотель. *Політика*. Пер. з давньогр. О. Кислюка. Київ: Основи, 2000.
- Асмус, В. Ф. *Логика*. Москва: Державне видавництво політичної літератури, 1947.
- Балинська, О. М. *Проблеми тлумачення правових норм*. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021.
- Бондар, О. В. «Поняття і значення застосування аналогії в кримінальному судочинстві». *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України* 21 (2009): 246–51. http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvchzu_2009_21_40.
- Дручек, О., Р. Зварич і М. Новікова. «Романо-германська та англосаксонська правові системи: історичні аспекти формування та основні характеристики». *Право та державне управління* 2 (2023): 405–414. <https://doi.org/10.32782/pdu.2023.2.59>.
- Дутко, Альона. «Особливості юридичних конструкцій приватного права». *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»* 825 (2015): 63–68. http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2015_825_13.
- Загинеї, Зоя. *Кримінально-правова герменевтика*. Київ: АртЕк, 2015.
- Зверев, Євген. «Тлумачення міжнародних договорів національними судами: європейський досвід та українська практика». Автореф. дис. канд. юрид. наук, Національний університет «Кієво-Могилянська академія», 2015. <https://core.ac.uk/reader/149245860>.
- Іванчук, Н. В. «Історико-правові засади становлення та розвитку тлумачення норм права в юридичній науці». *Південноукраїнський правничий часопис* 1 (2013): 132–34. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pupch_2013_1_44.
- Карнаух, Т. М. «Проблеми застосування правової аналогії у цивільному судочинстві України». *Наукові записки НаУКМА* 103 (Юридичні науки) (2010): 106–109.
- Козюбра, Микола, ред. *Загальна теорія права*. Київ: Ваїте, 2015.
- Малента, В. С. «Історичні аспекти становлення тлумачення норм права». *Вісник Академії адвокатури України* 1 (2010): 18–21. http://nbuv.gov.ua/UJRN/vaau_2010_1_5.
- Миколенко, Олександр. «Поділ національного права на публічне і приватне право та його теоретичне і практичне значення». *Правова держава* 23 (2016): 58–64. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Prav_2016_23_13.
- Хилюк, С. В. «*Lex stricta* як складова принципу законності у кримінальному праві в інтерпретації Європейського суду з прав людини». *Часопис Академії адвокатури України* 7, № 3 (2014): 92–103. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chaau_2014_7_3_13.
- Bruns, Gerald L. *Law and Language: Hermeneutics of the Legal Text*. University of California Press, 1992.
- Canale, Damiano, and Giovanni Tuzet. “Analogical reasoning and extensive interpretation.” In *Analogy and Exemplary Reasoning in Legal Discourse*, edited by Hendrik Kaptein and Bastiaan van der Velden, 65–86. Amsterdam University Press, 2018. <https://doi.org/10.1515/9789048537143-005>.
- Code civil des français: édition originale et seule officielle*. Gallica. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1061517/f2.item>.
- DFR – *BVerfGE* 95, 96 – *Mauerschützen*. Internetprojekte Prof. Dr. Axel Tschentscher, LL.M., M.A. <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv095096.html>.
- European Court of Human Rights. *C.R. v. the United Kingdom*, no. 20190/92, 1995. <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57955%22%5D%7D>.
- European Court of Human Rights. *Streletz, Kessler and Krenz v. Germany*, no. 34044/96, 35532/97, 44801/98, 2001. <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22002-7100%22%5D%7D>.
- Fletcher, George P. *Basic Concepts of Criminal Law*. Oxford University Press, 1998.
- Jansen, Briain. “Dworkin’s Rights Conception of the Rule of Law in Criminal Law.” *Netherlands Journal of Legal Philosophy* 46, no. 2 (2017): 160–76. <https://doi.org/10.5553/njlp/221307132017046002004>.
- Johnston, David. *The Cambridge Companion to Roman Law*. Cambridge University Press, 2015.
- U.S. Supreme Court. *Rogers v. Tennessee*, 532 U.S. 451 (2001). <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/532/451/>.
- Verbeek, Joris. *Legality in International Criminal Law: A Human Rights Standard?* Lund University, 2005.

Bibliography

- Antoshkina, Valeriia. "Interpretation Features in the System of Private Law." *Legal Position* 3 (2020): 7–12. <https://doi.org/10.32836/2521-6473.2020-3.1> [in Ukrainian].
- Aristotle. *Politics*. Translated from Ancient Greek by O. Kysliuk. Kyiv: Osnovy, 2000 [in Ukrainian].
- Asmus, V. F. *Logic*. Moscow: State Publishing House of Political Literature, 1947 [in Russian].
- Balynska, O. M. *Problems of Interpretation of Legal Provisions*. Lviv, 2021 [in Ukrainian].
- Bondar, O. V. "Legal Basis of the Analogy Institute in the Criminal Procedure." *Current Issues of Improving the Current Legislation of Ukraine* 21 (2009): 246–51. http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvchzu_2009_21_40 [in Ukrainian].
- Bruns, Gerald L. *Law and Language: Hermeneutics of the Legal Text*. University of California Press, 1992.
- Canale, Damiano, and Giovanni Tuzet. "Analogical reasoning and extensive interpretation." In *Analogy and Exemplary Reasoning in Legal Discourse*, edited by Hendrik Kaptein and Bastiaan van der Velden, 65–86. Amsterdam University Press, 2018. <https://doi.org/10.1515/9789048537143-005>.
- Code civil des français: édition originale et seule officielle*. Gallica. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1061517/f2.item>.
- DFR – *BVerfGE 95, 96 – Mauerschützen*. Internetprojekte Prof. Dr. Axel Tschentscher, LL.M., M.A. <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv095096.html>.
- Druchek, O., R. Zvarych, and M. Novikova. "Romano-Germanic and Anglo-Saxon Legal Systems: Historical Aspects of Formation and Main Characteristics." *Law and Public Administration* 2 (2023): 405–414. <https://doi.org/10.32782/pdu.2023.2.59> [in Ukrainian].
- Dutko, A. "Features of Legal Constructions of Private Law." *Bulletin of Lviv Polytechnic National University* 825 (2015): 63–68. http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2015_825_13 [in Ukrainian].
- European Court of Human Rights. *C.R. v. the United Kingdom*, no. 20190/92, 1995. <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57955%22%7D>.
- European Court of Human Rights. *Streletz, Kessler and Krenz v. Germany*, no. 34044/96, 35532/97, 44801/98, 2001. <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22002-7100%22%7D>.
- Fletcher, George P. *Basic Concepts of Criminal Law*. Oxford University Press, 1998.
- Ivanchuk, N. V. "Historical and Legal Foundations of the Formation and Development of Legal Interpretation in Legal Science." *South Ukrainian Law Journal* 1 (2013): 132–34. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pupch_2013_1_44 [in Ukrainian].
- Jansen, Briain. "Dworkin's Rights Conception of the Rule of Law in Criminal Law." *Netherlands Journal of Legal Philosophy* 46, no. 2 (2017): 160–76. <https://doi.org/10.5553/njlp/221307132017046002004>.
- Johnston, David. *The Cambridge Companion to Roman Law*. Cambridge University Press, 2015.
- Karnaukh, T. M. "Problems of Application of Legal Analogy in Civil Legal Proceedings." *NaUKMA Research Papers* 103 (2010): 106–109 [in Ukrainian].
- Khyliuk, S. V. "Lex Stricta as a Component of the Legality Principle of Substantive Criminal Law in European Court of Human Rights Interpretation." *Bulletin of the Academy of Advocacy of Ukraine* 7, no. 3 (2014): 92–103. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chaau_2014_7_3_13 [in Ukrainian].
- Koziubra, Mykola, ed. *General Theory of Law*. Kyiv: Vaité, 2015 [in Ukrainian].
- Malenta, V. S. "Historical Aspects of the Development of Legal Interpretation." *Bulletin of the Academy of Advocacy of Ukraine* 1 (2010): 18–21. http://nbuv.gov.ua/UJRN/vaau_2010_1_5 [in Ukrainian].
- Mykolenko, Oleksandr. "Separation of National Law into Public and Private Law and Its Theoretical and Practical Importance." *Rule of Law* 23 (2016): 58–64. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Prav_2016_23_13 [in Ukrainian].
- U.S. Supreme Court. *Rogers v. Tennessee*, 532 U.S. 451 (2001). <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/532/451/>.
- Verbeek, Joris. *Legality in International Criminal Law: A Human Rights Standard?* Lund University, 2005.
- Zahyney, Zoia. *Criminal Law Hermeneutics*. Kyiv: ArtEk, 2015 [in Ukrainian].
- Zvieriev, Ievgen. "The Interpretation of International Treaties by National Courts: European Experience and Ukrainian Practice." Abstract for PhD diss., National University of Kyiv-Mohyla Academy, 2015. <https://core.ac.uk/reader/149245860> [in Ukrainian].

Vladyslav Barylchenko

Postgraduate student, Faculty of Law, National University of Kyiv-Mohyla Academy;

Legal Consultant, Global Rights Compliance, Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0009-0000-5625-1907>

vladyslav.barylchenko@ukma.edu.ua

**INTERPRETATION IN CRIMINAL LAW:
SPECIFIC FEATURES AND LIMITS****Abstract**

The article examines the peculiarities of interpretation in criminal law, which, given distinct nature of this branch of law, remains a topical issue today. In particular, the article focuses on the broad interpretation of criminal law provisions, which continues to provoke heated debate among scholars.

The author provides a brief overview of the historical development of the concept of interpretation in law and the changes in attitudes towards its implementation. As a result, it becomes evident that the issue of interpretation is not new, but dates back centuries and has been the subject of reflection and discussion throughout history.

The article also draws attention to the distinction between private and public branches of law, and the necessity of such a division. The author concludes that this division has a significant impact on the process of interpreting legal provisions. At the same time, the author emphasises that the distinctive features of criminal law provisions make it difficult to classify this branch strictly as private or public law. Criminal law provisions are highly specific, and therefore their interpretation has its own nuances and requires additional attention. In particular, the author examines the attitudes of scholars and court positions on the interpretation of criminal law provisions, including scope-based interpretation. Specifically, the author reviews the case law of German and Italian courts, as well as cases heard by the European Court of Human Rights. It is found that broad interpretation of criminal law provisions can occur in law enforcement practice, as it addresses contemporary challenges and the need for justice.

As a result, it is concluded that in some cases, criminal law provisions must be interpreted extensively, and such a process is sometimes inevitable. At the same time, the issue of defining the limits of such interpretation remains controversial and requires resolution to ensure effective and fair law enforcement. Human rights—equally those of the defendant and the victim—serve as clear guidelines and limitations for such activities, as their violation would undermine their very purpose.

Keywords: broad interpretation, interpretation limits, criminal law interpretation.

Матеріал надійшов 09.04.2025

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

DOI: 10.18523/2617-2607.2025.15.19-44

УДК 347.97

Дар'я Богатчук

Кандидат юридичних наук, старший викладач
кафедри загальнотеоретичного правознавства та публічного права
факультету правничих наук
Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна
<https://orcid.org/0009-0008-6804-6765>
d.bohatchuk@ukma.edu.ua

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЕЛЕКТРОННОГО СУДОЧИНСТВА В УКРАЇНІ

У статті розглянуто перспективи розвитку електронного судочинства в Україні, орієнтовані на стратегічний курс України на набуття повноправного членства в Європейському Союзі та пов'язані з цим євроінтеграційні зобов'язання. Наголошено на важливості врахування під час впровадження електронного судочинства закріплених у Законі України «Про судоустрій і статус суддів» завдань (верховенство права, європейські стандарти, забезпечення кожному права на справедливий суд та поваги до інших прав і свобод), а також закріплених у ст. 129 Конституції України основних засад судочинства. Проаналізовано особливості роботи модулів Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (ЄСІТС). Виявлено потребу у вдосконаленні окремих аспектів для забезпечення орієнтованого на користувачів функціонування системи, зокрема доповнення додатковими інструментами та інформацією електронного кабінету, збільшення різноманітності шаблонів процесуальних документів, вдосконалення інструкцій для користувачів електронного суду. Звернено увагу на потребу у вирішенні поточних проблем функціонування електронного судочинства, як-от технічні збої та загрози кібербезпеці, зазначено про потребу в належному захисті даних в електронному судочинстві, в підвищенні цифрової грамотності та забезпечення технічним обладнанням, у вдосконаленні нормативно-правового регулювання та ін. Здійснено огляд перспектив використання штучного інтелекту для забезпечення стабільної та ефективної роботи електронного судочинства. Зроблено висновок про те, що забезпечення функціонування інструментів електронного судочинства в сучасних умовах стрімкої цифровізації слід розглядати як елемент доступу до правосуддя, що, своєю чергою, є невіддільним елементом верховенства права.

Ключові слова: електронний суд, цифровізація, Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система, Єдина судова інформаційно-комунікаційна система, штучний інтелект, верховенство права.

Постановка проблеми

Імплементация та розвиток електронного судочинства є передумовою для забезпечення права на доступ до суду в сучасних умовах стрімкого розвитку технологій. Розвиток цифровізації правосуддя є вагомим частинкою судової реформи та важливим питанням для виконання євроінтеграційних зобов'язань України. Функціонування електронного судочинства набуває особливого значення для забезпечення справедливості та безперервності здійснення правосуддя в умовах і викликах воєнного стану в Україні. Водночас у процесі впровадження електронного судочинства в Україні виникає чимало проблем, що потребують розуміння стратегічного напрямку розвитку в цій сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання електронного правосуддя в Україні неодноразово ставало предметом досліджень українських науковців та експертів, серед яких: О. Берназюк, М. Бондаренко, В. Бринцев, О. Бринцев, Ж. Васильєва-Шаламова, Н. Голубєва, Л. Діденко, Н. Іванюта, Л. Калініченко, Н. Канюка, С. Кравцов, В. Мильцева, Л. Омельчук, Н. Сакара, Л. Сердюк, О. Скочиляс-Павлів, Р. Ханик-Посполітак, П. Цимбал, Т. Цувіна, К. Янішевська та ін. Водночас розвиток цифровізації правосуддя є динамічним процесом і потребує постійної актуалізації наукових досліджень задля використання найкращих практик з метою забезпечення права на справедливий суд.

Метою цієї статті є дослідження перспектив розвитку електронного судочинства в Україні для підвищення ефективності, доступності та прозорості правосуддя.

Виклад основного матеріалу

Електронне судочинство має низку ключових елементів, серед яких: система електронного документообігу, електронні кабінети, дистанційна участь у судових засіданнях, система автоматизованого розподілу справ, разом із застосуванням інновацій, зокрема можливостей штучного інтелекту¹.

Олександр Берназюк пропонує таке визначення: «...електронне судочинство є комплексним поняттям, яке означає особливу форму організації судової влади, що заснована на застосуванні цифрових технологій та спрямована на підвищення ефективності, досягнення оперативності, забезпечення доступності правосуддя, а також автоматизацію деяких внутрішньоуправлінських та зовнішньоуправлінських процесів із метою забезпечення реалізації своєї головної функції — здійснення правосуддя на засадах верховенства права, справедливості, відкритості та прозорості, доступності тощо»².

Для реалізації електронного судочинства в Україні функціонує Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система (ЄСІТС), що має, зокрема, такі підсистеми (модулі):

- підсистема «Електронний кабінет»,
- підсистема «Електронний суд»,
- підсистема відеоконференцз'язку.

Для функціонування ЄСІТС важливою є наявність чинного кваліфікованого електронного підпису (КЕП), за допомогою якого здійснюється реєстрація в системі (п. 4.2 Інструкції з використання підсистеми «Електронний кабінет» ЄСІТС³; п. 4.2 Інструкції користувача підсистеми «Електронний суд» ЄСІТС⁴) та підписуються створені електронні документи (п. 2.4 Інструкції користувача підсистеми «Електронний суд» ЄСІТС⁵) і додатки до них (п. 2.6 Інструкції користувача підсистеми «Електронний суд» ЄСІТС⁶).

До створених електронних документів користувачі підсистеми «Електронний суд» можуть додавати інші файли, наприклад, зображення або відеофайли (п. 2.5 Інструкції користувача підсистеми «Електронний суд» ЄСІТС⁷). В інформаційних і спливаючих вікнах на відповідних сторінках і розділах Електронного суду зазначено технічні вимоги до форм електронних документів та їхніх додатків, а також обмеження щодо їхнього розміру, формату та інших характеристик (п. 2.5 Інструкції користувача підсистеми «Електронний суд» ЄСІТС⁸). Водночас є потреба в більшій різноманітності шаблонів процесуальних документів та в додаткових інструментах редагування текстів і створення документів в електронному кабінеті.

Користувач Електронного суду може відстежувати рух і стан розгляду процесуальних та інших документів (п. 2.7 Інструкції користувача підсистеми «Електронний суд» ЄСІТС⁹); зокрема, завдяки

¹ Сергій Горovenko, «Дотримання права на справедливий суд під час проведення судового засідання у дистанційному режимі» (дипломна робота, Київська школа економіки, 2021), 7–8, <https://kse.ua/wp-content/uploads/2021/07/Sergiy-Gorovenko-Master-Thesis.docx.pdf>.

² Олександр Берназюк, «Цифрові технології у праві: тенденції та перспективи розвитку» (дис. д-ра юрид. наук, Ужгородський національний університет, 2021), 192, <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/33609>.

³ Інструкція з використання підсистеми «Електронний кабінет» Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, затверджено наказом ДП «ЦСС» 74-ОД, 22 вересня 2021, https://wiki.court.gov.ua/images/c/cc/Інструкція_користувача_Електронного_кабінету_ЄСІТС.pdf.

⁴ Інструкція користувача підсистеми «Електронний суд» Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, затверджено наказом ДП «ЦСС» 74-ОД, 22 вересня 2021, https://wiki.court.gov.ua/images/e/e4/Інструкція_користувача_Електронного_суду_ЄСІТС.pdf.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

⁸ Там само.

⁹ Там само.

можливості формування «картки руху документа» надається доступ до такої інформації: стан документа, дата створення, дата останнього коригування, дата підписання, дата відправки до суду, дата реєстрації в суді, дата набрання законної сили (п. 5.12.5 Інструкції з використання підсистеми «Електронний кабінет» ЄСІТС¹⁰; п. 5.1.22 Інструкції користувача підсистеми «Електронний суд» ЄСІТС¹¹). Також, на нашу думку, доцільно передбачити в переліку доступної інформації про рух документа і такий індикатор, як «дата реєстрації в суді».

Відповідно до наявної судової практики можна зробити висновок про обов'язок учасника судового провадження відстежувати у своєму електронному кабінеті рух і стан розгляду документа в суді¹². У постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 12 листопада 2024 р. у справі № 120/17546/23, зокрема, зазначено (пункти 30 і 31 відповідно):

З аналізу зазначених положень Інструкції вбачається, що функціонал Електронного суду наділяє особу, яка звертається до суду з процесуальним документом (заявою) через Електронний суд, можливістю відслідковувати рух та стан розгляду в суді поданих цією особою документів¹³;

...відповідач мав би упевнитися в направленні сформованої 09.05.2024 апеляційної скарги до суду апеляційної інстанції, перевіряючи в Електронному кабінеті користувача, від імені якого подавалися документи, статус апеляційної скарги та наявність відомостей про її доставку до суду¹⁴.

ЄСІТС дозволяє користувачам подавати до суду первинні та вторинні заяви, інші процесуальні документи в електронній формі (п. 12, п. 12.13.1 Інструкції з використання підсистеми «Електронний кабінет» ЄСІТС¹⁵), отримувати та оскаржувати рішення суду (п. 12.14 Інструкції з використання підсистеми «Електронний кабінет» ЄСІТС¹⁶), а також дистанційно брати участь у судових засіданнях. Засобами Електронного суду користувачі можуть у режимі онлайн сплатити судовий збір (п. 2.28, п. 12.11 Інструкції користувача підсистеми «Електронний суд» ЄСІТС¹⁷; п. 12.12 Інструкції з використання підсистеми «Електронний кабінет» ЄСІТС¹⁸).

Розвиток подальшої цифровізації правосуддя є частиною євроінтеграційних зобов'язань України. Стратегічний курс України на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору закріплений у Конституції України¹⁹ і має бути основним орієнтиром під час розгляду перспектив розвитку українського електронного судочинства.

Угодою про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (далі — Угода про асоціацію) передбачено:

Сторони зміцнюють своє співробітництво щодо розвитку інформаційного суспільства на користь приватних осіб і бізнесу через забезпечення загальнодоступності інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) та через крашу якість послуг за доступними цінами (ст. 389)²⁰.

Стаття 391 Угоди про асоціацію передбачає, що співробітництво щодо розвитку інформаційного суспільства охоплює, зокрема, такі сфери:

а) сприяння широкомасштабному доступу, поліпшення безпеки мереж та широкому використанню ІКТ приватними особами, бізнесом та адміністративними органами шляхом розвитку локальних ресурсів Інтернет

¹⁰ Інструкція з використання підсистеми «Електронний кабінет» Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи.

¹¹ Інструкція користувача підсистеми «Електронний суд» Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи.

¹² Тетяна Рабко, «Обов'язок сторони у власному Електронному кабінеті відслідковувати рух та стан розгляду документів у суді», Вища школа адвокатури НААУ, 17 грудня 2024, <https://www.hsa.org.ua/lectors/rabko-tetyana/articles/oboviazok-storoni-u-vlasnomu-elektronnomu-kabineti-vidslidkovuvati-rux-ta-stan-rozgliadu-dokumentiv-u-sudi>.

¹³ Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду, справа 120/17546/23, адміністративне провадження К/990/30953/24, постанова, 12 листопада 2024, п. 30, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123060147>.

¹⁴ Там само, п. 31.

¹⁵ Інструкція з використання підсистеми «Електронний кабінет» Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Інструкція користувача підсистеми «Електронний суд» Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи.

¹⁸ Інструкція з використання підсистеми «Електронний кабінет» Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи.

¹⁹ Конституція України, 28 червня 1996, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

²⁰ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.

і впровадження онлайн-послуг, зокрема електронного бізнесу, електронного уряду, електронної охорони здоров'я і електронного навчання²¹.

А стаття 394 Угоди про асоціацію встановлює, що «Сторони сприяють поступовому наближенню до права і нормативно-правової бази ЄС у галузі регулювання інформаційного суспільства і електронних комунікацій»²².

У Звіті про прогрес України в межах Пакета розширення Європейського Союзу 2024 року наголошено, що «потрібно більше зусиль для цифровізації системи правосуддя» (неофіційний переклад)²³. Зокрема, у цьому Звіті зазначено:

Функціональний аудит ЄСІТС, завершений у серпні 2024 року, вказав на недоліки в процесах координації, управління та обслуговування ІКТ в судовій системі. Україна також має ухвалити законодавство для розширення використання дистанційних онлайн-слухань. Певного прогресу було досягнуто в регулюванні використання електронних кабінетів для обміну документами, забезпечення інтероперабельності між ЄСІТС та іншими державними реєстрами, а також цифровізації в системі кримінальної юстиції (неофіційний переклад)²⁴.

Національною економічною стратегією на період до 2030 року, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 3 березня 2021 р. № 179, закріплено, зокрема, таку стратегічну ціль за напрямом «верховенство права»: «забезпечення справедливого правосуддя в Україні, що базується на верховенстві права, захисті прав і свобод людини, фізичних та юридичних осіб»²⁵, і такі завдання для її досягнення:

розроблення в установленому порядку законопроектів щодо:

- переведення в електронну форму процесів документообігу в судах
- запровадження можливості розгляду окремих категорій справ он-лайн незалежно від місцеперебування сторін і суду
- спрощення судових процедур у тій мірі, яка не погіршує гарантій судового захисту, прав і свобод людини
- забезпечення повного функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи
- оновлення Єдиного державного реєстру судових рішень на основі доопрацьованої архітектури
- запровадження системи штучного інтелекту для сприяння самостійному врегулюванню правового спору сторонами, а також для підготовки проектів судових рішень
- забезпечення значної кількості сервісів судів та судових послуг в електронному режимі²⁶.

За напрямом «Цифрова економіка» Національною економічною стратегією на період до 2030 року передбачено, що «цифрові технології — основа добробуту України; світ, де створюються наші нові можливості; сфера, що визначає суть трансформацій у країні для кращого життя, роботи, творчості, навчання»²⁷.

У затвердженому розпорядженні Кабінету Міністрів України від 9 лютого 2024 р. № 133-р плані заходів з виконання рекомендацій Європейської Комісії, представлених у Звіті про прогрес України в рамках Пакета розширення Європейського Союзу 2023 року (План заходів), для виконання рекомендації Європейської Комісії завершити комплексний технічний та функціональний аудит існуючих інформаційно-телекомунікаційних систем, бізнес-процесів та організаційної структури

²¹ Там само.

²² Там само.

²³ “more efforts are needed to digitalise the justice system”, European Commission, Commission Staff Working Document, *Ukraine 2024 Report, Accompanying the document, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, 2024 Communication on EU enlargement policy*, SWD(2024) 699 final (Brussels, 30.10.2024), 1-104, 32, https://enlargement.ec.europa.eu/document/download/1924a044-b30f-48a2-99c1-50edeac14da1_en?filename=Ukraine%20Report%202024.pdf.

²⁴ “A functional audit of UJITS, completed in August 2024, pointed to the deficiencies in the judiciary’s ICT coordination, management and maintenance processes. Ukraine should also adopt legislation to expand the use of remote online hearings. Some progress was achieved with the regulation of electronic cabinet use for the exchange of documents, interoperability between UJITS and other state registers and digitalisation of the criminal justice chain”, *Ibid*.

²⁵ *Національна економічна стратегія на період до 2030 року*, затверджено постановою Кабінету Міністрів України 179, 3 березня 2021, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2021-%D0%BF#Text>.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

передбачено такі заходи: 1) проведення технічного та функціонального аудиту ЄСІТС (вересень 2024 р.); 2) розроблення та затвердження нової концепції ЄСІТС з урахуванням результатів вказаного вище аудиту (грудень 2024 р.)²⁸.

Також План заходів містить посилання на рекомендацію Європейської Комісії схвалити та розпочати реалізацію дорожньої карти модернізації інформаційно-телекомунікаційних систем у судовій системі, включно з розробленням нової системи управління справами, на основі результатів технічного та функціонального аудиту ЄСІТС²⁹. На виконання цієї рекомендації передбачено такі заходи зі строком виконання до грудня 2027 р.:

розроблення дорожньої карти модернізації відповідних інформаційно-телекомунікаційних систем; розроблення функціональних вимог для модифікації існуючих та розроблення нових інформаційно-телекомунікаційних систем; розроблення технічних завдань модифікації існуючих та розроблення нових інформаційно-телекомунікаційних систем; впровадження розроблених програмних продуктів³⁰.

Згідно з рекомендаціями Європейської Комісії було проведено технічний та функціональний аудит системи ЄСІТС³¹. За результатами цього аудиту 30 жовтня 2024 р. в місті Києві було презентовано проєкт нової Концепції Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи (ЄСІКС)³². Нова Концепція ЄСІКС, згідно з проєктом, доступним на вебпорталі «Судова влада України»³³, передбачає функціонування десяти підсистем:

1. Електронний документообіг суду.
2. Відеоконференцзв'язок.
3. Вебпортал суддівської влади.
4. Єдиний державний реєстр судових рішень.
5. Єдиний державний реєстр виконавчих документів.
6. Управління персоналом та фінансово-господарською діяльністю органів судової влади.
7. Суддівське досьє.
8. Управління навчанням.
9. Дайджести та коментарі.
10. Опрацювання звернень викривачів³⁴.

Відповідно до проєкту концепції заплановано забезпечення функціонування персонального простору користувача ЄСІКС, побудованого у форматі Super-app³⁵. При цьому передбачено посилений захист інформації в системі, для якого повинно бути забезпечено, зокрема, мультифакторну автентифікацію користувачів, захищений обмін даними (в разі потреби) з використанням криптографічного захисту, резервне копіювання інформації системи³⁶. Підсистема «Електронний документообіг суду», яка є основою ЄСІКС, за новою концепцією має забезпечувати багато функцій, зокрема створення документів з використанням компонента «Текстовий редактор» та «Шаблонізатор», оцифрування паперових документів та розпізнавання тексту, автоматичне заповнення інформації в документах на базі наявної та ін.³⁷ Для підвищення ефективності функціонування підсистеми передбачено можливість використання штучного інтелекту, наприклад, для здійснення пошуку тексту, генерації проєктів документів, перевірки тексту документів на наявність орфографічних та змістових помилок, формування стислого змісту

²⁸ План заходів з виконання рекомендацій Європейської Комісії, представлених у Звіті про прогрес України в рамках Пакета розширення Європейського Союзу 2023 року, затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України 133-р, 9 лютого 2024, <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-planu-zakhodiv-z-vykonannia-rekomendatsii-ievropeiskoi-komisii-predstavlenykh-u-t90224?fbclid=IwAR2wBTVoHXQtpZtuJshkIRK1twU55Dcn4Uo1eqaEwbgO319OtNvw935fTrc>.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само.

³¹ «Технічний аудит модулів ЄСІТС завершено: подробиці», *Судово-юридична газета, Суд інфо*, 25 грудня 2023, <https://sud.ua/uk/news/sud-info/289023-tekhnicheskii-audit-moduley-esits-zavershen-podrobnosti>.

³² Анастасія Ковальова, «Презентована нова концепція Електронного суду, створена за підтримки USAID», *Главлком*, 1 листопада 2024, https://glavcom.ua/news/prezentovana-nova-kontseptsija-elektronnoho-sudu-stvorena-za-pidtrimki-usaid-1029103.html?utm_source=chatgpt.com.

³³ *Концепція ЄСІКС*, <https://court.gov.ua/storage/portal/dsa/news/Kontseptsia%20ESIKS.pdf>.

³⁴ Там само, 21.

³⁵ Там само, 17.

³⁶ Там само, 19, 20.

³⁷ Там само, 23, 44.

документа, підбору відповідної судової практики та підбір оптимальної моделі розгляду справи³⁸. Розбудову нової ЄСІКС згідно з проектом було заплановано здійснити до 2028 р.³⁹, проте станом на лютий 2025 р. склалася невизначена ситуація щодо можливості втілення цього проекту⁴⁰. Для належної та сталої реалізації модернізованої ЄСІКС важливо посилити інституційну спроможність Державної судової адміністрації України та ДП «ІСС» за державної підтримки.

Загалом, аналізуючи стратегічні напрями та перспективи розвитку електронного судочинства в Україні, слід передовсім зважати на цілі впровадження електронного судочинства і загалом функціонування судової влади. У зв'язку з цим варто звернути увагу на основоположний Закон України «Про судоустрій і статус суддів», який згідно з преамбулою «визначає організацію судової влади та здійснення правосуддя в Україні, що функціонує на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів і забезпечує право кожного на справедливий суд»⁴¹. У ст. 2 цього Закону завдання суду визначено так: «Суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України»⁴². Отже, саме зазначені цілі і завдання мають бути орієнтиром для впровадження та розвитку електронного судочинства: верховенство права, європейські стандарти, забезпечення кожному права на справедливий суд та поваги до інших прав і свобод.

Як резюмує О. Берназюк, функціональні можливості електронного судочинства (зокрема підсистеми «Електронний суд») для зовнішніх користувачів спрямовані на «підвищення оперативності, зручності, доступності до правосуддя, забезпечення дотримання таких конституційних засад здійснення правосуддя, як верховенство права, що досягається, головним чином, через захисні механізми системи від несанкціонованого втручання в її роботу, корегування або знищення інформації (що міститься у судових рішеннях, інших процесуальних документах), а також шляхом забезпечення послідовного призначення справи до розгляду у черговості надходження та реєстрації позовних заяв (скарг), усунення можливості суб'єктивного втручання у процес визначення пріоритетності судової справи у межах встановленого процесуальними кодексами строку її розгляду тощо»⁴³.

Своєю чергою, для внутрішніх користувачів, як-от, наприклад, судді та працівники апаратів судів, функціональні можливості спрямовані на забезпечення автоматизації процесів управління судовими справами, що «дає змогу не тільки суттєво спростити управлінський цикл, а й вирішити деякі інші завдання, пов'язані із забезпеченням законності в судочинстві, мінімізацією арифметичних, методичних, граматичних помилок, зумовлених так званим “людським фактором”, що фактично визначає перехід до нової форми публічного управління в судах»⁴⁴.

Ірина Русанова вважає, що інструменти електронного правосуддя є необхідною гарантією електронної демократії, адже судова влада є ключовим компонентом демократії, а доступ до правосуддя — це важливий аспект доступу до демократичних процесів та інститутів⁴⁵.

Право на справедливий суд закріплене у ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод⁴⁶ і містить низку елементів, серед яких, з огляду на положення вказаної статті, можна виокремити такі: право на справедливий розгляд справи; право на публічний розгляд справи; право на розгляд справи упродовж розумного строку; право на розгляд справи незалежним і безстороннім судом, встановленим законом; презумпція невинуватості; права обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, в тому числі, право бути негайно і детально поінформованим зрозумілою мовою про характер і причини висунутого обвинувачення, мати час і можливості, необхідні для підготовки свого захисту, захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника, одержувати безоплатну допомогу перекладача за потреби, допитувати свідків обвинувачення або вимагати, щоб

³⁸ Там само, 23, 24.

³⁹ Там само, 44.

⁴⁰ «Модернізація ЄСІКС під загрозою — Державна судова адміністрація шукає нові джерела фінансування», *Судово-юридична газета, Суд інфо*, 17 лютого 2025, <https://sud.ua/uk/news/publication/323305-modernizatsiya-esits-pod-ugrozoy-gosudarstvennaya-sudebnaya-administratsiya-ischet-novye-istochniki-finansirovaniya>.

⁴¹ Верховна Рада України, *Про судоустрій і статус суддів*, Закон України 1402-VIII, 2 червня 2016, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.

⁴² Там само.

⁴³ Берназюк, «Цифрові технології у праві: тенденції та перспективи розвитку», 261.

⁴⁴ Там само, 268.

⁴⁵ Ірина Русанова, «Сучасні проблеми запровадження електронного судочинства в Україні», *Публічне право* 3 (43) (2021): 42, <https://doi.org/10.32782/2306-9082/2021-43-4>.

⁴⁶ *Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини)*, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

їх допитали, а також вимагати виклику й допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення⁴⁷. Елементом права на справедливий суд також є право на доступ до суду⁴⁸.

Роксолана Ханик-Посполітак, досліджуючи функціонування електронного правосуддя, наголошує на його важливості для реалізації принципу доступності правосуддя з огляду на основоположне право на судовий захист⁴⁹.

Тримаючи у фокусі зазначені вище орієнтири, нові технологічні та організаційні спроможності електронного судочинства мають сприяти вирішенню поточних проблем його функціонування, як-от технічні збої та загрози кібербезпеці. Науковці застерігають про ризик втрати інформації в електронній формі через втручання в систему⁵⁰, а отже, потрібно мінімізувати цей ризик. Як зазначено в Національній економічній стратегії на період до 2030 року, затвердженій постановою Кабінету Міністрів України від 3 березня 2021 р. № 179:

За Глобальним індексом кібербезпеки Україна займає 54 місце із 175 країн. Відставання від розвинених країн зумовлено невідповідністю сучасним викликам системи забезпечення кібербезпеки та відповідних професійних стандартів, слабкорозвинутою системою реагування на кібератаки тощо⁵¹.

Для підвищення рівня кібербезпеки Національною економічною стратегією на період до 2030 року передбачено такі завдання:

впровадження організаційно-технічної моделі національної системи кібербезпеки
розроблення проекту закону щодо створення галузевих центрів управління кібербезпекою та відповідних кіберінфраструктур
впровадження нових стандартів у галузі захисту та безпеки інформації з урахуванням міжнародних стандартів, прийнятих в інших державах, зокрема NIST, ISO, Cobit
забезпечення впровадження операторами та провайдерами засобів моніторингу Інтернет-трафіку для проведення оперативно-розшукових заходів уповноваженими правоохоронними органами (системи класу DPI)
утворення центрів реагування на кіберінциденти (SOC) та центрів обміну інформацією про кібератаки (ISAC)
забезпечення імплементації Конвенції Ради Європи про кіберзлочинність, ратифікованої Законом України від 7 вересня 2005 р. № 2824-IV
визначення кіберкомандування, що здійснюватиме активну протидію кібератакам на військові об'єкти та об'єкти критичної інфраструктури в мирний та воєнний час⁵².

Ці заходи мають сприяти захисту даних і в електронному судочинстві, що є особливо важливим для забезпечення захисту прав людини, зважаючи на характер інформації, що зберігається в ЄСІТС. Важливо, щоб цифровізація у сфері правосуддя не лише була спрямована на запровадження інновацій, але й відповідала безпековим стандартам, зокрема ISO/IEC 15408 та FIPS 140-2⁵³.

Звісно, доцільно використовувати сучасні технологічні рішення, зокрема із застосуванням штучного інтелекту, з метою забезпечення стабільної та ефективної роботи електронного судочинства. Державна судова адміністрація планувала використовувати штучний інтелект для обслуговування модулів ЄСІТС⁵⁴.

⁴⁷ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини).

⁴⁸ Горовенко, «Дотримання права на справедливий суд під час проведення судового засідання у дистанційному режимі», 6; Рада Європи, Європейський суд з прав людини, *Посібник зі статті 6. Право на справедливий суд (Цивільна частина)*, 14, https://www.echr.com.ua/wp-content/uploads/2018/02/Guide_Art_6_UKR.pdf.

⁴⁹ Роксолана Ханик-Посполітак, «Електронне правосуддя: сучасні європейські стандарти в цивільному судочинстві України», у *Міжнародна науково-практична конференція «Україна на шляху до Європи: реформа цивільного процесуального законодавства»: зб. наук. праць* (Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2017): 52–3, <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/20bf6159-18e0-4375-bec3-6624c8510f29/content>.

⁵⁰ Наталя Канока, «Адміністративно-правове забезпечення електронного судочинства в Україні» (автореф. дис. канд. юрид. наук, Західноукраїнський національний університет, 2023), 9–10, https://www.wunu.edu.ua/svr/svr_D/kanyka/aref_Kanyka.pdf.

⁵¹ *Національна економічна стратегія на період до 2030 року*.

⁵² Там само.

⁵³ *Концепція ЄСІТС*, 18.

⁵⁴ «Як буде виглядати модернізована ЄСІТС: концепція Державної судової адміністрації», *Судово-юридична газета, Суд інфо*, 20 липня 2024, <https://sud.ua/uk/news/publication/305836-kak-budet-vyglyadet-modernizirovannaya-esits-kontseptsiya-gosudarstvennoy-sudebnoy-administratsii>.

Згідно з проєктом концепції ЄСІКС,

штучний інтелект може бути використаний для реалізації таких функцій:

- розпізнавання текстів завантажених в Систему документів (Optical Character Recognition), класифікація таких документів;
- виявлення в текстах документів інформаційних сутностей, що можуть мати юридичне значення (Entity Recognition), деперсоналізація (PII Removal) та маскування конфіденційної інформації (Data Masking);
- стенограма судових засідань та службових нарад, інші перетворення мовлення в текст на запит користувача (Speech 2 text);
- озвучування текстів судових рішень, інших документів на запит користувача, озвучування елементів інтерфейсу Системи, зокрема для людей з порушенням зору (Text 2 speech);
- узагальнення вмісту документів, перевірка вмісту на наявність змістових, граматичних, орфографічних, пунктуаційних помилок;
- перевірка актуальності норм законодавства, на які посилається автор документа;
- автоматичний переклад документів;
- контекстний семантичний пошук релевантних документів, підбір судової практики;
- рекомендація методології дослідження матеріалів та розгляду судової справи;
- генерація проєктів процесуальних документів;
- виявлення девіацій під час розгляду судової справи, зокрема ігнорування контексту, поданих доказів та аргументів, відхилення від загальної судової практики розгляду в аналогічних справах;
- надання базової правової допомоги користувачам⁵⁵.

Попри значні додаткові можливості штучного інтелекту для системи правосуддя, з урахуванням поточного розвитку штучного інтелекту та рівня суспільної довіри до технологій та загальної цифрової грамотності, використання штучного інтелекту для надання базової правової допомоги користувачам, як передбачено проєктом концепції ЄСІКС, на нашу думку, наразі є передчасним.

Розглядаючи перспективи впровадження штучного інтелекту в системі правосуддя України, варто звернути увагу на орієнтири, що містяться, зокрема, у Висновку КРЄС № 26 (2023): Рухаючись вперед: використання асистивних технологій у судочинстві⁵⁶, у прийнятій Європейською комісією з питань ефективності правосуддя (СЕПЕJ) Етичній хартії використання штучного інтелекту у судових системах та їх середовищі⁵⁷, у затверджених на її виконання дорожніх картах⁵⁸ та інструментах оцінки⁵⁹, у Висновку Ради Європейського Союзу «Доступ до правосуддя — використання можливостей діджиталізації» (2020)⁶⁰, а також у документах ПАРЕС⁶¹. У Висновку КРЄС № 26 (2023) наголошено на допоміжному, асистивному характері штучного інтелекту в правосудді: «ШІ має радше підтримувати, а не замінювати суддів» (п. 5)⁶². У п. 39 Висновків Ради Європейського Союзу «Доступ до правосуддя — використання можливостей діджиталізації» підкреслено, що «використання інструментів штучного

⁵⁵ Концепція ЄСІКС, 43.

⁵⁶ Консультативна рада європейських суддів, *Висновок КРЄС № 26 (2023): Рухаючись вперед: використання асистивних технологій у судочинстві*, ССJE(2023)3 (Страсбург, 1.12.2023), https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/vysnovok_kryes_no_26_neoficyyny_perekklad.pdf.

⁵⁷ European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ), *European ethical Charter on the use of Artificial Intelligence in judicial systems and their environment*, adopted at the 31st plenary meeting of the CEPEJ (Strasbourg, 3-4 December 2018), <https://rm.coe.int/ethical-charter-en-for-publication-4-december-2018/16808f699c>.

⁵⁸ European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ), *Revised roadmap for ensuring an appropriate follow-up of the CEPEJ Ethical Charter on the use of artificial intelligence in judicial systems and their environment*, CEPEJ(2021)16, document adopted at the 37th plenary meeting of the CEPEJ, Strasbourg and online, 8 and 9 December 2021 (Strasbourg, 9 December 2021), <https://rm.coe.int/cepej-2021-16-en-revised-roadmap-follow-up-charter/1680a4cf2f>.

⁵⁹ European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ), *Assessment Tool for the Operationalisation of the European Ethical Charter on the Use of Artificial Intelligence in Judicial Systems and Their Environment*, CEPEJ(2023)16final, document adopted by the CEPEJ at its 41st plenary meeting, 4-5 December 2023 (4 December 2023), <https://rm.coe.int/cepej-2023-16final-operationalisation-ai-ethical-charter-en/1680adcc9c>.

⁶⁰ *Council Conclusions 'Access to justice — seizing the opportunities of digitalisation'*, 2020/C 342 I/01, OJ C 342I, p. 1–7, Document 52020XG1014(01) (14.10.2020), <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AAOJ.CI.2020.342.01.0001.01.ENG&oc=OJ%3AC%3A2020%3A342I%3ATOС>.

⁶¹ Parliamentary Assembly, Committee on Legal Affairs and Human Rights, *Justice by algorithm — the role of artificial intelligence in policing and criminal justice systems*, Report, Doc. 15156, Rapporteur Mr. Boriss Cilevičs, Latvia, SOC (01.10.2020), <https://pace.coe.int/en/files/28723/html>; Parliamentary Assembly, *Resolution 2341 (2020), Need for democratic governance of artificial intelligence*, text adopted by the Standing Committee, acting on behalf of the Assembly (22.10.2020), <https://pace.coe.int/en/files/28803/html>.

⁶² *Висновок КРЄС № 26 (2023): Рухаючись вперед: використання асистивних технологій у судочинстві*.

інтелекту не повинно впливати на повноваження суддів щодо прийняття рішень або на незалежність суддів» (неофіційний переклад)⁶³, а «[с]удове рішення завжди має прийматися людиною і не може бути делеговане штучному інтелекту» (неофіційний переклад)⁶⁴. Етична хартія використання штучного інтелекту у судових системах та їх середовищі містить таке застереження:

[к]оли інструменти штучного інтелекту використовуються для вирішення спору або як інструмент для допомоги в ухваленні судових рішень чи надання рекомендацій громадськості, важливо забезпечити, щоб вони не підірвали гарантії права на доступ до суду та права на справедливий судовий розгляд (рівність сторін та повага до змагального процесу) (неофіційний переклад)⁶⁵.

Мету, принципи та завдання розвитку технологій штучного інтелекту в Україні визначено в Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 р. № 1556-р. Розділом «Правосуддя» Концепції передбачено, що для досягнення мети Концепції потрібно забезпечити виконання таких завдань:

подальший розвиток вже існуючих технологій у сфері правосуддя (Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система, Електронний суд, Єдиний реєстр досудових розслідувань тощо); впровадження консультативних програм на основі штучного інтелекту, які відкриють доступ до юридичної консультації широким верствам населення; попередження суспільно небезпечних явищ шляхом аналізу наявних даних за допомогою штучного інтелекту; визначення необхідних заходів ресоціалізації засуджених шляхом проведення аналізу наявних даних за допомогою технологій штучного інтелекту; винесення судових рішень у справах незначної складності (за взаємною згодою сторін) на основі результатів аналізу, здійсненого з використанням технологій штучного інтелекту, стану дотримання законодавства та судової практики⁶⁶.

У 2021 р. Вища рада правосуддя ухвалила рішення про погодження проекту розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні» за умови врахування відповідних пропозицій та зауважень до нього⁶⁷.

Водночас статтею 16 Кодексу суддівської етики, затвердженого XI черговим з'їздом суддів України 22 лютого 2013 р., зі змінами, внесеними згідно з рішенням з'їзду суддів від 18 вересня 2024 р., передбачено, що «[в]икористання суддею технологій штучного інтелекту є допустимим, якщо це не впливає на незалежність та неупередженість судді, не стосується оцінки доказів і процесу ухвалення рішень та не порушує вимог законодавства»⁶⁸.

Штучний інтелект уже почали використовувати в системі правосуддя України. На нашу думку, успішним прикладом використання можливостей штучного інтелекту є база правових позицій Верховного Суду⁶⁹, яка «дає змогу здійснювати пошук релевантної практики Верховного Суду за великим текстовим фрагментом, за ключовим словом (ключовими словами), за текстовим документом, а також за посиланням на судові рішення, узятим із Єдиного державного реєстру судових рішень»⁷⁰.

⁶³ “...the use of artificial intelligence tools must not interfere with the decision-making power of judges or judicial independence”, *Council Conclusions ‘Access to justice — seizing the opportunities of digitalisation’*, 2020/C 342 I/01, OJ C 342 I, p. 1–7, Document 52020XG1014(01) (14.10.2020), <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.CI.2020.342.01.0001.01.ENG&toc=OJ%3AC%3A2020%3A342I%3ATOC>.

⁶⁴ “A court decision must always be made by a human being and cannot be delegated to an artificial intelligence tool”, *Ibid*.

⁶⁵ “When artificial intelligence tools are used to resolve a dispute or as a tool to assist in judicial decision-making or to give guidance to the public, it is essential to ensure that they do not undermine the guarantees of the right of access to the judge and the right to a fair trial (equality of arms and respect for the adversarial process)”, European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ), *European ethical Charter on the use of Artificial Intelligence in judicial systems and their environment*, adopted at the 31st plenary meeting of the CEPEJ (Strasbourg, 3–4 December 2018), 8, <https://rm.coe.int/ethical-charter-en-for-publication-4-december-2018/16808f699c>.

⁶⁶ *Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні*, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України 1556-р, 2 грудня 2020, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text>.

⁶⁷ Вища рада правосуддя, «ВРП ініціює запуск пілотного проєкту щодо застосування штучного інтелекту на базі суду першої інстанції», 10 лютого 2021, [https://www.hcj.gov.ua/news/vrp-iniciyuje-zapusk-pilotnogo-proyektu-shchodo-zastosuvannya-shtuchnogo-intelektu-na-bazi-sudu](https://www.hcj.gov.ua/news/vrp-iniciyuje-zapusk-pilotnogo-proyektu-shchodo-zastosuvannya-shchodo-zastosuvannya-shtuchnogo-intelektu-na-bazi-sudu).

⁶⁸ *Кодекс суддівської етики*, затверджено XI черговим з'їздом суддів України 22 лютого 2013, зі змінами, внесеними згідно з рішенням з'їзду суддів від 18 вересня 2024, <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001415-13#Text>.

⁶⁹ Верховний Суд, «Знаходьте правові позиції», <https://lpd.court.gov.ua/>.

⁷⁰ *Інструкція з використання інструментів пошуку в Базі правових позицій Верховного Суду*, <https://drive.google.com/file/d/1ibUAxckT-rsVNSvRuSBN4a4K3R5TrRd/view>.

Штучний інтелект має значний потенціал для вдосконалення і підвищення ефективності функціонування електронного судочинства, дозволяючи обробляти значні обсяги інформації, генерувати тексти та впорядковувати дані, сприяючи в такий спосіб, зокрема, економії часових і фінансових ресурсів. Проте, зважаючи на поточний стан розвитку штучного інтелекту та орієнтуючись на принцип верховенства права, використання штучного інтелекту під час здійснення правосуддя повинно мати виключно допоміжний, асистивний характер, у жодному разі не замінюючи суддю щодо здійснення правосуддя та не завдаючи шкоди незалежності судді та суду.

Варто наголосити на важливості забезпечення захисту персональних даних у межах функціонування електронного суду. Захист персональних даних має відповідати положенням чинного українського законодавства, а також бути орієнтованим на стандарти законодавства ЄС, зокрема положення Загального регламенту про захист даних (GDPR)⁷¹. Крім того, потрібно брати до уваги положення Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних від 28 січня 1981 р., що набрала чинності для України 1 січня 2011 р.⁷² У контексті захисту персональних даних доцільно розробити та затвердити інструкції для суддів та співробітників апаратів судів стосовно використання інновацій у процесі здійснення правосуддя, зокрема щодо важливості дотримання обмежень на поширення персональних та інших даних у разі використання застосунків на основі штучного інтелекту.

Ще одним напрямом для розвитку є підвищення цифрової грамотності як суддів, так і адвокатів та інших потенційних учасників судового процесу. У Національній економічній стратегії на період до 2030 року, зокрема, зазначено: «Загальна оцінка цифрової грамотності громадян свідчить про те, що 53 відсотки громадян перебувають нижче позначки “базовий рівень”»⁷³. Науковці стверджують про недостатність інформаційних заходів популяризації системи електронного правосуддя, зокрема серед юристів⁷⁴. Крім того, згідно з дослідженнями, рівень довіри громадян до електронних інструментів здійснення правосуддя є низьким⁷⁵. Однією з проблем Ж. Васильєва-Шаламова та К. Кожемякіна називають забезпечення стабільного доступу до мережі «Інтернет» як представників суду, так і учасників судових проваджень⁷⁶.

Науковці вказують на обмежені через недостатнє матеріальне забезпечення можливості частини громадян України щодо користування сучасними технологіями⁷⁷, що, своєю чергою, ставить під загрозу дотримання принципу рівності⁷⁸. Висловлюються пропозиції на перехідному етапі забезпечувати доступність технічних засобів для використання електронного судочинства громадянами на базі створених спеціальних відділів органів територіальних громад⁷⁹ тощо.

Для ефективного розвитку електронного судочинства важливими є як готовність суддів і працівників апаратів судів до впровадження та підтримки розвитку технологічних інновацій, так і загальний рівень цифрової грамотності громадян.

Своєю чергою, інструменти українського електронного судочинства наразі не повною мірою враховують потреби користувачів системи, як-от судді, працівники апаратів судів та інших органів системи правосуддя, учасники судового процесу⁸⁰, тому пріоритетним напрямом для подальшого розвитку електронного судочинства має бути орієнтований на користувача підхід. Інструкції користувачів електронного суду мають бути чіткими, зрозумілими та ілюстративними.

⁷¹ Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation), OJ L 119, 4.5.2016, p. 1–88, Document 32016R0679, <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj/eng>.

⁷² Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних (Страсбург, 28 січня 1981 року), https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_326#Text.

⁷³ Національна економічна стратегія на період до 2030 року.

⁷⁴ Канюка, «Адміністративно-правове забезпечення електронного судочинства в Україні», 14.

⁷⁵ Анатолій Коршун, «Принцип гласності і відкритості діяльності органів судової влади та механізм його реалізації: теоретико-правова характеристика» (дис. д-ра філософії за спеціальністю 081 — Право, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України, 2021), 124.

⁷⁶ Ж. Васильєва-Шаламова, К. Кожемякіна, «Електронне судочинство у цивільному процесі України: тенденції розвитку та вплив карантину», *Юридичний науковий електронний журнал* 3 (2022): 80, <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-3/15>.

⁷⁷ П. Цимбал, Л. Омельчук, Л. Калініченко, «Напрями вдосконалення електронного судочинства в Україні», *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)* 4–5 (8–9) (2017): 153, <https://journals.dpu.kyiv.ua/index.php/law/article/view/25/25>; О. Сочиляс-Павлів, «Сучасний стан електронного судочинства в Україні», *Київський часопис права* 1 (2024): 211, <https://doi.org/10.32782/kj/2024.1.29>.

⁷⁸ Цимбал, Омельчук, Калініченко, «Напрями вдосконалення електронного судочинства в Україні», 153.

⁷⁹ Канюка, «Адміністративно-правове забезпечення електронного судочинства в Україні», 15.

⁸⁰ Берназюк, «Цифрові технології у праві: тенденції та перспективи розвитку», 211.

Крім того, потрібно подбати про належне забезпечення судів технічним обладнанням для роботи з електронними документами та системами. Відповідно до п. 124 Положення про порядок функціонування окремих підсистем Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, затвердженого рішенням Вищої ради правосуддя від 17 серпня 2021 р. № 1845/0/15-21,

у разі надходження заяви учасника справи щодо ознайомлення з матеріалами справи чи окремими документами в електронному вигляді через підсистему «Електронний суд» суд, який отримав таку заяву, забезпечує сканування відповідних матеріалів справи чи окремих документів у паперовій формі, що перебувають у такому суді, та долучає їх до матеріалів електронної судової справи⁸¹.

Водночас, згідно з процесуальними кодексами (ч. 7 ст. 6 Господарського процесуального кодексу України⁸², ч. 7 ст. 14 Цивільного процесуального кодексу України⁸³, ч. 7 ст. 18 Кодексу адміністративного судочинства України⁸⁴),

В умовах воєнного чи надзвичайного стану у разі знеструмлення електромережі суду чи настання інших обставин, які унеможливають функціонування Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи або її окремої підсистеми (модуля), що забезпечує обмін документами, суд може вручати особі, яка зареєструвала електронний кабінет, будь-які документи у справах, в яких така особа бере участь, у паперовій формі.

Функціонування електронного судочинства сприяє продовженню здійснення правосуддя навіть у складних умовах воєнного стану в Україні. Подальша технологічна адаптація ЄСІТС (ЄСІКС) до можливих випадків знеструмлення електромережі сприятиме забезпеченню доступу до суду.

Для розвитку електронного судочинства, безсумнівно, важливо вдосконалити відповідне нормативно-правове регулювання. У зв'язку з розробленням концепції ЄСІКС актуальним завданням є фіналізувати та затвердити нову концепцію відповідним актом. Також доцільно деталізувати положення щодо функціонування електронного судочинства на законодавчому рівні, зокрема на рівні Закону України «Про судоустрій і статус суддів».

На думку науковців, потрібна комплексна, а не фрагментарна адаптація положень процесуальних кодексів до впровадження електронного судочинства⁸⁵. Серед точкових змін називають, зокрема, доцільність внесення змін до процесуальних кодексів, які б передбачали можливість суддів брати участь у судовому засіданні за допомогою використання інструментів дистанційного правосуддя поза межами приміщення суду у випадку, якщо проведення судового засідання в приміщенні суду може становити загрозу життю і здоров'ю⁸⁶. Також висловлено пропозицію передбачити в Законі України «Про судоустрій і статус суддів» можливість у період воєнного або надзвичайного стану запроваджувати особливий режим роботи суду, в тому числі встановлювати дистанційну форму участі в судовому засіданні суддів та/або секретаря⁸⁷.

Дослідники також наголошують на необхідності вдосконалення законодавства щодо електронних доказів та проблемі підвищеного ризику підроблення електронних документів⁸⁸. Крім того, зважаючи на стрімкий розвиток цифрових технологій, потрібно розглянути правовий статус та можливість використання досліджень з використанням окремих інновацій у судовому провадженні як доказів у справі.

Важливо, щоб особливості фактичного функціонування інструментів електронного суду сприяли реалізації закріплених у ст. 129 Конституції України основних засад судочинства, зокрема: рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом; змагальності сторін та свободи в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості; гласності судового процесу

⁸¹ Положення про порядок функціонування окремих підсистем Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, рішення Вищої ради правосуддя 1845/0/15-21, затверджено 17 серпня 2021, <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1845910-21#Text>.

⁸² Господарський процесуальний кодекс України, 1798-XII, 6 листопада 1991, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text>.

⁸³ Цивільний процесуальний кодекс України, 1618-IV, 18 березня 2004, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>.

⁸⁴ Кодекс адміністративного судочинства України, 2747-IV, 6 липня 2005, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.

⁸⁵ Олег Гиляка, «Окремі аспекти функціонування електронного правосуддя в Україні», у *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні: Матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Чернівці, 16 жовтня 2020 р.)* (Київ: ВАІТЕ, 2020), 18, <https://law.chnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/12/Zbirnyk-16.10.20.pdf>.

⁸⁶ А. Старченко, «Електронне цивільне судочинство: вплив війни та повосний розвиток», *Юридичний науковий електронний журнал* 6 (2024): 121, <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/28>.

⁸⁷ Дар'я Тихонова, «Реалізація в умовах воєнного стану електронного адміністративного судочинства», *Європейські перспективи* 3 (2023): 28, <https://doi.org/10.32782/EP.2023.3.3>.

⁸⁸ С. Кравцов, С. Правник, Л. Мошура, «Електронне судочинство як сучасний тренд», *Юридичний науковий електронний журнал* 4 (2021): 225, <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-4/53>.

та його повного фіксування технічними засобами; розумних строків розгляду справи судом; обов'язковості судового рішення⁸⁹.

Орієнтирами для подальшого розвитку законодавства та практики його застосування є рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам Ради Європи, зокрема Рекомендація (2001) щодо надання громадянам судових та інших юридичних послуг з використанням новітніх технологій⁹⁰, Рекомендація (2001) щодо побудови та перебудови судових систем та правової інформації в економічний спосіб⁹¹, Рекомендація щодо функціональної сумісності інформаційних систем у сфері юстиції⁹², Рекомендація щодо принципів цивільного судочинства, спрямованих на вдосконалення функціонування правосуддя, ухвалена 28 лютого 1984 р.⁹³, Рекомендація (2020) щодо впливу алгоритмічних систем на права людини⁹⁴, Рекомендація (95) щодо відбору, обробки, представлення та архівації судових рішень у правових інформаційно-пошукових системах⁹⁵, Рекомендація (2003) про архівування електронних документів у правовій сфері⁹⁶, Рекомендація (2009) щодо електронної демократії (е-демократії)⁹⁷, Рекомендація (2003) щодо архівації електронних документів у правовому секторі⁹⁸, Рекомендація (2003) щодо функціональної сумісності інформаційних систем у сфері юстиції⁹⁹, резолюція Європейського парламенту від 18 грудня 2008 р. щодо електронного правосуддя¹⁰⁰, висновки Ради ЄС «Доступ до правосуддя — використання можливостей діджиталізації»¹⁰¹, висновки Консультативної ради європейських суддів (КРЕС), зокрема Висновок № 14 (2011) КРЕС «Судочинство та інформаційні технології»¹⁰², документи Європейської комісії з питань ефективності правосуддя (СЕРЕЈ) Ради Європи¹⁰³,

⁸⁹ Конституція України.

⁹⁰ Рекомендація Rec (2001) 3 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо надання громадянам судових та інших юридичних послуг з використанням новітніх технологій, ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи на 743 засіданні заступників міністрів 28 лютого 2001, https://supreme.court.gov.ua/userfiles/Rec_2001_3_2001_02_28.pdf.

⁹¹ Рекомендація Rec (2001) 2 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо побудови та перебудови судових систем та правової інформації в економічний спосіб, ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи на 743 засіданні заступників міністрів 28 лютого 2001, https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/rec_2001_2_2001_02_28.pdf.

⁹² Рекомендація Rec (2003) 14 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо функціональної сумісності інформаційних систем у сфері юстиції, ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи на 851 засіданні заступників міністрів 9 вересня 2003 (неофіційний переклад), https://supreme.court.gov.ua/userfiles/Rec_2003_14_2003_09_09.pdf.

⁹³ Рекомендація (84) 5 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо принципів цивільного судочинства, спрямованих на вдосконалення функціонування правосуддя, ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи на 367 засіданні заступників міністрів 28 лютого 1984 (неофіційний переклад), <https://view.officeapps.live.com/op/view.aspx?src=https%3A%2F%2Fold.vkksu.gov.ua%2Fuserfiles%2Fdoc%2Fperelik-dokumentiv%2Frek-84.doc&wdOrigin=BROWSELINK>.

⁹⁴ Рекомендація (2020) 1 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо впливу алгоритмічних систем на права людини, ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи на 1373 засіданні заступників міністрів 8 квітня 2020 (неофіційний переклад з англійської мови), <https://www.vkksu.gov.ua/sites/default/files/field/file/eng/20%20Рекомендація%20%282020%29%201%20Комітету%20Міністрів%20державам-членам%20щодо%20впливу%20алгоритмічних.pdf>.

⁹⁵ Рекомендація № R (95) 11 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо відбору, обробки, представлення та архівації судових рішень у правових інформаційно-пошукових системах, ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи на 543 засіданні заступників міністрів 11 вересня 1995 (неофіційний переклад), https://supreme.court.gov.ua/userfiles/R_95_11_1995_09_11.pdf.

⁹⁶ Рекомендація Rec (2003) 15 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо архівації електронних документів у правовому секторі, ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи на 851 засіданні заступників міністрів 9 вересня 2003 (неофіційний переклад), https://supreme.court.gov.ua/userfiles/Rec_2003_15_2003_09_09.pdf.

⁹⁷ Recommendation CM/Rec(2009)1 of the Committee of Ministers to member states on electronic democracy (e-democracy), adopted by the Committee of Ministers on 18 February 2009 at the 1049th meeting of the Ministers' Deputies, https://www.coe.int/t/dgap/democracy/Activities/GGIS/CAHDE/2009/RecCM2009_1_and_Accomp_Docs/Recommendation%20CM_Rec_2009_1E_FINAL_PDF.pdf.

⁹⁸ Рекомендація Rec (2003) 15 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо архівації електронних документів у правовому секторі, ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи на 851 засіданні заступників міністрів 9 вересня 2003 (неофіційний переклад), <https://view.officeapps.live.com/op/view.aspx?src=https%3A%2F%2Fold.vkksu.gov.ua%2Fuserfiles%2Fdoc%2Fperelik-dokumentiv%2Frek-2003-15.doc&wdOrigin=BROWSELINK>.

⁹⁹ Рекомендація № R (2003) 14 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо функціональної сумісності інформаційних систем у сфері юстиції, ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи на 851 засіданні заступників міністрів 9 вересня 2003 (неофіційний переклад), <https://view.officeapps.live.com/op/view.aspx?src=https%3A%2F%2Fold.vkksu.gov.ua%2Fuserfiles%2Fdoc%2Fperelik-dokumentiv%2Frek-2003-14.doc&wdOrigin=BROWSELINK>.

¹⁰⁰ European Parliament resolution of 18 December 2008 with recommendations to the Commission on e-Justice, 2008/2125(INI), P6_TA(2008)0637, Official Journal of the European Union CE 45/63, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52008IP0637>.

¹⁰¹ Council of the European Union, Council Conclusions "Access to Justice — Seizing the Opportunities of Digitalisation", 11599/20 (Brussels, 8 October 2020), <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-11599-2020-INIT/en/pdf>.

¹⁰² Консультативна рада європейських суддів, Висновок КРЕС № 14 (2011) «Судочинство та інформаційні технології» (Страсбург, 9 листопада 2011 року), https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/r_14_2011_2011_11_9.pdf.

¹⁰³ European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ), Guidelines on electronic court filing (e-filing) and digitalisation of courts, CEPEJ(2021)15REV2, document adopted at the 37th plenary meeting of the CEPEJ (Strasbourg and online, 8 and 9 December 2021) (9 December 2021), <https://old.vkksu.gov.ua/userfiles/doc/cepej-link-6.pdf>; CEPEJ, Guidelines on videoconferencing in judicial proceedings, CEPEJ(2021)4REV4, document adopted by the CEPEJ at its 36th plenary meeting (16 and 17 June 2021) (Strasbourg, 30 June 2021), https://old.vkksu.gov.ua/userfiles/doc/news07_1.pdf; CEPEJ, Revised roadmap for ensuring an appropriate follow-up of the CEPEJ Ethical Charter on the use of artificial intelligence in judicial systems and their environment, CEPEJ(2021)16, document adopted at the 37th plenary meeting of the CEPEJ (Strasbourg and online, 8 and 9 December 2021) (Strasbourg, 9 December 2021), <https://rm.coe.int/cepej-2021-16-en-revised-roadmap-follow-up-charter/1680a4cf2f>; CEPEJ, Assessment Tool for the Operationalisation of the

резолюції Парламентської асамблеї Ради Європи¹⁰⁴, Декларація принципів «Побудова інформаційного суспільства: глобальна задача у новому тисячолітті»¹⁰⁵ та інші акти.

Науковці зазначають як про здобутки і сильні сторони електронного судочинства в Україні, так і про певні недоліки та виклики.

Зокрема, О. Скочиляс-Павлів однією з позитивних сторін електронного судочинства вважає швидкість та ефективність, економію часових і фінансових затрат, економію природних ресурсів, зручність, доступність для людей з обмеженими можливостями, прозорість інформації¹⁰⁶.

Адвокатка Тетяна Рабко виокремлює такі переваги електронного судочинства в умовах воєнного стану:

1. Доступ до підсистеми «Електронний суд» є цілодобовим;
2. Можливість онлайн ознайомлення з матеріалами справи в електронному вигляді;
3. «Дія.Підпис» дає можливість громадянам, які вимушено покинули територію країни та не мають можливості отримати кваліфікований електронний підпис від кваліфікованого надавача електронних довірчих послуг, зареєструватися в Електронному суді та отримати доступ до правосуддя;
4. Електронний підпис (КЕП) дає можливість авторизуватися в підсистемі відеоконференцв'язку та взяти участь у судовому засіданні онлайн, незважаючи на місцезнаходження;
5. Відсутня необхідність роздруковувати документи та витратити час і кошти на їх відправлення;
6. Підсистема «Електронний суд» фіксує фактичний час подання процесуальних документів;
7. Можливо відслідковувати рух процесуального документа в будь-який зручний час¹⁰⁷.

Серед досягнень у сфері цифровізації в системі правосуддя варто відзначити функціонування Єдиного державного реєстру судових рішень¹⁰⁸, автоматизованої системи збирання, зберігання, захисту, обліку, пошуку та надання електронних копій судових рішень, згідно із Законом України «Про доступ до судових рішень»¹⁰⁹. Попри обмеження, зумовлені воєнним станом та пов'язаними загрозами, а також необхідність вдосконалення в частині захисту даних, зокрема, від кібератак, український Єдиний державний реєстр судових рішень у частині дотримання засад відкритості, прозорості, доступності судових рішень навіть може слугувати прикладом для відповідних реєстрів та баз даних інших держав. Вдосконаленню роботи Єдиного державного реєстру судових рішень може сприяти інтеграція штучного інтелекту в процеси функціонування реєстру, розроблення орієнтованого на користувача інтерфейсу реєстру та підвищення стандартів кіберзахисту. Зважаючи на наповненість і публічну доступність Єдиного державного реєстру судових рішень як бази судової практики, зазначений реєстр може потенційно використовуватися для навчання систем штучного інтелекту, які розробляють для сфери правосуддя, зокрема систем генеративного штучного інтелекту та предикативної аналітики. Відповідно до проекту нової концепції ЄСІКС, підсистема «Єдиний державний реєстр судових рішень» повинна забезпечити:

- централізоване зберігання електронних примірників судових рішень і окремих думок суддів із забезпеченням їх захисту та цілісності;
- автоматизовану обробку та знеособлення судових рішень відповідно до вимог законодавства про захист персональних даних, з метою їх подальшого оприлюднення;

European Ethical Charter on the Use of Artificial Intelligence in Judicial Systems and Their Environment, CEPEJ(2023)16final, document adopted by the CEPEJ at its 41st plenary meeting, 4-5 December 2023 (4 December 2023), <https://rm.coe.int/cepej-2023-16final-operationalisation-ai-ethical-charter-en/1680adcc9c>; CEPEJ, *European ethical Charter on the use of Artificial Intelligence in judicial systems and their environment*, adopted at the 31st plenary meeting of the CEPEJ (Strasbourg, 3-4 December 2018), <https://rm.coe.int/ethical-charter-en-for-publication-4-december-2018/16808f699c>; CEPEJ, *Guidelines on how to drive change towards cyberjustice – Stock-taking of tools deployed and summary of good practices (2017)*, as adopted at the 28th meeting of the CEPEJ on 7 December 2016, <https://edoc.coe.int/en/efficiency-of-justice/7501-guidelines-on-how-to-drive-change-towards-cyberjustice-stock-taking-of-tools-deployed-and-summary-of-good-practices.html#>; CEPEJ, *Toolkit for supporting the implementation of the Guidelines on how to drive change towards Cyberjustice*, as adopted at the 32th plenary meeting of the CEPEJ (13 and 14 June 2019) (Strasbourg, 14 June 2019), CEPEJ(2019)7, <https://rm.coe.int/cepej-toolkit-cyberjustice-en-cepej-2019-7/168094ef3e>.

¹⁰⁴ Parliamentary Assembly, Resolution 2341 (2020), *Need for democratic governance of artificial intelligence*, text adopted by the Standing Committee, acting on behalf of the Assembly (22 October 2020), <https://pace.coe.int/en/files/28803/html>.

¹⁰⁵ Declaration of Principles, Building the Information Society: a global challenge in the new Millennium (2004), Document WSIS-03/GENEVA/DOC/4-E (12 December 2003), <https://digitallibrary.un.org/record/533621?v=pdf>.

¹⁰⁶ Скочиляс-Павлів, «Сучасний стан електронного судочинства в Україні», 210.

¹⁰⁷ Тетяна Рабко, *Електронне судочинство. Сучасні виклики та реалії* (Вища школа адвокатури НААУ, Київ, 2024), 97, <https://www.hsa.org.ua/lectors/rabko-tetyana/articles/posibnik-elektronne-sudocinstvo-sucasni-vikliki-ta-realiyi>.

¹⁰⁸ Див. *Єдиний державний реєстр судових рішень*, <https://reyestr.court.gov.ua>.

¹⁰⁹ Верховна Рада України, *Про доступ до судових рішень*, Закон України 3262-IV, 22 грудня 2005, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3262-15#Text>.

- загальний доступ неавторизованим особам до відкритої частини підсистеми відповідно до чинного законодавства;
- доступ до повних версій судових рішень авторизованим користувачам для виконання службових обов'язків;
- інструменти контекстного, атрибутивного або комбінованого пошуку судових рішень за різними критеріями;
- інформаційну взаємодію з іншими електронними інформаційними ресурсами для обміну даними;
- автоматичне формування статистичної, оперативної та іншої звітності щодо кількості судових рішень здійснюється з урахуванням різних показників, таких як кількість зареєстрованих рішень, тривалість розгляду справ, їх результативність, а також загальний стан виконання судових рішень¹¹⁰.

Єдиний державний реєстр судових рішень має бути інтегрованим у загальну систему ЄСІКС.

На думку науковців, доступність правосуддя для кожної особи є індикатором відсутності перешкод у реалізації права на справедливий судовий захист¹¹¹.

У принципі 9 Рекомендації щодо принципів цивільного судочинства, спрямованих на вдосконалення функціонування правосуддя, ухваленої ще у 1984 р., йшлося про те, що «[с]удовим органам належить мати в своєму розпорядженні найсучасніші технічні засоби задля здійснення правосуддя за найбільш сприятливих для його ефективності умов, зокрема шляхом полегшення доступу до різних джерел права, а також пришвидшення відправлення правосуддя»¹¹². Такі сучасні технічні засоби мають сприяти доступності та ефективності правосуддя.

Як зазначає Ю. Ірха, «право на судовий захист, поряд з правом на справедливий судовий розгляд, правом на ефективний засіб правового захисту та іншими складовими, стали основою концепції “доступу до правосуддя” (access to justice), формування якої відбулося у 70-ті роки ХХ століття»¹¹³. Водночас науковець звертає увагу, що поняття «доступ до правосуддя» розуміють і як концепцію, і як принцип, і як право, а тлумачення змісту цього поняття зазнає змін разом із розвитком правовідносин, інститутів держави, механізмів охорони та захисту прав і свобод¹¹⁴.

Наталія Сакара розглядає право на доступ до правосуддя як позитивне процесуальне право «у системі прав людини, відповідно до якого кожна особа повинна мати можливість ініціювати судовий розгляд справи щодо своїх цивільних прав і свобод та отримати справедливий та ефективний захист, а держава зобов'язана створити відповідні умови для її реалізації»¹¹⁵.

Науковці наголошують, що впровадження електронного судочинства має орієнтуватися на ключову функцію правосуддя — захист прав особи¹¹⁶.

У Доповіді, схваленій Європейською комісією «За демократію через право» (Венеційська комісія) на її 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 р.), серед елементів верховенства права виокремлено доступ до правосуддя в незалежних і безсторонніх судах (п. 41)¹¹⁷.

У сучасних умовах стрімкої цифровізації суспільства та держави забезпечення функціонування інструментів електронного судочинства слід розглядати як елемент доступу до правосуддя, що, своєю чергою, є одним із елементів верховенства права¹¹⁸. До того ж варто також зазначити, що розуміння верховенства права та реалізація його елементів не є статичними і можуть

¹¹⁰ Концепція ЄСІКС, 27, 28.

¹¹¹ Канюка, «Адміністративно-правове забезпечення електронного судочинства в Україні», 12.

¹¹² Рекомендація (84) 5 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо принципів цивільного судочинства, спрямованих на вдосконалення функціонування правосуддя, ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи на 367 засіданні заступників міністрів 28 лютого 1984 (неофіційний переклад), <https://view.officeapps.live.com/op/view.aspx?src=https%3A%2F%2Fold.vkksu.gov.ua%2Fuserfiles%2Fdoc%2Fperelik-dokumentiv%2Frefk-84.doc&wdOrigin=BROWSELINK>.

¹¹³ Юрій Ірха, «Сучасні підходи до розуміння поняття “доступ до правосуддя”», у *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні: Матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Чернівці, 16 жовтня 2020 р.)* (Київ: ВАІТЕ, 2020): 26, <https://law.chnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/12/Zbirnyk-16.10.20.pdf>.

¹¹⁴ Там само, 27, 29.

¹¹⁵ Наталія Сакара, *Проблема доступності правосуддя у цивільних справах* (Харків: Право, 2010), 250.

¹¹⁶ Ауріка Паскар, «Дематеріалізація судової процедури: реальність чи абстракція?», *Часопис Київського університету права* 1 (2021): 193, <https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/653/621>.

¹¹⁷ European Commission for Democracy through Law (Venice Commission), *Report on the Rule of Law*, adopted by the Venice Commission at its 86th plenary session (Venice, 25–26 March 2011), study No. 512 / 2009, CDL-AD(2011)003rev (Strasbourg, 4 April 2011), 10, [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-e).

¹¹⁸ Обговорення під час Днів науки в НаУКМА, 2025, зокрема: Дар'я Богатчук, «Електронне судочинство як елемент доступу до правосуддя у структурі верховенства права», у *Захист прав та інтересів особи в умовах реформування приватного права в Україні: зб. наук. праць учасників круглого столу (28 лютого 2025 року)* (Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2025), 10–6, <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/59ce39b0-5681-43c4-abb2-6b4e9b98560f>.

змінюватися, зокрема, й під впливом технологій на суспільство і державу¹¹⁹. Застосування сучасних технологій може запропонувати настільки суттєві і впливові можливості, що потребуватиме більшого врахування в контексті концепції верховенства права¹²⁰.

Цифровізація та розширене застосування інформаційно-комунікаційних технологій вимагає нових акцентів, зокрема підвищеної уваги до таких правових цінностей та складових верховенства права, як прозорість, доступність та підзвітність, реалізації яких мають сприяти ці технології. Враховуючи, що електронне судочинство сприяє доступу до судових рішень, інформації про суд, суддів, інших учасників судового процесу та іншої інформації¹²¹, можна стверджувати, що електронне судочинство сприяє утвердженню прозорості і підзвітності в судовій системі та є необхідним для практичної реалізації принципу доступності в діяльності судів. За висновками науковців, розвиток електронних інструментів здійснення правосуддя стає основою для дотримання принципу відкритості і гласності в діяльності суду¹²². Своєю чергою, гласність і відкритість є умовами забезпечення прозорості здійснення правосуддя.

Якісна цифровізація в системі правосуддя може сприяти зростанню показника індексу верховенства права в Україні¹²³, який у 2024 р. становив 0,49¹²⁴.

У преамбулі Рекомендації (2001) 2 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо побудови та перебудови судових систем та правової інформації в економічний спосіб зазначено, що «сучасні інформаційні технології стали незамінним засобом у сфері здійснення правосуддя і що вони таким чином сприяють ефективному управлінню державою, яке необхідне для нормального функціонування демократії»¹²⁵.

Неллі Голубєва виокремлює такі принципи функціонування електронного судочинства:

- відкритість, доступність, достовірність інформації про діяльність судів і своєчасність її надання;
- прозорість (транспарентність);
- забезпечення права на доступ до інформації про діяльність судів;
- дотримання прав громадян на недоторканність приватного життя, особисту і сімейну таємницю, захист їх честі, гідності та ділової репутації, права організацій на захист їх ділової репутації;
- свобода пошуку, отримання, передачі та поширення інформації про діяльність судів будь-яким законним способом;
- дотримання прав і законних інтересів учасників судового процесу при наданні інформації про діяльність судів;
- запобігання втручанню у здійснення правосуддя при наданні інформації про діяльність судів¹²⁶.

Зважаючи на те, що імплементація електронного судочинства в Україні перебуває на етапі активного розвитку та вдосконалення, варто використовувати найкращі практики іноземних держав у цій сфері. До того ж варто мати на увазі, що цифровізація системи правосуддя — це тривалий процес, який потребує часу та значних зусиль. Наприклад, як зауважують науковці, у Німеччині процес впровадження електронного судочинства був тривалим і виваженим¹²⁷, а шлях від прийняття пілотного законопроекту до ефективного функціонування електронного правосуддя в цивільних судах зайняв чимало часу¹²⁸. Закон «Про запровадження електронного документообігу в судочинстві

¹¹⁹ Monika Zalnieriute, Lyria Bennett Moses, and George Williams, “The Rule of Law and Automation of Government Decision-Making”, forthcoming, *Modern Law Review* 82(3), UNSW Law Research Paper No. 19-14 (2019): 26, <https://ssrn.com/abstract=3348831> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3348831>.

¹²⁰ Ibid.

¹²¹ Берназюк, «Цифрові технології у праві: тенденції та перспективи розвитку», 210.

¹²² Коршун, «Принцип гласності і відкритості діяльності органів судової влади та механізм його реалізації: теоретико-правова характеристика», 5.

¹²³ Концепція ЄСІКС, 5.

¹²⁴ “WJP Rule of Law Index”, World Justice Project, Ukraine, Ukraine Overall Score, 2024, <https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index/country/2024/Ukraine>.

¹²⁵ Рекомендація *Rec (2001) 2 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо побудови та перебудови судових систем та правової інформації в економічний спосіб*.

¹²⁶ Неллі Голубєва, *Електронне судочинство: міжнародний досвід* (Одеса: Фенікс, 2020), 13, <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/14039>, <https://doi.org/10.32837/11300.1403>.

¹²⁷ Л. Діденко, «Використання інформаційних комунікацій у цивільному судочинстві Німеччини», *Право і суспільство* 1, ч. 2 (2021): 35, <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.1.2.6>.

¹²⁸ Берназюк, «Цифрові технології у праві: тенденції та перспективи розвитку», 207.

та подальше сприяння електронним правовим операціям» від 5 липня 2017 р.¹²⁹ передбачає, що до 1 січня 2026 р. повсюдно в судах і прокуратурах Німеччини слід запровадити процесуальні документи в електронному вигляді¹³⁰.

Досліджуючи питання цифровізації у сфері правосуддя в Німеччині, варто брати до уваги досвід впровадження інновацій у цій країні. Наприклад, у Німеччині активно обговорюють використання технологій віртуальної реальності в судовому процесі, зокрема для віртуального відтворення місця злочину в кримінальному провадженні¹³¹. Використання технологій віртуальної реальності в правосудді має як суттєві переваги, так і недоліки, а також породжує низку етичних питань, які можуть стати предметом окремого дослідження.

На думку Н. Іванюти, реалізації європейських основ судочинства в Україні сприятиме «[в]досконалення процедур електронного доказування, автоматизація процесу управління справою, безперервна оцінка роботи системи та забезпечення ефективного зв'язку представників сторін, безпека судових матеріалів»¹³².

Безумовно, впровадження електронного судочинства в Україні має відбуватися з урахуванням українських реалій і загальної державної політики щодо цифровізації та цифрового розвитку. Задля вирішення наявних проблем у процесі цифровізації у сфері правосуддя слід зберегти здобутки нашої держави в цій галузі та використати найкращий закордонний досвід.

Висновки

Розвиток електронного судочинства в Україні шляхом як організаційних, технологічних, так і законодавчих змін має бути спрямований на забезпечення кожному права на справедливий суд та поваги до інших прав і свобод, а також базуватися на засадах верховенства права та європейських стандартах. Як досягнення, так і певні недоліки та виклики впровадження електронного судочинства в Україні варто розглядати через призму верховенства права, елементом якого є доступ до правосуддя, що в сучасних умовах забезпечується через функціонування інструментів цифровізації. Саме забезпечення верховенства права має бути орієнтиром і мірилом під час розгляду перспектив розвитку електронного судочинства, зокрема розбудови нової ЄСІКС, впровадження штучного інтелекту, використання можливостей віртуальної реальності та інших технологій. Отже, впровадження інновацій у системі правосуддя потрібно підкріплювати належними гарантіями кібербезпеки, незалежності суду і суддів, захисту прав і свобод людини, захисту персональних даних, що в кінцевому підсумку сприятиме стабільному й ефективному функціонуванню електронного судочинства та зростанню індексу верховенства права України.

¹²⁹ *Gesetz zur Einführung der elektronischen Akte in der Justiz und zur weiteren Förderung des elektronischen Rechtsverkehrs*, vom 5. Juli 2017, Bundesgesetzblatt Jahrgang 2017 Teil I Nr. 45, ausgegeben zu Bonn am 12. Juli 2017, https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start_xav?start=%2F%2F%5B%40attr_id%3D%27bgbl117s2208.pdf%27%5D#__bgbl__%2F%2F%5B%40attr_id%3D%27bgbl117s2208.pdf%27%5D__1736013492128.

¹³⁰ “Elektronische Akte in der Justiz”, Justiz-Portal Hamburg, Stand: 16.10.2024, Quelle: Behörde für Justiz und Verbraucherschutz, <https://justiz.hamburg.de/e-justice/elektronische-akte-in-der-justiz>.

¹³¹ Kölner Anwaltverein, “Justitia ist blind — auch wenn sie eine VR-Brille trägt?!”, <https://www.koelner-anwaltverein.de/kontakt/>.

¹³² Наталія Іванюта, «Електронне правосуддя в цивільних справах: національний та європейський досвід», *Право і суспільство* 4 (2020): 76, <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.4.10>.

Список використаних джерел

- Берназюк, Олександр. «Цифрові технології у праві: тенденції та перспективи розвитку». Дис. д-ра юрид. наук, Ужгородський національний університет, 2021. <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/33609>.
- Богатчук, Дар'я. «Електронне судочинство як елемент доступу до правосуддя у структурі верховенства права». У *Захист прав та інтересів особи в умовах реформування приватного права в Україні: зб. наук. праць учасників круглого столу (28 лютого 2025 року)*, 10–6. Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2025. <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/59ce39b0-5681-43c4-abb2-6b4e9b98560f>.
- Васильєва-Шаламова, Ж., Кожемякіна К. «Електронне судочинство у цивільному процесі України: тенденції розвитку та вплив карантину». *Юридичний науковий електронний журнал* 3 (2022): 78–81. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-3/15>.
- Верховна Рада України. *Про доступ до судових рішень*. Закон України 3262-IV. 22 грудня 2005. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3262-15#Text>.
- Верховна Рада України. *Про судоустрій і статус суддів*. Закон України 1402-VIII. 2 червня 2016. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.
- Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду. Справа 120/17546/23, адміністративне провадження К/990/30953/24. Постанова, 12 листопада 2024. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123060147>.
- Верховний Суд. «Знаходьте правові позиції». <https://lpd.court.gov.ua/>.
- Вища рада правосуддя. «ВРП ініціює запуск пілотного проекту щодо застосування штучного інтелекту на базі суду першої інстанції». 10 лютого 2021. <https://www.hcj.gov.ua/news/vrp-iniciyuue-zapusk-pilotnogo-proyektu-shchodo-zastosuvannya-shtuchnogo-intelektu-na-bazi-sudu>.
- Гиляка, Олег. «Окремі аспекти функціонування електронного правосуддя в Україні». У *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні: Матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Чернівці, 16 жовтня 2020 р.)*, редкол.: О. В. Щербанюк (голова), Л. Г. Бзова (відпов. секр.) та ін., 16–18. Київ: ВАІТЕ, 2020. <https://law.chnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/12/Zbirnyk-16.10.20.pdf>.
- Голубєва, Неллі. *Електронне судочинство: міжнародний досвід*. Одеса: Фенікс, 2020. <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/14039>, <https://doi.org/10.32837/11300.1403>.
- Горовенко, Сергій. «Дотримання права на справедливий суд під час проведення судового засідання у дистанційному режимі». Дипломна робота, Київська школа економіки, 2021. <https://kse.ua/wp-content/uploads/2021/07/Sergiy-Gorovenko-Master-Thesis.docx.pdf>.
- Господарський процесуальний кодекс України*. 1798-XII. 6 листопада 1991. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text>.
- Діденко, Л. «Використання інформаційних комунікацій у цивільному судочинстві Німеччини». *Право і суспільство* 1, ч. 2 (2021): 32–6. <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.1.2.6>.
- Єдиний державний реєстр судових рішень. <https://reyestr.court.gov.ua>.
- Іванюта, Наталія. «Електронне правосуддя в цивільних справах: національний та європейський досвід». *Право і суспільство* 4 (2020): 72–6. <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.4.10>.
- Інструкція з використання інструментів пошуку в Базі правових позицій Верховного Суду*. <https://drive.google.com/file/d/1ibUAxсКТ-rsVNSvRuSBN4a4K3R5TrRd/view>.
- Інструкція з використання підсистеми «Електронний кабінет» Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи*. Затверджено наказом ДП «ЦСС» 74-ОД, 22 вересня 2021. https://wiki.court.gov.ua/images/c/cc/Інструкція_користувача_Електронного_кабінету_ЄСІТС.pdf.
- Інструкція користувача підсистеми «Електронний суд» Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи*. Затверджено наказом ДП «ЦСС» 74-ОД, 22 вересня 2021. https://wiki.court.gov.ua/images/e/e4/Інструкція_користувача_Електронного_суду_ЄСІТС.pdf.
- Ірха, Юрій. «Сучасні підходи до розуміння поняття “доступ до правосуддя”». У *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні: Матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Чернівці, 16 жовтня 2020 р.)*, редкол.: О. В. Щербанюк (голова), Л. Г. Бзова (відпов. секр.) та ін., 26–30. Київ: ВАІТЕ, 2020. <https://law.chnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/12/Zbirnyk-16.10.20.pdf>.
- Канюка, Наталя. «Адміністративно-правове забезпечення електронного судочинства в Україні». Автореф. дис. канд. юрид. наук, Західноукраїнський національний університет, 2023. https://www.wunu.edu.ua/svr/svr_D/kanyka/aref_Kanyka.pdf.
- Ковальова, Анастасія. «Презентована нова концепція Електронного суду, створена за підтримки USAID». *Главком*, 1 листопада 2024. https://glavcom.ua/news/prezentovana-nova-kontseptsija-elektronnoho-sudu-stvorena-za-pidtrimki-usaid-1029103.html?utm_source=chatgpt.com.

- Кодекс адміністративного судочинства України*. 2747-IV. 6 липня 2005. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.
- Кодекс суддівської етики*. Затверджено XI черговим з'їздом суддів України 22 лютого 2013, зі змінами, внесеними згідно з рішенням з'їзду суддів від 18 вересня 2024. <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001415-13#Text>.
- Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних*. Страсбург, 28 січня 1981. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_326#Text.
- Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини)*. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
- Конституція України*. 28 червня 1996. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
- Консультативна рада європейських суддів. *Висновок КРЄС № 14 (2011) «Судочинство та інформаційні технології»* (Страсбург, 9 листопада 2011). https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/r_14_2011_2011_11_9.pdf.
- Консультативна рада європейських суддів. *Висновок КРЄС № 26 (2023): Рухаючись вперед: використання асистивних технологій у судочинстві*. ССЈЕ(2023)3 (Страсбург, 1 грудня 2023). https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/vysnovok_kryes_no_26_neoficiynyy_pereklad.pdf.
- Концепція ЄСІКС*. 2024. <https://court.gov.ua/storage/portal/dsa/news/Kontseptsia%20ESIKS.pdf>.
- Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні*. Розпорядження Кабінету Міністрів України 1556-р. Схвалено 2 грудня 2020. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text>.
- Коршун, Анатолій. «Принцип гласності і відкритості діяльності органів судової влади та механізм його реалізації: теоретико-правова характеристика». Дис. д-ра філософії за спеціальністю 081 — Право, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України, 2021.
- Кравцов, С. О., Правник С. О., Мошура Л. В. «Електронне судочинство як сучасний тренд». *Юридичний науковий електронний журнал* 4 (2021): 224–28. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-4/53>.
- Національна економічна стратегія на період до 2030 року*. Постанова Кабінету Міністрів України 179. Затверджено 3 березня 2021. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2021-%D0%BF#Text>.
- Паскар, Ауріка. «Дематеріалізація судової процедури: реальність чи абстракція?». *Часопис Київського університету права* 1 (2021): 191–94. <https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/653/621>.
- План заходів з виконання рекомендацій Європейської Комісії, представлених у Звіті про прогрес України в рамках Пакета розширення Європейського Союзу 2023 року*. Розпорядження 133-р Кабінету Міністрів України. Затверджено 9 лютого 2024. <https://www.kmu.gov.ua/npas/prozatverdzhennia-planu-zakhodiv-z-vykonannia-rekomendatsii-ievropeiskoi-komisii-predstavlenykh-ut90224?fbclid=IwAR2wBTVoHXQtpZtuJshkIRK1twU55Dcn4Uo1eqaEwbgO319OfNvw935fTrc>.
- Положення про порядок функціонування окремих підсистем Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи*. Рішення Вищої ради правосуддя 1845/0/15-21. Затверджено 17 серпня 2021. <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1845910-21#Text>.
- Рабко, Тетяна. «Обов'язок сторони у власному Електронному кабінеті відслідковувати рух та стан розгляду документів у суді». Вища школа адвокатури НААУ, 17 грудня 2024. <https://www.hsa.org.ua/lectors/rabko-tetyana/articles/oboviazok-storoni-u-vlasnomu-elektronnomu-kabinetividslidkovuvati-rukh-ta-stan-rozgliadu-dokumentiv-u-sudi>.
- . *Електронне судочинство. Сучасні виклики та реалії*. Вища школа адвокатури НААУ, Київ, 2024. <https://www.hsa.org.ua/lectors/rabko-tetyana/articles/posibnik-elektronne-sudocinstvo-suchasni-vikliki-ta-realiyi>.
- Рада Європи. *Європейський суд з прав людини. Посібник зі статті 6. Право на справедливий суд (Цивільна частина)*. https://www.echr.com.ua/wp-content/uploads/2018/02/Guide_Art_6_UKR.pdf.
- Рекомендація (2020) 1 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо впливу алгоритмічних систем на права людини*. Ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи на 1373 засіданні Заступників Міністрів 8 квітня 2020. <https://www.vkksu.gov.ua/sites/default/files/field/file/eng/20%20Рекомендація%20%282020%29%201%20Комітету%20Міністрів%20державам-членам%20щодо%20впливу%20алгоритмічних.pdf>.
- Рекомендація (84) 5 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо принципів цивільного судочинства, спрямованих на вдосконалення функціонування правосуддя*. Ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи на 367 засіданні заступників міністрів 28 лютого 1984. <https://view.officeapps.live.com/op/view.aspx?src=https%3A%2F%2Fold.vkksu.gov.ua%2Fuserfiles%2Fdoc%2Fperelik-dokumentiv%2Frek-84.doc&wdOrigin=BROWSELINK>.

- Рекомендація № R (95) 11 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо відбору, обробки, представлення та архівації судових рішень у правових інформаційно-пошукових системах. Ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи на 543 засіданні заступників міністрів 11 вересня 1995. https://supreme.court.gov.ua/userfiles/R_95_11_1995_09_11.pdf.
- Рекомендація Rec (2001) 2 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо побудови та перебудови судових систем та правової інформації в економічний спосіб. Ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи на 743 засіданні заступників міністрів 28 лютого 2001. https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/rec_2001_2_2001_02_28.pdf.
- Рекомендація Rec (2001) 3 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо надання громадянам судових та інших юридичних послуг з використанням новітніх технологій. Ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи на 743 засіданні заступників міністрів 28 лютого 2001. https://supreme.court.gov.ua/userfiles/Rec_2001_3_2001_02_28.pdf.
- Рекомендація Rec (2003) 14 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо функціональної сумісності інформаційних систем у сфері юстиції. Ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи на 851 засіданні заступників міністрів 9 вересня 2003. https://supreme.court.gov.ua/userfiles/Rec_2003_14_2003_09_09.pdf.
- Рекомендація Rec (2003) 15 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо архівації електронних документів у правовому секторі. Ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи на 851 засіданні заступників міністрів 9 вересня 2003. https://supreme.court.gov.ua/userfiles/Rec_2003_15_2003_09_09.pdf.
- Русанова, Ірина. «Сучасні проблеми запровадження електронного судочинства в Україні». *Публічне право* 3 (43) (2021): 41–9. <https://doi.org/10.32782/2306-9082/2021-43-4>.
- Сакара, Наталія. *Проблема доступності правосуддя у цивільних справах*. Харків: Право, 2010.
- Скочиляс-Павлів, О. «Сучасний стан електронного судочинства в Україні». *Київський часопис права* 1 (2024): 207–212. <https://doi.org/10.32782/klj/2024.1.29>.
- Старченко, А. «Електронне цивільне судочинство: вплив війни та повоєнний розвиток». *Юридичний науковий електронний журнал* 6 (2024): 119–22. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/28>.
- Судово-юридична газета. «Технічний аудит модулів ЄСІТС завершено: подробиці». *Судово-юридична газета, Суд інфо*, 25 грудня 2023. <https://sud.ua/uk/news/sud-info/289023-tekhnicheskiy-audit-moduley-esits-zavershen-podrobnosti>.
- Судово-юридична газета. «Як буде виглядати модернізована ЄСІТС: концепція Державної судової адміністрації». *Судово-юридична газета, Суд інфо*, 20 липня 2024. <https://sud.ua/uk/news/publication/305836-kak-budet-vyglyadet-modernizirovannaya-esits-kontseptsiya-gosudarstvennoy-sudebnoy-administratsii>.
- Судово-юридична газета. «Модернізація ЄСІТС під загрозою — Державна судова адміністрація шукає нові джерела фінансування». *Судово-юридична газета, Суд інфо*, 17 лютого 2025. <https://sud.ua/uk/news/publication/323305-modernizatsiya-esits-pod-ugrozoj-gosudarstvennaya-sudebnaya-administratsiya-ischet-novyje-istochniki-finansirovaniya>.
- Тихонова, Дар'я. «Реалізація в умовах воєнного стану електронного адміністративного судочинства». *Європейські перспективи* 3 (2023): 24–9. <https://doi.org/10.32782/EP.2023.3.3>.
- Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.
- Ханик-Посполітак, Роксолана. «Електронне правосуддя: сучасні європейські стандарти в цивільному судочинстві України». У *Міжнародна науково-практична конференція «Україна на шляху до Європи: реформа цивільного процесуального законодавства»: зб. наук. праць*, 52–5. Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2017. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/20bf6159-18e0-4375-bec3-6624c8510f29/content>.
- Цивільний процесуальний кодекс України. 1618-IV. 18 березня 2004. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>.
- Цимбал, П. В., Омельчук Л. В., Калініченко Л. Л. «Напрями вдосконалення електронного судочинства в Україні». *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)* 4–5 (8–9) (2017): 150–55. <https://journals.dpu.kyiv.ua/index.php/law/article/view/25/25>.
- Council of the European Union. *Council Conclusions 'Access to justice — seizing the opportunities of digitalisation'*. 2020/C 342 I/01, OJ C 342I, p. 1–7, Document 52020XG1014(01) (14.10.2020). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3A0J.CI.2020.342.01.0001.01.ENG&toc=0J%3AC%3A2020%3A342I%3ATOC>.

- Declaration of Principles building the information society: a global challenge in the new millennium* (2004). Document WSIS-03/GENEVA/DOC/4-E (12 December 2003). <https://digitallibrary.un.org/record/533621?v=pdf>.
- European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). *Report on the Rule of Law, adopted by the Venice Commission at its 86th plenary session* (Venice, 25-26 March 2011), study No. 512/2009, CDL-AD(2011)003rev (Strasbourg, 4 April 2011). [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-e).
- European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ). *Assessment Tool for the Operationalisation of the European Ethical Charter on the Use of Artificial Intelligence in Judicial Systems and Their Environment*. CEPEJ(2023)16final, document adopted by the CEPEJ at its 41st plenary meeting, 4-5 December 2023 (4 December 2023). <https://rm.coe.int/cepej-2023-16final-operationalisation-ai-ethical-charter-en/1680adcc9c>.
- European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ). *European ethical Charter on the use of Artificial Intelligence in judicial systems and their environment*. Adopted at the 31st plenary meeting of the CEPEJ (Strasbourg, 3-4 December 2018). <https://rm.coe.int/ethical-charter-en-for-publication-4-december-2018/16808f699c>.
- European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ). *Guidelines on electronic court filing (e-filing) and digitalisation of courts*. CEPEJ(2021)15REV2, document adopted at the 37th plenary meeting of the CEPEJ, Strasbourg and online, 8 and 9 December 2021 (9 December 2021). <https://old.vkksu.gov.ua/userfiles/doc/cepej-link-6.pdf>.
- European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ). *Guidelines on videoconferencing in judicial proceedings*. CEPEJ(2021)4REV4, document adopted by the CEPEJ at its 36th plenary meeting (16 and 17 June 2021) (Strasbourg, 30 June 2021). https://old.vkksu.gov.ua/userfiles/doc/news07_1.pdf.
- European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ). *Guidelines on how to drive change towards cyberjustice – Stock-taking of tools deployed and summary of good practices (2017)*, as adopted at the 28th meeting of the CEPEJ on 7 December 2016. <https://edoc.coe.int/en/efficiency-of-justice/7501-guidelines-on-how-to-drive-change-towards-cyberjustice-stock-taking-of-tools-deployed-and-summary-of-good-practices.html#>.
- European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ). *Revised roadmap for ensuring an appropriate follow-up of the CEPEJ Ethical Charter on the use of artificial intelligence in judicial systems and their environment*. CEPEJ(2021)16. Document adopted at the 37th plenary meeting of the CEPEJ, Strasbourg and online, 8 and 9 December 2021 (Strasbourg, 9 December 2021). <https://rm.coe.int/cepej-2021-16-en-revised-roadmap-follow-up-charter/1680a4cf2f>.
- European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ). *Toolkit for supporting the implementation of the Guidelines on how to drive change towards Cyberjustice*, as adopted at the 32th plenary meeting of the CEPEJ 13 and 14 June 2019. CEPEJ(2019)7 (Strasbourg, 14 June 2019). <https://rm.coe.int/cepej-toolkit-cyberjustice-en-cepej-2019-7/168094ef3e>.
- European Commission. *Commission Staff Working Document, Ukraine 2024 Report, Accompanying the document, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, 2024 Communication on EU enlargement policy*, SWD(2024) 699 final (Brussels, 30.10.2024), 1-104. https://enlargement.ec.europa.eu/document/download/1924a044-b30f-48a2-99c1-50edeac14da1_en?filename=Ukraine%20Report%202024.pdf.
- European Parliament. *European Parliament resolution of 18 December 2008 with recommendations to the Commission on e-Justice*, 2008/2125(INI), P6_TA(2008)0637. *Official Journal of the European Union CE 45/63*. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52008IP0637>.
- Gesetz zur Einführung der elektronischen Akte in der Justiz und zur weiteren Förderung des elektronischen Rechtsverkehrs*, vom 5. Juli 2017. Bundesgesetzblatt Jahrgang 2017 Teil I Nr. 45, ausgegeben zu Bonn am 12. Juli 2017. https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav?start=%2F%2F%5B%40attr_id%3D%27bgbl117s2208.pdf%27%5D#__bgbl__%2F%2F%5B%40attr_id%3D%27bgbl117s2208.pdf%27%5D__1736013492128.
- Justiz-Portal Hamburg. “Elektronische Akte in der Justiz.” Justiz-Portal Hamburg, Stand: 16.10.2024. Quelle: Behörde für Justiz und Verbraucherschutz. <https://justiz.hamburg.de/e-justice/elektronische-akte-in-der-justiz>.
- Kölner Anwaltverein. “Justitia ist blind — auch wenn sie eine VR-Brille trägt?!” <https://www.koelner-anwaltverein.de/kontakt/>.

- Parliamentary Assembly. Committee on Legal Affairs and Human Rights. *Justice by algorithm — the role of artificial intelligence in policing and criminal justice systems*. Report, Doc. 15156, Rapporteur Mr. Boriss Cilevičs, Latvia. SOC (01.10.2020). <https://pace.coe.int/en/files/28723/html>.
- Parliamentary Assembly. *Resolution 2341 (2020). Need for democratic governance of artificial intelligence*. Text adopted by the Standing Committee, acting on behalf of the Assembly (22.10.2020). <https://pace.coe.int/en/files/28803/html>.
- Recommendation CM/Rec(2009)1 of the Committee of Ministers to member states on electronic democracy (e-democracy)*. Adopted by the Committee of Ministers on 18 February 2009 at the 1049th meeting of the Ministers' Deputies. https://www.coe.int/t/dgap/democracy/Activities/GGIS/CAHDE/2009/RecCM_2009_1_and_Accomp_Docs/Recommendation%20CM_Rec_2009_1E_FINAL_PDF.pdf.
- Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation)*. OJ L 119, 4.5.2016, p. 1–88. Document 32016R0679. <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj/eng>.
- World Justice Project. “WJP Rule of Law Index.” Ukraine Overall Score, 2024. <https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index/country/2024/Ukraine>.
- Zalnieriute, Monika, Lyria Bennett Moses, and George Williams. “The Rule of Law and Automation of Government Decision-Making”. Forthcoming, *Modern Law Review* 82(3), UNSW Law Research Paper No. 19–14 (2019): 1–26. <https://ssrn.com/abstract=3348831> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3348831>.

Bibliography

- Association Agreement between Ukraine, of the one part, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, of the other part*. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text [in Ukrainian].
- Bernaziuk, Oleksandr. “Tsyfrovi tekhnolohii u pravi: tendentsii ta perspektyvy rozvytku” [“Digital Technologies in Law: Trends and Development Perspectives”]. Diss. for the degree of Doctor of Laws, Uzhhorod National University, 2021. <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/33609> [in Ukrainian].
- Bohatchuk, Daria. “Elektronne sudochynstvo yak element dostupu do pravosuddia u strukturi verkhovenstva prava” [“Electronic Justice as an Element of Access to Justice in the Structure of the Rule of Law”]. In *Zakhyst prav ta interesiv osoby v umovakh reformuvannia pryvatnoho prava v Ukraini [Protection of Rights and Interests of a Person in the Context of Reforming Private Law in Ukraine]: collection of scientific papers of roundtable (February 28, 2025)*, 10–6. Kyiv: National University of Kyiv-Mohyla Academy, 2025. <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/59ce39b0-5681-43c4-abb2-6b4e9b98560f> [in Ukrainian].
- Civil Procedure Code of Ukraine*. 1618-IV. March 18, 2004. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> [in Ukrainian].
- Code of Administrative Procedure of Ukraine*. 2747-IV. July 6, 2005. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> [in Ukrainian].
- Code of Judicial Ethics*. Approved by the XI Regular Congress of Judges of Ukraine on February 22, 2013, as amended by the decision of the Congress of Judges of September 18, 2024. <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001415-13#Text> [in Ukrainian].
- Commercial Procedure Code of Ukraine*. 1798-XII. November 6, 1991. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text> [in Ukrainian].
- Concept of UJICS*. <https://court.gov.ua/storage/portal/dsa/news/Kontseptsia%20ESIKS.pdf> [in Ukrainian].
- Constitution of Ukraine*. June 28, 1996. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].
- Consultative Council of European Judges (CCJE). *CCJE Opinion No. 26 (2023): Moving forward: the use of assistive technology in the judiciary*. CCJE(2023)3 (Strasbourg, 1 December 2023). https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/vysnovok_kryes_no_26_neoficiynny_pereklad.pdf [in Ukrainian].
- Consultative Council of European Judges. *Opinion No. 14 (2011) of the Consultative Council of European Judges “Justice and information technologies (IT)” (Strasbourg, 9 November 2011)*. https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/r_14_2011_2011_11_9.pdf [in Ukrainian].
- Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (with Protocols) (European Convention on Human Rights)*. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text [in Ukrainian].
- Convention for the Protection of Individuals with Regard to Automatic Processing of Personal Data (Strasbourg, 28 January 1981)*. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_326#Text [in Ukrainian].
- Council of Europe. European Court of Human Rights. *Guide on Article 6. Right to a Fair Trial (Civil Limb)*. https://www.echr.com.ua/wp-content/uploads/2018/02/Guide_Art_6_UKR.pdf [in Ukrainian].

- Council of the European Union. *Council Conclusions 'Access to justice — seizing the opportunities of digitalisation'*. 2020/C 342 I/01, OJ C 342I, p. 1–7, Document 52020XG1014(01) (14.10.2020). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.CI.2020.342.01.0001.01.ENG&toc=OJ%3AC%3A2020%3A342I%3ATOC>.
- Declaration of Principles building the information society: a global challenge in the new millennium (2004)*. Document WSIS-03/GENEVA/DOC/4-E (12 December 2003). <https://digitallibrary.un.org/record/533621?v=pdf>.
- Didenko, L. “Use of Information Communications in Civil Judiciary of Germany.” *Law and Society 1*, part 2 (2021): 32–6. <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.1.2.6> [in Ukrainian].
- European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). *Report on the Rule of Law, adopted by the Venice Commission at its 86th plenary session (Venice, 25-26 March 2011)*, study No. 512 / 2009, CDL-AD(2011)003rev (Strasbourg, 4 April 2011). [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-e).
- European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ). *Assessment Tool for the Operationalisation of the European Ethical Charter on the Use of Artificial Intelligence in Judicial Systems and Their Environment*. CEPEJ(2023)16final, document adopted by the CEPEJ at its 41st plenary meeting, 4-5 December 2023 (4 December 2023). <https://rm.coe.int/cepej-2023-16final-operationalisation-ai-ethical-charter-en/1680adcc9c>.
- European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ). *European ethical Charter on the use of Artificial Intelligence in judicial systems and their environment*. Adopted at the 31st plenary meeting of the CEPEJ (Strasbourg, 3-4 December 2018). <https://rm.coe.int/ethical-charter-en-for-publication-4-december-2018/16808f699c>.
- European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ). *Guidelines on electronic court filing (e-filing) and digitalisation of courts*. CEPEJ(2021)15REV2, document adopted at the 37th plenary meeting of the CEPEJ, Strasbourg and online, 8 and 9 December 2021 (9 December 2021). <https://old.vkksu.gov.ua/userfiles/doc/cepej-link-6.pdf>.
- European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ). *Guidelines on videoconferencing in judicial proceedings*. CEPEJ(2021)4REV4, document adopted by the CEPEJ at its 36th plenary meeting (16 and 17 June 2021) (Strasbourg, 30 June 2021). https://old.vkksu.gov.ua/userfiles/doc/news07_1.pdf.
- European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ). *Guidelines on how to drive change towards cyberjustice – Stock-taking of tools deployed and summary of good practices (2017)*, as adopted at the 28th meeting of the CEPEJ on 7 December 2016. <https://edoc.coe.int/en/efficiency-of-justice/7501-guidelines-on-how-to-drive-change-towards-cyberjustice-stock-taking-of-tools-deployed-and-summary-of-good-practices.html#>.
- European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ). *Revised roadmap for ensuring an appropriate follow-up of the CEPEJ Ethical Charter on the use of artificial intelligence in judicial systems and their environment*. CEPEJ(2021)16. Document adopted at the 37th plenary meeting of the CEPEJ, Strasbourg and online, 8 and 9 December 2021 (Strasbourg, 9 December 2021). <https://rm.coe.int/cepej-2021-16-en-revised-roadmap-follow-up-charter/1680a4cf2f>.
- European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ). *Toolkit for supporting the implementation of the Guidelines on how to drive change towards Cyberjustice*, as adopted at the 32th plenary meeting of the CEPEJ 13 and 14 June 2019. CEPEJ(2019)7 (Strasbourg, 14 June 2019). <https://rm.coe.int/cepej-toolkit-cyberjustice-en-cepej-2019-7/168094ef3e>.
- European Commission. *Commission Staff Working Document, Ukraine 2024 Report, Accompanying the document, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, 2024 Communication on EU enlargement policy*, SWD(2024) 699 final (Brussels, 30.10.2024), 1-104. https://enlargement.ec.europa.eu/document/download/1924a044-b30f-48a2-99c1-50edeac14da1_en?filename=Ukraine%20Report%202024.pdf.
- European Parliament. *European Parliament resolution of 18 December 2008 with recommendations to the Commission on e-Justice*, 2008/2125(INI), P6_TA(2008)0637. *Official Journal of the European Union CE 45/63*. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52008IP0637>.
- Gesetz zur Einführung der elektronischen Akte in der Justiz und zur weiteren Förderung des elektronischen Rechtsverkehrs*, vom 5. Juli 2017. Bundesgesetzblatt Jahrgang 2017 Teil I Nr. 45, ausgegeben zu Bonn am 12. Juli 2017. https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav?start=%2F%2F%5B%40attr_id%3D%27bgbl117s2208.pdf%27%5D#__bgbl__%2F%2F%5B%40attr_id%3D%27bgbl117s2208.pdf%27%5D__1736013492128.

- High Council of Justice. “VRP initsiiuie zapusk pilotnoho proiektu shchodo zastosuvannya shtuchnoho intelektu na bazi sudu pershoi instantsii” [“HCJ initiates the launch of a pilot project on the use of artificial intelligence on the basis of the court of first instance”]. February 10, 2021. <https://www.hcj.gov.ua/news/vrp-iniciyuye-zapusk-pilotnogo-proyektu-shchodo-zastosuvannya-shtuchnogo-intelektu-na-bazi-sudu> [in Ukrainian].
- Holubieva, Nelli. *Elektronne sudochynstvo: mizhnarodnyi dosvid* [*Electronic Justice: International Experience*]. Odesa: Feniks, 2020. <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/14039> ; <https://doi.org/10.32837/11300.1403> [in Ukrainian].
- Horovenko, Serhii. “Dotrymannia prava na spravedlyvyi sud pid chas provedennia sudovoho zasidannia u dystantsiinomu rezhymi” [“Observance of the Right to a Fair Trial during a Court Session in Remote Mode”]. Diploma thesis, Kyiv School of Economics, 2021. <https://kse.ua/wp-content/uploads/2021/07/Sergiy-Gorovenko-Master-Thesis.docx.pdf> [in Ukrainian].
- Hyliaka, Oleh. “Okremi aspekty funktsionuvannya elektronnoho pravosuddia v Ukraini” [“Certain Aspects of the Functioning of e-Justice in Ukraine”]. In *Modern Challenges and Current Problems of Judicial Reform in Ukraine: Proceedings of the IV International Scientific and Practical Conference (Chernivtsi, 16 October 2020)* [eds.: O. Shcherbaniuk (Chair), L. Bzova (Executive Secretary) et al.], 16–18. Kyiv: VAITE, 2020. <https://law.chnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/12/Zbirnyk-16.10.20.pdf> [in Ukrainian].
- Instruktsiia korystuvacha pidsystemy “Elektronnyi sud” Yedynoi sudovoi informatsiino-telekomunikatsiinoi systemy* [*User Manual of the Electronic Court Subsystem of the Unified Judicial Information and Telecommunication System*]. Approved by the Order of the State Enterprise ‘IJC’ 74-OD, 22.09.2021. https://wiki.court.gov.ua/images/e/e4/Instruktsiia_korystuvacha_Elektronnoho_sudu_YesITS.pdf [in Ukrainian].
- Instruktsiia z vykorystannia instrumentiv poshuku v Bazi pravovykh pozytsii Verkhovnoho Sudu* [*Instructions for using the search tools in the Supreme Court Legal Position Database*]. https://drive.google.com/file/d/1ibUAxcKT_rsVNSvRuSBN4a4K3R5TrRd/view [in Ukrainian].
- Instruktsiia z vykorystannia pidsystemy “Elektronnyi kabinet” Yedynoi sudovoi informatsiino-telekomunikatsiinoi systemy* [*Instruction on the use of the ‘Electronic Cabinet’ subsystem of the Unified Judicial Information and Telecommunication System*]. Approved by the Order of the State Enterprise ‘IJC’ 74-OD, 22.09.2021. https://wiki.court.gov.ua/images/c/cc/Instruktsiia_korystuvacha_Elektronnoho_kabinetu_YesITS.pdf [in Ukrainian].
- Irkha, Yurii. “Suchasni pidkhody do rozuminnia poniattia «dostup do pravosuddia»” [“Modern Approaches to Understanding the Concept of ‘Access to Justice’”]. In *Modern Challenges and Current Problems of Judicial Reform in Ukraine: Proceedings of the IV International Scientific and Practical Conference (Chernivtsi, 16 October 2020)*, [eds.: O. Shcherbaniuk (Chair), L. Bzova (Executive Secretary) et al.], 26–30. Kyiv: VAITE, 2020. <https://law.chnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/12/Zbirnyk-16.10.20.pdf> [in Ukrainian].
- Ivaniuta, Nataliia. “Electronic Justice in Civil Cases: National and European Experience.” *Law and Society* 4 (2020): 72–6. <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.4.10> [in Ukrainian].
- Justiz-Portal Hamburg. “Elektronische Akte in der Justiz.” Justiz-Portal Hamburg, Stand: 16.10.2024. Quelle: Behörde für Justiz und Verbraucherschutz. <https://justiz.hamburg.de/e-justice/elektronische-akte-in-der-justiz>.
- Kaniuka, Natalia. “Administrative and Legal Provision of E-Justice in Ukraine.” PhD diss. abstract, West Ukrainian National University, 2023. https://www.wunu.edu.ua/svr/svr_D/kanyka/aref_Kanyka.pdf [in Ukrainian].
- Khanyk-Pospolitik, Roksolana. “Elektronne pravosuddia: suchasni yevropeiski standarty v tsyvilnomu sudochynstvi Ukrainy” [“E-justice: Modern European Standards in Civil Proceedings of Ukraine”]. In *International Scientific and Practical Conference ‘Ukraine on the Way to Europe: Reform of Civil Procedure Legislation’: collection of scientific papers*, 52–5. Kyiv: National University of Kyiv-Mohyla Academy, 2017. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/20bf6159-18e0-4375-bec3-6624c8510f29/content> [in Ukrainian].
- Kölner Anwaltverein. “Justitia ist blind — auch wenn sie eine VR-Brille trägt?!” <https://www.koelner-anwaltverein.de/kontakt/>.
- Korshun, Anatolii. “Pryntsyp hlasnosti i vidkrytosti diialnosti orhaniv sudovoi vlady ta mekhanizm yoho realizatsii: teoretyko-pravova kharakterystyka” [“The Principle of Publicity and Openness of the Judiciary and the Mechanism of its Implementation: Theoretical and Legal Characteristics”]. Diss. for the degree of Doctor of Philosophy in specialty 081 — Law. Dnipro State University of Internal Affairs of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, 2021 [in Ukrainian].

- Kovalova, Anastasiia. "Prezentovana nova kontseptsiiia Elektronnoho sudu, stvorena za pidtrymky USAID" ["A new concept of the Electronic Court created with the support of USAID is presented"]. *Glavkom*, November 11, 2024. https://glavcom.ua/news/prezentovana-nova-kontseptsija-elektronnoho-sudu-stvorena-za-pidtrimki-usaid-1029103.html?utm_source=chatgpt.com [in Ukrainian].
- Kravtsov, S., Pravnyk S., and Moshura L. "Electronic Justice as a Modern Trend." *Juridical Scientific and Electronic Journal* 4 (2021): 224–28. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-4/53> [in Ukrainian].
- Natsionalna ekonomichna stratehiia na period do 2030 roku [*National Economic Strategy for the period up to 2030*]. Approved by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of 3 March 2021, No. 179. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2021-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
- Parliamentary Assembly. Committee on Legal Affairs and Human Rights. *Justice by algorithm — the role of artificial intelligence in policing and criminal justice systems*. Report, Doc. 15156, Rapporteur Mr. Boriss Cilevičs, Latvia. SOC (01.10.2020). <https://pace.coe.int/en/files/28723/html>.
- Parliamentary Assembly. *Resolution 2341 (2020). Need for democratic governance of artificial intelligence*. Text adopted by the Standing Committee, acting on behalf of the Assembly (22.10.2020). <https://pace.coe.int/en/files/28803/html>.
- Paskar, Aurika. "Dematerialisation of the Judicial Procedure: Reality or Abstraction?" *Journal of Kyiv University of Law* 1 (2021): 191–94. <https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/653/621> [in Ukrainian].
- Plan zakhodiv z vykonannya rekomendatsii Yevropeiskoi Komisii, predstavlenykh u Zviti pro prohres Ukrainy v ramkakh Paketa rozshyrennia Yevropeiskoho Soiuzu 2023 roku [*Action Plan for the Implementation of the Recommendations of the European Commission Presented in the Report on Ukraine's Progress under the EU Enlargement Package 2023*]. Approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine on 9 February 2024, No. 133-p. <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-planu-zakhodiv-z-vykonannya-rekomendatsii-ievropeiskoi-komisii-predstavlenykh-u-t90224?fbclid=IwAR2wBTVoHXQtPZtuJshkIRK1twU55Dcn4Uo1eqaEwbgO319OtNvw935tTrc> [in Ukrainian].
- Polozhennia pro poriadok funktsionuvannia okremykh pidsystem Yedynoi sudovoi informatsiino-telekomunikatsiinoi systemy [*Regulations on the Procedure for the Functioning of Certain Subsystems of the Unified Judicial Information and Telecommunication System*]. Approved by the decision of the High Council of Justice of 17 August 2021, No. 1845/0/15-21. <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1845910-21#Text> [in Ukrainian].
- Rabko, Tetiana. "Oboviazok storony u vlasnomu Elektronnomu kabinetu vidslidkovuvaty rukh ta stan rozghliadu dokumentiv u sudi" ["The Obligation of a Party to Track the Movement and Status of Documents Consideration in Court in Own Electronic Cabinet"]. Higher School of Advocacy of the Ukrainian National Bar Association, December 17, 2024. <https://www.hsa.org.ua/lectors/rabko-tetyana/articles/oboviazok-storony-u-vlasnomu-elektronnomu-kabinetu-vidslidkovuvaty-rux-ta-stan-rozghliadu-dokumentiv-u-sudi> [in Ukrainian].
- . *Elektronne sudochynstvo. Suchasni vyklyky ta realii* [*Electronic Court Proceedings. Modern Challenges and Realities*]. Higher School of Advocacy of the Ukrainian National Bar Association, Kyiv, 2024. <https://www.hsa.org.ua/lectors/rabko-tetyana/articles/posibnik-elektronne-sudochynstvo-suchasni-vyklyky-ta-realiyi> [in Ukrainian].
- Recommendation (2020) 1 of the Committee of Ministers of the Council of Europe to member states on the human rights impacts of algorithmic systems. Adopted by the Committee of Ministers at the 1373rd meeting of the Ministers' Deputies on 8 April 2020. <https://www.vkksu.gov.ua/sites/default/files/field/file/eng/20%20Rekomendatsiia%20%282020%29%201%20Komitetu%20Ministriv%20derzhavam-chlenam%20shchodo%20vplyvu%20alhoritmichnykh.pdf> [in Ukrainian].
- Recommendation (84) 5 of the Committee of Ministers of the Council of Europe to member states on the principles of civil procedure designed to improve the functioning of justice. Adopted by the Committee of Ministers at the 367th meeting of the Ministers' Deputies on 28 February 1984. <https://view.officeapps.live.com/op/view.aspx?src=https%3A%2F%2Fold.vkksu.gov.ua%2Fuserfiles%2Fdoc%2Fperelik-dokumentiv%2Frek-84.doc&wdOrigin=BROWSELINK> [in Ukrainian].
- Recommendation CM/Rec(2009)1 of the Committee of Ministers to member states on electronic democracy (e-democracy). Adopted by the Committee of Ministers on 18 February 2009 at the 1049th meeting of the Ministers' Deputies. https://www.coe.int/t/dgap/democracy/Activities/GGIS/CAHDE/2009/RecCM_2009_1_and_Acomp_Docs/Recommendation%20CM_Rec_2009_1E_FINAL_PDF.pdf.
- Recommendation No. R (95) 11 of the Committee of Ministers of the Council of Europe to member states concerning the selection, processing, presentation and archiving of court decisions in legal information retrieval systems. Adopted by the Committee of Ministers at the 543rd meeting of the Minister's Deputies on 11 September 1995. https://supreme.court.gov.ua/userfiles/R_95_11_1995_09_11.pdf [in Ukrainian].

- Recommendation Rec (2001) 2 of the Committee of Ministers of the Council of Europe to member states concerning the design and re-design of court systems and legal information systems in a cost effective manner.* Adopted by the Committee of Ministers at the 743rd meeting of the Ministers' Deputies on February 28, 2001. https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/rec_2001_2_2001_02_28.pdf [in Ukrainian].
- Recommendation Rec (2001) 3 of the Committee of Ministers of the Council of Europe to member states on the delivery of court and other legal services to the citizen through the use of new technologies.* Adopted by the Committee of Ministers at the 743rd meeting of the Ministers' Deputies on 28 February 2001. https://supreme.court.gov.ua/userfiles/Rec_2001_3_2001_02_28.pdf [in Ukrainian].
- Recommendation Rec (2003) 14 of the Committee of Ministers of the Council of Europe to member states on the interoperability of information systems in the justice sector.* Adopted by the Committee of Ministers at the 851st meeting of Ministers' Deputies on 9 September 2003. https://supreme.court.gov.ua/userfiles/Rec_2003_14_2003_09_09.pdf [in Ukrainian].
- Recommendation Rec (2003) 15 of the Committee of Ministers of the Council of Europe to member states on archiving of electronic documents in the legal sector.* Adopted by the Committee of Ministers at the 851st meeting of the Ministers' Deputies on 9 September 2003. https://supreme.court.gov.ua/userfiles/Rec_2003_15_2003_09_09.pdf [in Ukrainian].
- Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation).* OJ L 119, 4.5.2016, p. 1–88. Document 32016R0679. <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj/eng>.
- Rusanova, Iryna. “Suchasni problemy zaprovadzhennia elektronnoho sudochynstva v Ukraini” [“Modern Problems of Implementation of Electronic Justice in Ukraine”]. *Public Law* 3 (43) (2021): 41–9. <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/19284/1/41-49.pdf> [in Ukrainian].
- Sakara, Nataliia. *Problema dostupnosti pravosuddia u tsyvilnykh spravakh* [The Problem of Accessibility of Justice in Civil Cases]. Kharkiv: Pravo, 2010 [in Ukrainian].
- Skochylias-Pavliv, O. “The Current State of Electronic Justice in Ukraine.” *Kyiv Law Journal* 1 (2024): 207–212. <https://kyivchasprava.kneu.in.ua/index.php/kyivchasprava/article/view/425/411> [in Ukrainian].
- Starchenko, A. “Electronic Civil Litigation: Impact of War and Post-War Development.” *Juridical Scientific and Electronic Journal* 6 (2024): 119–22. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/28> [in Ukrainian].
- Sudovo-yurydychna hazeta. “Modernizatsiia YeSITS pid zahrozoiu — Derzhavna sudova administratsiia shukaie novi dzherela finansuvannia” [“Modernization of the UJITS is under threat — the State Judicial Administration is looking for new sources of funding”]. *Sudovo-yurydychna hazeta, Sud info* [Judicial and Legal Newspaper, Court Info], February 17, 2025. <https://sud.ua/uk/news/publication/323305-modernizatsiya-esits-pod-ugrozoy-gosudarstvennaya-sudebnaya-administratsiya-ischet-novye-istochniki-finansirovaniya> [in Ukrainian].
- Sudovo-yurydychna hazeta. “Tekhnichniy audyt moduliv YeSITS zaversheno: podrobytsi” [“Technical Audit of the EJITS Modules Completed: Details”]. *Sudovo-yurydychna hazeta, Sud info* [Judicial and Legal Newspaper, Court Info], December 25, 2023. <https://sud.ua/uk/news/sud-info/289023-tekhnicheskyy-audit-moduley-esits-zavershen-podrobnosti> [in Ukrainian].
- Sudovo-yurydychna hazeta. “Yak bude vyhlidaty modernizovana YeSITS: kontseptsiiia Derzhavnoi sudovoi administratsii” [“How the modernised UJITS will look like: the concept of the State Judicial Administration”]. *Sudovo-yurydychna hazeta, Sud info* [Judicial and Legal Newspaper, Court Info], July 20, 2024. <https://sud.ua/uk/news/publication/305836-kak-budet-vyglyadet-modernizirovannaya-esits-kontseptsiya-gosudarstvennoy-sudebnoy-administratsii> [in Ukrainian].
- Supreme Court in the panel of judges of the Administrative Cassation Court. Case 120/17546/23, administrative proceedings K/990/30953/24. Resolution, November 12, 2024. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123060147> [in Ukrainian].
- Supreme Court. “Znakhodte pravovi pozytsii” [“Find Legal Positions”]. <https://lpd.court.gov.ua/> [in Ukrainian].
- The Concept of Artificial Intelligence Development in Ukraine.* Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine 1556-r. Approved December 2, 2020. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text> [in Ukrainian].
- Tsymbal, P., Omelchuk L., and Kalinichenko L. “Napriamy vdoskonalennia elektronnoho sudochynstva v Ukraini” [“Directions for Improving Electronic Justice in Ukraine”]. *International Legal Bulletin: Actual Problems of the Present (Theory and Practice)* 4–5 (8–9) (2017): 150–55. <https://journals.dpu.kyiv.ua/index.php/law/article/view/25/25> [in Ukrainian].
- Tykhonova, Daria. “Realizatsiia v umovakh voiennoho stanu elektronnoho administratyvnoho sudochynstva” [“Implementation of Electronic Administrative Proceedings under Martial Law”]. *European Perspectives* 3 (2023): 24–9. <https://doi.org/10.32782/EP.2023.3.3> [in Ukrainian].

- Vasyliieva-Shalamova, Zh., and Kozhemiakina K. "Electronic Litigation in the Civil Process of Ukraine: Development Trends and Impact of Quarantine." *Juridical Scientific and Electronic Journal* 3 (2022): 78–81. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-3/15> [in Ukrainian].
- Verkhovna Rada of Ukraine. *Pro dostup do sudovykh rishen* [On Access to Court Decisions]. Law of Ukraine 3262-IV. Adopted December 22, 2005. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3262-15#Text> [in Ukrainian].
- Verkhovna Rada of Ukraine. *Pro sudovstvi i status suddiv* [On the Judiciary and the Status of Judges]. Law of Ukraine 1402-VIII. Adopted June 2, 2016. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> [in Ukrainian].
- World Justice Project. "WJP Rule of Law Index." Ukraine Overall Score, 2024. <https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index/country/2024/Ukraine>.
- Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen [Unified Stated Register of Court Decisions]. <https://reyestr.court.gov.ua> [in Ukrainian].
- Zalnieriute, Monika, Lyria Bennett Moses, and George Williams. "The Rule of Law and Automation of Government Decision-Making". Forthcoming, *Modern Law Review* 82(3), UNSW Law Research Paper No. 19–14 (2019): 1–26. <https://ssrn.com/abstract=3348831> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3348831>.

Daria Bohatchuk

PhD in Law (Candidate of Science of Law), Senior Lecturer,
Department of General Theory of Law and Public Law, Faculty of Law
National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0008-6804-6765>
d.bohatchuk@ukma.edu.ua

PERSPECTIVES FOR DEVELOPMENT OF ELECTRONIC JUSTICE IN UKRAINE

Abstract

The article examines the prospects for the development of electronic justice in Ukraine, focusing on Ukraine's strategic course towards full membership in the European Union and related European integration obligations. Emphasis is placed on the importance, when implementing e-justice, of considering the objectives set out in the Law of Ukraine "On the Judiciary and the Status of Judges" (rule of law, European standards, ensuring everyone the right to a fair trial and respect for other rights and freedoms), as well as the basic principles of justice outlined in Article 129 of the Constitution of Ukraine. The functioning of the modules of the Unified Judicial Information and Telecommunication System (UJITS) is analysed. It is noted that certain aspects need to be improved to ensure the user-oriented functioning of the system, including adding further tools and information to the electronic cabinet, increasing the variety of templates for procedural documents, and improving user manuals for electronic court users. Attention is drawn to the need to address current problems in e-justice, such as technical malfunctions and cybersecurity threats, as well as the need for proper data protection, enhancement of digital literacy and technical infrastructure, and improvements to the regulatory framework. The prospects for the use of artificial intelligence to ensure the sustainable and efficient operation of e-justice are reviewed. The article outlines the achievements and strengths of e-justice in Ukraine, as well as its shortcomings and challenges. Among the achievements in the digitalisation of the justice system, particularly regarding compliance with standards of openness, transparency, and accessibility of court decisions, is the Unified State Register of Court Decisions. Suggestions are made regarding the prospects and further improvement of the functioning of this register. It is concluded that ensuring the functioning of e-justice tools in today's rapidly digitalizing environment should be considered as an element of access to justice, which, in turn, is an integral part of the rule of law. The increased use of information and communication technologies in the justice system requires new emphases, particularly when addressing issues of transparency, accessibility, and accountability, which these technologies should facilitate, including through the introduction of e-justice.

Keywords: electronic court, digitalisation, Unified Judicial Information and Telecommunication System, Unified Judicial Information and Communication System, artificial intelligence, rule of law.

Матеріал надійшов 15.01.2025

DOI: 10.18523/2617-2607.2025.15.45-67

УДК 34(3/9)+340.5+342.1+343.3/7

Євген Зверєв

LL.M., кандидат юридичних наук,
доцент кафедри загальнотеоретичного правознавства та публічного права
Національного університету «Києво-Могилянська академія»,
експерт Центру дослідження проблем верховенства права НаУКМА, Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-8589-4597>
zvieriev_ievgen@ukma.edu.ua

Тетяна Шмарьова

Кандидат юридичних наук,
старша викладачка кафедри загальнотеоретичного правознавства та публічного права
Національного університету «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна
<https://orcid.org/0009-0004-8288-2023>
shmariovato@ukma.edu.ua

СМЕРТНА КАРА: PRO ET CONTRA (ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ДОЦІЛЬНОСТІ, ГУМАННОСТІ І СПРАВЕДЛИВОСТІ)

Питання застосування смертної кари як виключного виду покарання має довгу історію, проте досі тривають дискусії та звучать аргументи за і проти. Першопочаткове розуміння справедливої відплати за вчинення найтяжчих злочинів зводилось до кровної помсти за принципом таліону: око за око. Зі зміцненням держави, щоб запобігти самосудам, саме вона отримала мандат на легальне вбивство. Виконання цієї державної функції було зрозумілим тодішньому суспільству та вважалось необхідним через помсту, страх і неодмінний гнів богів, якщо не буде відплати за злочин.

У цій статті розглянуто й проаналізовано випадки скасування смертної кари в різні періоди в різних державах. Автори прагнули з'ясувати, чи є нерозривний зв'язок між злочином та обов'язковою справедливою відплатою за його вчинення, а також причини скасування (як у формі власне скасування, так і мораторію на застосування), які за результатами дослідження класифіковано на політичні, релігійні, філософські та етичні.

Встановлено, що полярність поглядів на смертну кару як вид покарання має давнє коріння: на протиположності помсти як універсальному аргументу на користь застосування смертної кари з'явилась ідея священності людського життя, а отже, держава не має права його забирати, оскільки не вона його дала. Відтоді існують два діаметрально протилежних погляди на питання застосування смертної кари, прихильники яких полемізують між собою, наводячи раціональні доводи та обґрунтування.

З позицій неупередженості до обох сторін, як цього вимагає науковий підхід, автори розглянули їхні основні аргументи не у звичній парадигмі систематизації за різними критеріями і для досягнення якнайбільшої повноти списку, а через призму доцільності, гуманності та справедливості.

У дослідженні застосовано метафізичний підхід, який дає змогу розглядати питання життя і смерті як сакральні категорії, водночас оперуючи поняттями добра і зла. Такий підхід відповідає вимогам гуманності, а також нейтралізує дуальний характер критерію справедливості, притаманної аргументам як за, так і проти застосування смертної кари. Та й сама справедливість має

відносний характер: з одного боку, родини жертв отримують справедливу сатисфакцію, а з другого — справедливим також є незастосування смертної кари, оскільки страта злочинця не поверне життя жертві.

Зроблено висновок про пріоритетність вирішення філософського (і дотичних до нього релігійно-го та етичного) питання: безумовно, на користь життя; а згодом трансформацію його в правничу площину за умови відповідного унормування.

Ключові слова: смертна кара, скасування смертної кари, мораторій на застосування смертної кари, помста, справедливість, суддівська помилка.

Постановка проблеми

Питання підтримки чи опозиції до смертної кари поставало ще в стародавні часи й було предметом дебатів протягом усієї історії розвитку правової думки. До нього зверталися дослідники з різних держав та різних сфер знань, зафіксувавши свої здобутки в численних філософських та наукових працях.

В оголошеному циклі статей (у 2024 р. вийшла перша з них) ми поставили перед собою завдання дослідити саме ті аспекти смертної кари, які стосуються відповідності цього виду покарання принципу верховенства права. У цьому матеріалі здійснено історико-правовий огляд еволюції підходів до скасування смертної кари в різних державах у різні історичні періоди та аналіз основних аргументів, які висували й досі висувують прихильники та противники цього виду покарання. Більш ґрунтовне дослідження заплановано здійснити в наступних статтях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Смертна кара як вид покарання завжди була популярним об'єктом як вітчизняних, так і закордонних досліджень. Минулого року ми заявили про амбітну мету — підготувати й опублікувати цикл статей з тематики смертної кари, почавши зі статті, присвяченої історичному аналізу її сутності у вибрані періоди та у вибраних державах, і простеживши її шлях від засобу кровної помсти до інструменту збереження панівного режиму.

Про смертну кару писали й інші науковці. Зокрема, Л. Подорога досліджувала історію смертної кари в українському праві XV–XVI ст., М. Тороп — кримінальну відповідальність у науковій спадщині О. Кістяківського, М. Верхотурова — засади обігу зброї в Україні з оглядом питання про смертну кару. Але питання, визначеного нами, останнім часом не вивчали.

Мета цієї статті — з'ясувати основні аргументи прихильників і противників смертної кари як виду покарання, щоб створити базу для дослідження питання про співвідношення смертної кари з принципом верховенства права, яке заплановано надалі.

Вступ

Цей матеріал є органічним продовженням комплексного дослідження питання сутності смертної кари, розпочатого нами у 2024 р. статтею, присвяченою огляду ставлення до цього виду кримінального покарання на різних етапах розвитку держави та права в різних частинах світу¹. Після її виходу ми вже встигли отримати значну кількість коментарів, думок, підтримуючих та конкурентних пропозицій, що не могло не стимулювати до обіцяного продовження наукового пошуку, результат якого, зокрема, висвітлено в цьому матеріалі.

Найбільшу дискусію викликало питання про наше ставлення до легальності чи нелегальності смертної кари як такої та твердження: «Автори не мають жодних сумнівів у легальності такого виду покарання і абсолютному праві державної влади звернутися до нього за потреби (у встановленому законом порядку)»². Ця суперечлива теза недаремно спричинила цілу низку застережень і відвертого обурення, оскільки максимально ілюструє як непросту природу сприйняття смертної кари як кримінального покарання, так і більш глибокі теоретичні питання, зокрема співвідношення між національним і міжнародним правом чи сутність верховенства права. Тому вона, очевидно, потребує додаткового роз'яснення, яке ми намагалися дати в цій статті, зокрема через призму аналізу позицій

¹ Євген Зверев, Тетяна Шмарьова, «Смертна кара в історико-юридичній ретроспективі: від інституціалізованого замітника кровної помсти до інструменту охорони режиму», *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки* 14 (2024): 41–51, <https://doi.org/10.18523/2617-2607.2024.14.41-51>.

² Там само, 49.

прихильників і противників цього виду покарання. Розпочате дослідження має якщо не дати повну відповідь на поставлене питання, то окреслити, виділити дискусійні аспекти, які стануть основою продовження наукового пошуку як у межах запланованого циклу статей, так і в розвідках інших дослідників смертної кари та дотичних до неї сфер.

Попри величезну кількість матеріалів з різних країн світу, у яких проаналізовано різні аспекти цього питання, в цьому дослідженні ми вирішили сконцентруватися на тих, які мають значення для подальшого аналізу відповідності смертної кари як кримінального покарання вимогам принципу верховенства права. З огляду на такий подальший розвиток дослідження, ми самостійно визначаємо його джерельну базу — в контексті обраних питань для наступної його частини.

Нині значна кількість вітчизняних наукових досліджень зводиться лише до аналізу аргументів за чи проти смертної кари. Нам дорікають, що дослідження не містить чітко вираженого власного ставлення до смертної кари, хоча його можна розглядати лише як чергову суб'єктивну думку, сформувану під впливом певних аргументів, а тому вона не може претендувати на науковий висновок. Адже питання смертної кари як виду покарання є набагато глибшим, ніж проста статистика поглядів її прихильників і противників, до того ж за різних класифікацій і узагальнень.

Питання смертної кари є передовсім філософським і лише потім — правовим. У цьому контексті, на нашу думку, механічний аналіз обґрунтувань позицій за і проти смертної кари буде черговою спробою зафіксувати їх діаметрально протилежну спрямованість.

Саме тому ми обрали інший методологічний інструмент, застосовуючи категорії «гуманізм», «доцільність» і «справедливість». Беручи до уваги те, що філософський підхід оцінює смертну кару з позицій добра і зла, а філософія права — вже з позицій злочину і покарання, через короткий історичний екскурс ми прагнули висвітлити зворотні й незворотні спроби скасування смертної кари, а через поняття гуманності, доцільності та справедливості — як ідеї, що формують ставлення до смертної кари, так і інтерпретацію цих філософських категорій. Саме тому в контексті, наприклад, справедливості розглянуто полярні погляди на смертну кару — їх об'єднує поняття справедливості, але у власному, суб'єктивному розумінні.

У попередньому матеріалі циклу³ вже йшлося про те, що смертна кара з традиційного замітника кровної помсти згодом перетворилась на інструмент панівного режиму, за допомогою якого той здійснював охорону свого існування, надавши йому легального статусу. Зрештою, навіть у застосуванні смертної кари як кровної помсти нескладно простежити сутність смертної кари як інструменту охорони честі та гідності в стародавньому світі. Про це свідчить навіть диференційований підхід до її застосування:

У Римі з VI століття до н. е. зросла повага до честі та незалежності, і сформувався погляд про те, що смертна кара, яка годиться для грубих і диких людей, не повинна поширюватися на вільних громадян. Тому закони Порція скасували смертну кару, за винятком надзвичайних випадків, коли її застосовували як крайній засіб, і замість неї стали з'являтися більш м'які покарання (тут і далі переклад з російської наш. — Є. З., Т. III).⁴

Інші письмові згадки про скасування смертної кари датовано I ст. н. е., коли Амандагамані, буддійський король Ланки, заборонив її, а його нащадки цієї заборони не скасовували⁵. У 724 р. н. е. японський імператор Шому також заборонив страти (це саме зробили й буддійські правителі Індії в цей час)⁶. Унаслідок заборони смертної кари японським імператором Сагою у 818 р. її не застосовували протягом 300 років⁷. Китайський імператор Тайцзонг заборонив страти в Китаї з 747 по 759 р.⁸ Окрім охорони режиму від зовнішніх і внутрішніх посягань, смертна кара слугувала для захисту

³ Зверєв, Шмарьова, «Смертна кара в історико-юридичній ретроспективі».

⁴ К. Ю. Миттермайер, *Смертная казнь*, перевод Д. Саранчева (Санкт-Петербург: Типография А. С. Голицына, 1864), 8–9.

⁵ С. Н. S. Jayawardene, "The Death Penalty in Ceylon," *The Ceylon Journal of Historical and Social Studies* 3 (1960): 166, 185. Цит. за: John D. Bessler, "Revisiting Beccaris's Vision: The Enlightenment, America's Death Penalty, and the Abolition Movement," *Northwestern Journal of Law and Social Policy* 4, no. 2 (2009): 199.

⁶ David T. Johnson, "Japan's Secretive Death Penalty Policy: Contours, Origins, Justifications, and Meanings," *Asian-pacific Law & Policy Journal* 7, no. 2 (2006): 62 (citing Damien P. Horigan, "Of Compassion and Capital Punishment: A Buddhist Perspective on the Death Penalty," *The American Journal of Jurisprudence* 41, no. 1 (1996): 271, 283–85). Цит. за: Bessler, "Revisiting Beccaris's Vision: The Enlightenment, America's Death Penalty, and the Abolition Movement," 199.

⁷ Taylor Young Hong, "Televised Executions and Restoring Accountability to the Death Penalty Debate," *Columbia Human Rights Law Review* 29, no. 38 (1998): 787, 794 (reviewing John D. Bessler, *Death in the Dark: Midnight Executions in America* (1997)). Цит. за: Bessler, "Revisiting Beccaris's Vision: The Enlightenment, America's Death Penalty, and the Abolition Movement," 199.

⁸ Charles Benn, *China's Golden Age: Everyday Life in the Tang Dynasty* (Greenwood Press, 2002), 8. Цит. за: Bessler, "Revisiting Beccaris's Vision: The Enlightenment, America's Death Penalty, and the Abolition Movement," 199.

того, що в сучасному розумінні називали б «чесною, гідністю та діловою репутацією» панівного режиму та його представників. Тому питання її скасування прямо пов'язане з необхідністю такої охорони в той чи інший період розвитку відповідної держави.

Була й інша — фінансова — підстава для скасування чи призупинення смертної кари (чи мораторію на її виконання). Згідно з Повістю минулих літ, у Київській Русі Володимир Великий у 996 р. ввів смертну кару за розбій, однак її згодом скасували, бо велися постійні війни і треба було утримувати дружину — військо, тож смертну кару замінили на фінансовий штраф — віру⁹. У введенні смертної кари в Київській Русі, а також державах, які виникли на її теренах, можна простежити візантійський слід, оскільки у Візантійській імперії смертну кару активно застосовували. Таке ставлення до смертної кари в давньоруській державі (її введення і скасування) можна пов'язати передусім із прийняттям християнства та закладеними в ньому гуманістичними ідеалами (наприклад, правилом другої щоки), які протиставлялись архаїчному вже на той момент принципу таліону, описаному в Старому Заповіті. Водночас слід зауважити, що християнство у своєму вченні насправді не дає чіткої відповіді на питання щодо підтримки чи заперечення смертної кари. Біблія в різних частинах містить суперечливі тези, які використовували як прихильники, так і противники смертної кари в різні часи та на різних рівнях для обґрунтування своєї позиції.

З-поміж європейських держав доволі довго не скасовувало смертної кари Сполучене Королівство. На короткий період забороняв смертну кару в Англії Вільям Завойовник у 1066 р.¹⁰ Причини цього Ерік Ноймаєр убачає в тому, що англосаксонське право передусім базується на звичаях, які формують прецедент, а не на вказівках держави чи уряду. А звичай в Англії до XIX ст. були доволі жорстокими. Її навіть називали «найменш милосердною з усіх християнських країн» із дуже жорстким законодавством, яке передбачало смертну кару, до того ж її активно застосовували. Ноймаєр також наводить приклад англійського ліберального філософа Джона Стюарта Мілла, який, попри свою ліберальність, не виступав проти смертної кари¹¹. Ще у XVI ст. Англія практикувала такі види страти: кип'ятіння, спалення на вогнищі або четвертування. До смертної кари засуджували, наприклад, за одруження з євреєм чи невизнання свого злочину на сповіді. До 1700 р. на смерть карали за крадіжку, рубку дерева чи пограбування кролятника. Раннє американське право передбачало смертну кару за ідолопоклонство, блюзнірство, перелюбство та відьмацтво¹².

Російська імператриця Єлизавета Петрівна також забороняла виконання смертних вироків на великий проміжок часу у 1750-х роках, однак не скасувала смертної кари повністю¹³. Указ самодержиці № 8944 від 7 травня 1744 р. було обґрунтовано тим, що смертну кару «чинять не за належною виною, а то й безвинно»¹⁴. Саме тому щодо засуджених до смертної кари осіб належить прислати до Сенату «перелікові виписки» («перечневые выписки»), а до отримання указу стосовно них «екзекуцію не чинити»¹⁵. Водночас своїм Указом № 9293 від 9 червня 1746 р. Єлизавета Петрівна вводила покарання у вигляді клейма: засудженому клеймили на лобі літери «В» та «О», на правій щоці — «Р», а на лівій — «Ъ»¹⁶. За усним розпорядженням імператриці особам, які підлягали смертній карі або вічній каторзі, ще до «завершення їм розшуку» мали завдавати такого нівечення, щоб відрізнити їх від людей «добрих і непідозрілих»¹⁷. Її послідовниця Катерина II також була противницею смертної кари, вона вважала, що покарання злочинця повинно вести не до його страху, а до «його виправлення і повернення на шлях істинний», і що більш корисною була б ізоляція злочинця, який би своєю працею міг принести користь суспільству¹⁸. Імператриця наголошувала, що, згідно з досвідом, «застосування страт ніколи людей не зробило кращими <...> у звичайному стані суспільства смерть

⁹ Васильєв А. М., «Смертная казнь в России: высшая, исключительная мера наказания, устрашение или политика?», *Юридические исследования* 4 (2013): 159–95, <https://doi.org/10.7256/2305-9699.2013.4.674> (дата звернення: 25 жовтня 2021).

¹⁰ Frederick C. Millett, “Will the United States Follow England (and the Rest of the World) in Abandoning Capital Punishment?,” *Pierce Law Review* 6 (2008): 547, 551. Цит. за: Bessler, “Revisiting Beccaria’s Vision: The Enlightenment, America’s Death Penalty, and the Abolition Movement,” 199.

¹¹ Eric Neumayer, “Death Penalty: The Political Foundations of the Global Trend Towards Abolition,” *Human Rights Review* 9 (2008): 253.

¹² Michael H. Reggio, “History of Death Penalty,” in *Society’s Final Solution: A History and Discussion of the Death Penalty*, ed. Laura Randa (UPA, 1997), 3. Цит. за: Harold Hongju Koh, “Paying “Decent Respect” to World Opinion on the Death Penalty,” *University California Davis Law Review* 35, no. 5 (2002): 1092.

¹³ Васильєв, «Смертная казнь в России: высшая, исключительная мера наказания, устрашение или политика?».

¹⁴ *Полное собрание законов Российской империи*, т. 12, 8944, 7 мая 1744, 114.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Таганцев Н. С., *Смертная казнь* (Санкт-Петербург: Государственная типография, 1913), 66.

¹⁷ *Полное собрание законов Российской империи*, т. 12, 9293, 9 июня 1746, 558.

¹⁸ Жильцов С. В., «Смертная казнь в России: историко-правовой очерк», в *Право на смертную казнь: сб. статей* (Москва, 2004), 165. Цит. за: Васильєв, «Смертная казнь в России: высшая, исключительная мера наказания, устрашение или политика?».

громадянина не корисна й не потрібна...»¹⁹. Також «не надмірна жорстокість, не руйнація людського буття справляють велике враження у серцях громадян; а лише безперервне продовження покарання»²⁰. Проте вона затвердила смертні вироки Василю Мировичу та Ємельяну Пугачову²¹. Противниками смертної кари дослідники називають російських імператорів Олександра I та Миколу I, проте останній все ж підписав смертні вироки декабристам²².

Першою державою сучасного світу, яка скасувала смертну кару за всі види злочинів, була Венеція у 1863 р.²³ Італія скасувала смертну кару у 1889 р. як данину заклинам Ч. Беккарія, але відновила її офіційно у 1926 р. за правління Б. Муссоліні. Фактично її почали застосовувати з 1930 р.²⁴

12 березня 1917 р. смертну кару на території Російської імперії заборонив Тимчасовий уряд, однак уже через чотири місяці її знову ввели, але на виконання смертних вироків було накладено мораторій 28 вересня 1917 р. За радянської влади смертну кару то вводили, то скасовували. Найдовший період, на який смертну кару було скасовано в Радянському Союзі, — 1947–1950 рр. Смертну кару широко застосовували в післявоєнному Радянському Союзі надалі²⁵. Після його зникнення з політичної мапи світу вона була рецегована новими незалежними державами, які постали на місці СРСР, зокрема й Україною, і доволі активно застосовувалась протягом першого десятиліття нашої незалежності аж до моменту її скасування Конституційним Судом України.

До сьогодні двома державами цивілізованого світу, які не скасували *de jure* смертну кару та її застосовують, залишаються Японія та Сполучені Штати Америки. Проте у США смертну кару скасовано у значній частині штатів. У деяких із них, попри легальність такого виду покарання, смертні вироки або не виносять, або не виконують уже доволі довгий час.

П'ята поправка до Конституції США передбачає, що «жодна особа не буде позбавлена життя, свободи чи власності інакше, як відповідно до чинної процедури, передбаченої законодавством»²⁶. Чотирнадцята поправка до Конституції США застосовує такий самий підхід до штатів, які в США мають повноваження самі регулювати питання встановлення або скасування смертної кари²⁷. У відомій справі *Gregg v. Georgia* (1976 р.) Верховний суд США визнав конституційність права законодавчої влади штатів встановлювати смертну кару як покарання за вбивство²⁸. Ця справа відновила легальність смертної кари, на яку був накладений мораторій з 1972 р. через те, що раніше такий вид покарання був визнаний жорстоким і незвичним покаранням у справі *Furman v. Georgia*²⁹. Отже, американське правосуддя за короткий період часу по-різному тлумачило сутність смертної кари та її призначення, а також повноваження штатів і федерального уряду щодо встановлення та виконання цього покарання, зокрема, по-різному тлумачили поняття «жорстоке» та «незвичне» покарання.

Іншим шляхом пішла практика Південно-Африканської Республіки (ПАР):

Конституційний суд ПАР одноголосно ухвалив рішення від 5 червня 1995 року, яким визнав смертну кару неконституційною. У ньому проаналізовано практику Комітету з прав людини ООН та Європейського суду з прав людини, відповідно до якої цей вид покарання є жорстокою, нелюдською мірою, що принижує людську гідність³⁰.

¹⁹ Наказ императрицы Екатерины II, данный Комиссии о сочинении проекта Нового уложения, под ред. Н. Д. Чечулина (СПб., 1907), 61.

²⁰ Там само, 62.

²¹ Таганцев, *Смертная казнь*, 68–9; Васильев, «Смертная казнь в России: высшая, исключительная мера наказания, устрашение или политика?»

²² Васильев, «Смертная казнь в России: высшая, исключительная мера наказания, устрашение или политика?»

²³ Roger Hood, «Capital Punishment — A Global Perspective», *Punishment & Society* 3, no. 3(2001): 331–54. Цит. за: Neumayer, «Death Penalty: The Political Foundations of the Global Trend Towards Abolition», 243.

²⁴ Neumayer, «Death Penalty: The Political Foundations of the Global Trend Towards Abolition», 243.

²⁵ Васильев, «Смертная казнь в России: высшая, исключительная мера наказания, устрашение или политика?»

²⁶ *U.S. Senate, Constitution of the United States, Amendment V*, <https://www.senate.gov/about/origins-foundations/senate-and-constitution/constitution.htm>.

²⁷ *U.S. Senate, Constitution of the United States, Amendment XIV*, <https://www.senate.gov/about/origins-foundations/senate-and-constitution/constitution.htm>.

²⁸ *Gregg v. Georgia*, 428 U.S. 153 (1976), <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/428/153/>

²⁹ *Furman v. Georgia*, 408 US 238 (1972), <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/408/238/>

³⁰ «Отмена смертной казни в Европе», *Interights Bulletin* («Бюллетень ИНТЕРРАЙТС»), <http://www.hrights.ru/text/inter/b5/Chapter7.htm>. Цит. за: Г. Б. Романовский, «Смертная казнь как вид уголовного наказания», *Наука. Общество. Государство* 4, № 4(16) (2016), https://esj.pnzgu.ru/files/esj.pnzgu.ru/romanovsky_gb_16_4_10.pdf (дата звернення: 29 жовтня 2021).

Предметом дослідження стало питання про те, чи буде смертна кара применшувати право на життя, скасовувати його зміст. Суд встановив, що смертна кара позбавляє життя людини, захист якого безумовно встановлює Конституція, вона зневажає людську гідність, її застосування пов'язане з елементами свавілля, і вона незворотна. Суд не врахував посилання на суспільну думку на захист цього виду покарання, оскільки вона не замінює собою покладену на суд функцію тлумачити Конституцію. Суддя Сакс у своїй окремій думці вказав, що інакше вбивця зрештою отримує спотворену моральну перемогу: він робить убивцею і державу, і тим самим зменшує відразу до винищення людей у суспільстві³¹.

На міжнародному рівні на скасування смертної кари вплинули такі документи, як Загальна декларація прав людини 1948 р. (ООН), у ст. 3 якої зазначено: «Кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканність»; Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р. (набрав чинності 1976 р.), який містить такі положення: «Право на життя є невід'ємне право кожної людини. Це право охороняється законом. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя». Прямо про заборону смертної кари сказано у Другому протоколі до цього Пакту, який був прийнятий 1989 р. і набрав чинності 1991 р. Не менше долучилася до масового скасування смертної кари світовими державами і Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., у якій, зокрема у Протоколі 6, зазначено про скасування смертної кари. Окремо слід згадати детально обговорювану на ювілейному 100-річному конгресі Міжнародної асоціації кримінального права (AIDP) Декларацію про скасування смертної кари як імперативної норми міжнародного права (*jus cogens*)³², на яку слушно звернула нашу увагу пані Олена Харитонова під час одного з обговорень попереднього матеріалу цього циклу статей³³.

Водночас, попри прогресивні кроки щодо визнання смертної кари незвичним, жорстоким та нелюдським покаранням, яке заперечує сам факт святості людського життя, здійснені в переважній більшості цивілізованих держав та на рівні багатьох міжнародних організацій, варто докладніше зупинитися на аргументах, які до сьогодні розділяють прихильників та опонентів смертної кари, оскільки розуміння їхньої природи допоможе збагнути, чому смертну кару скасовано не у всіх державах та юрисдикціях, а в багатьох із них навіть про ймовірність скасування не йдеться. Дослідження цього питання відкрило безкінечний список таких аргументів, які висували в різні історичні періоди в різних частинах світу, але в цій статті варто зупинитися на тих, які, на нашу думку, є фундаментальними та мають найбільший вплив на ухвалення державою рішення про узаконення чи скасування смертної кари.

Справедливість

Справедливість є основою будь-якого правового регулювання. Цим терміном оперує безліч актів законодавства різних держав світу, наукових творів, філософських праць, цей термін постійно вживають у юридичній практиці. Він є одним із перших аргументів, щодо яких у прихильників і противників смертної кари виникають суперечки. Але тут варто дослухатися до міркувань японського професора Шігемітсу Дандо:

...Що таке справедливість? Ми знаємо, що є багато видів справедливості, наприклад, абстрактна і формальна справедливість на противагу конкретній і матеріальній справедливості, розподільча справедливість на противагу комутативній тощо. На мою думку, кримінальне право керується передусім розподільчою матеріальною справедливістю, тоді як право договорів може мати базовий принцип комутативної справедливості еквівалентності³⁴.

Професор далі зазначає, що кримінальне право за своєю сутністю є правом публічним, і у відносинах «держава – людина» держава не може займати рівне з людиною місце (як у приватному праві, наприклад). Держава має зобов'язання не лише покарати правопорушника, а й перевиховати, ресоціалізувати його³⁵. Такий підхід свідчить про те, що смертну кару в архаїчному вигляді — як інструмент кровної помсти, інструмент відновлення справедливості за допомогою помсти за уражену честь

³¹ Романовский, «Смертная казнь как вид уголовного наказания».

³² <https://www.academicsforabolition.net/blog/declaracion-de-paris-con-ocasion-del-congreso-del-centenario-de-la-asociacion-internacional-de-derecho-penal>

³³ Олена Харитонова, коментар під дописом у Facebook, <https://www.facebook.com/law.ukma>, 14.03.2025 11:04.

³⁴ Shigemitsu Dando, "Toward the Abolition of the Death Penalty," *Indiana Law Journal* 72, no. 1 (1996): 11.

³⁵ *Ibid.*, 11–12.

і гідність — слід розглядати як явище багатоаспектне. З одного боку, це вияв обов'язку держави від імені суспільства покарати особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, а з іншого — відновлення еквівалентності з боку суспільства, яке своєю чергою за допомогою держави мстить порушнику, завдаючи певних страждань. Водночас сутність покарання полягає в тому, що ці страждання мають повернути в суспільство людину, яка за своїми моральними характеристиками не відрізнятиметься від інших людей та не становитиме для них загрози, тож у держави є ще й обов'язок перевиховання такої людини (як про це пише професор Дандо).

Дієвість різних видів кримінальних покарань у цьому аспекті має бути предметом іншого дослідження, однак можна встановити з абсолютною точністю, що смертна кара не лише не дає можливості державі виконати цю функцію, а й взагалі такої функції не враховує. Не можна тут погодитися зі словами Фоми Аквінського, якого цитує німецький професор Карл Енґіш, про те, що «справедливість без співчуття є жорстокістю», а «співчуття без справедливості є матір'ю розпаду»³⁶. Про несправедливість смертної кари щодо покарання за злочин проти власності писав у своєму творі «Утопія» Томас Мор, якого, до речі, стратили на ешафоті³⁷.

Не слід у цьому аспекті відкидати й емоційний компонент. Питання справедливості, зокрема, порушував відомий суддя Верховного суду США Олівер Венделл Холмс. Німецький дослідник Карл Меннінґер у книжці «Злочин покарання» (*The Crime of Punishment*) описує таку історію:

Суддя Олівер Венделл Холмс завжди обурювався, коли адвокат у Верховному суді використовував слово «справедливість (правосуддя)» [англ. *justice*. — *С. 3., Т. III.*]. <...> Проблема кожної справи — те, що має бути зроблено в цій ситуації. У цьому випадку немає підстав використовувати слово «справедливість». Воно є суб'єктивним і емоційним. Кожен учасник процесу вважає, що справедливість означає отримання рішення на свою користь (переклад з англійської наш. — *С. 3., Т. III.*)³⁸.

У цьому випадку справедливість, наприклад, в очах сімей потерпілих суттєво перемижується з простим реваншем, який не має нічого спільного з поняттям справедливості, про яку йдеться в законодавстві. Тому суди повинні дуже уважно вивчати свідчення таких свідків (а потерпілі часто є свідками зі сторони обвинувачення) та відкидати емоційний компонент³⁹.

Згадуваний вище професор Шіґемітсу Дандо наводить також приклад Доротеї Морфілд, мешканки США. Вона втратила свого 19-річного сина, студента університету, якого, коли він працював у супермаркеті, застрелив грабіжник. За її словами, спочатку вона хотіла задушити вбивцю своїми власними руками, однак потім зрозуміла, що це нічого не вирішить, оскільки смерть злочинця не поверне їй сина, і стала однією з противниць смертної кари⁴⁰.

Німецький професор К. Ю. Міттермаєр не вважав ідею помсти, корінь якої дослідники вбачають ще в Законах XII таблиць, достатньою для обґрунтування смертної кари. Він, зокрема, писав:

З пануванням подібних поглядів смертна кара дуже легко може вважатися справедливою, видаючи себе за заслужену відплату злочинцю, який вчинив злочин ... Таким чином може виправдовувати смертну кару кожен народ, який перебуває на низькому ступені освіченості та не звик через свою грубість надавати значення моральній природі людини; такий народ звертає увагу лише на фізичну природу людини, і в нього з'являється переконання, що лише страх фізичних страждань здатен справити враження на людину (як на тварину) і може утримати її від вчинення злочинів⁴¹.

Справедливість — термін, визначення якого потребує суттєвого і ґрунтовного обмірковування, особливо з огляду на те, що цей термін дуже легко змінюється, залежить від зовнішнього середовища та розуміння критичною масою людей у суспільстві, як про це писав уже згадуваний вище професор Дандо. Набагато легше визначити несправедливість. Водночас можна чітко встановити, що в питанні кримінального покарання (зокрема смертної кари) справедливість — це точно не сліпа

³⁶ Karl Engisch, *Auf der Suche nach der Gerechtigkeit* (1971), 179. Цит. за: Dando, "Toward the Abolition of the Death Penalty," 12.

³⁷ Миттермаєр, *Смертная казнь*, 15.

³⁸ Karl Menninger, *The Crime of Punishment* (1968), 10–11 (emphasis in original). Цит. за: Dando, "Toward the Abolition of the Death Penalty," 12.

³⁹ Dando, "Toward the Abolition of the Death Penalty," 12.

⁴⁰ *Ibid.*, 12–13.

⁴¹ Миттермаєр, *Смертная казнь*, 7.

відплата злом за зло (а в цьому випадку — життям за життя, хоч у практиці сучасних держав смертна кара може застосовуватися не лише за злочини, пов'язані із вбивством).

Мета будь-якого покарання — відновлення справедливості, виправлення засудженого і запобігання новим злочинам. Будь-якого, крім найвищої міри. Мета смертної кари інша. Її соціальна природа тотожна показовій страті Середньовіччя — залякування відплатою. Нічого іншого ані держава, ані державна машина, яка позбавляє людей життя, на меті не має⁴².

Опоненти смертної кари вважають, що існування смертної кари порушує фундаментальні права людини. Наприклад, ЄС вважає, що смертна кара позбавляє людей їхньої гідності, і стоїть на позиції, що «заборона смертної кари є кроком уперед ... до прогресивного розвитку прав людини»⁴³.

Емоції спричиняють ще один аргумент, який часто наводять на підтримку цього виду покарання, — реванш для сімей жертв, так зване «повне закриття справи» (англ. *full closure*), коли ці сім'ї відчують моральне полегшення від страти злочинця. Однак тут варто звернути увагу на те, що саме є метою покарання. Якби через страту злочинця можна було воскресити його жертву, смертні вироки виносили та виконували б регулярно без будь-якої особливої опозиції до такої діяльності. Крім того, варто також зважати і на чинник психологічного стану сім'ї злочинця, члени якої можуть не мати жодного стосунку до вчиненого злочину і бути так само невинними, як і сім'ї жертв. Проте їхній психологічний стан у цьому випадку не беруть до уваги⁴⁴.

Дотичним до питання справедливості є питання поширеної в багатьох державах заміни смертної кари на довічне ув'язнення. Прихильники смертної кари зазначають, що довічне ув'язнення для злочинців є занадто м'яким покаранням, оскільки вони можуть захоплюватися творчістю, формувати ансамблі, що ставить під сумнів суворість довічного ув'язнення⁴⁵. Проте це твердження свідчить радше про необхідність більш досконалого регулювання порядку відбування довічного ув'язнення, яке має бути саме покаранням та виконувати його функції, бути співмірним вчиненому злочину та виконуватись так, щоб засуджена людина постійно пам'ятала про те, що саме стало причиною такого її стану, однак навіть у такому разі не слід забувати, що в цієї особи теж є фундаментальні права людини, які держава повинна захищати.

Слід також звернути увагу на емоційне сприйняття довічного ув'язнення злочинцями. Емоційний стан засуджених до цього виду покарання — об'єкт окремого вивчення науковцями:

Довічне позбавлення волі негуманне як стосовно самого ув'язненого, так і суспільства загалом. Це надзвичайно тяжке і болісне покарання. І поки ще не доведено, що є більш суворим: смертна кара чи довічне ув'язнення. Невипадково деякі засуджені до смертної кари надсилали клопотання ... з проханням не замінювати їм смертну кару довічним ув'язненням. Довічне ув'язнення, на думку значної частини опитаних громадян, — це життя без сенсу і надії, смертна кара на виплат, витончена, болісна, повільна страта⁴⁶.

У Сполучених Штатах Америки є черга на страту, до того ж така, що деякі мешканці камери смертників не можуть дожити до виконання вироку. Наприклад, у 2010 році в штаті Аризона помер 94-літній вбивця Віва Лерой Неш (вирок йому був винесений у 1984 році). Перебуваючи у в'язниці, злочинець перетворився на розвалуху: став глухим, сліпим, переніс три інфаркти, страждав на недоумство, розлади психіки⁴⁷.

У своїй окремій (розбіжній) думці до рішення у справі *Furman v. Georgia* (1972)⁴⁸ суддя Маршалл зазначив, що значна підтримка смертної кари в американському суспільстві базувалася на тому, що суспільство ігнорувало важливі факти: смертна кара не є більшим запобіжником убивств, ніж тривалі строки ув'язнення; вона здійснюється негуманно. Зауважимо, що йдеться про період

⁴² А. В. Хорев, «Смертная казнь в современном праве: статистика и тенденции ее развития», *Известия высших учебных заведений. Поволжский регион* 2 (34) (2015): 76.

⁴³ EU Demarché to the United States on the Death Penalty, 2000, <http://www.eurunion.org/legislat/deathpenalty/Demarche.htm>. Цит. за: Neumayer, "Death Penalty: The Political Foundations of the Global Trend Towards Abolition," 249.

⁴⁴ Lawrence C. Marshall, "The Innocence Revolution and the Death Penalty," *Ohio State Journal of Criminal Law* 1 (2004): 582.

⁴⁵ Кристина Савельева, «Этика и смертная казнь: основные проблемы», в *XIII Державинские чтения в Республике Мордовия. Материалы международной научно-практической конференции*, ч. 2, Саранск, 21 апреля 2017 года, 214.

⁴⁶ Э. Ф. Побегайло, «О преступности в России и проблеме смертной казни», *Вестник Московского университета. Сер. 18: Социология и политология* 3 (2010): 35.

⁴⁷ "Oldest US death row inmate dies aged 94," *BBC News*, February 14, 2010, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/americas/8515573.stm>.

⁴⁸ *Furman v. Georgia*, 408 US 238 (1972).

до 1972 р., тоді ще не застосовували таких сучасних методів страти, як газова камера, електричний стілець чи летальна ін'єкція. На переконання судді Маршалла, смертна кара адмініструється в дискримінаційний спосіб; смертні вироки рідко виконуються; злочинці, яким не присуджена смертна кара, становлять лише невелику загрозу для суспільства. Він наголошував, що «якби ці “факти” були добре відомими, величезна маса громадян ... зробили б висновок про те, що смертна кара є негуманною, а відповідно — неконституційною»⁴⁹.

У цьому аспекті важливо також звернути увагу на невиконання довічним ув'язненням функції перевиховання і повернення в суспільство адекватного його члена. Це справді так. Цей вид покарання застосовують до тих людей, у перевиховання яких суспільство не вірить, і їхнє перебування на волі вважає недоцільним і загрозовим для нормального існування суспільства і його членів. Водночас згідно з практикою багатьох держав після відбуття значної частини строку покарання (найчастіше не менше ніж 20 років) такі засуджені мають право просити про пом'якшення покарання.

Аналізуючи тенденції до підтримки смертної кари, дослідники ставлять ще одне цікаве запитання: «Що краще: щоб засуджений злочинець був відправлений у довічне ув'язнення в прекрасно обладнану в'язницю на острові в Карибському басейні, але без можливості її покинути, чи на 20–30 років у перенаселену в'язницю в США з найвищим ступенем безпеки, а отже — найсуворішими правилами перебування?»⁵⁰. Відповідь на це питання є не менш важливою, ніж відповідь на питання про те, чи повинно залишитись покарання у вигляді смертної кари легальним.

Незворотність смертної кари як виду покарання також має мало спільного зі справедливістю:

Смертна кара за своєю сутністю: унеможлиблює реабілітацію та примирення; провокує вирішення складних проблем людства примітивними засобами замість того, щоб сприяти розумінню їхніх причин і пошуку конструктивних підходів; подовжує страждання родичів убитого і спричиняє такі самі страждання для близьких засудженого за вбивство; потребує ресурсів та енергії, які варто було б спрямувати на боротьбу з насильницькими злочинами і допомогу тим, хто постраждав від них; є ознакою культури насильства, а не способом позбавитися від нього. Вона є образливою для людської гідності⁵¹.

Отже, ми з'ясували, що застосування смертної кари як виду кримінального покарання не відповідає вимогам справедливості в її сучасному розумінні, а є радше узаконеною емоційною реакцією на вчинене правопорушення. Лише цього аргументу, на нашу думку, достатньо для визначення його таким, що: а) не розглядає людське життя як найвищу соціальну цінність, не цінує його святість і непорушність; б) не дозволяє суспільству отримати назад перевихованого адекватного члена, який не становив би небезпеки для інших його членів. Єдина функція, яку, здавалося б, виконує смертна кара — це запобігання новим злочинам. Але й щодо цього в нас є обґрунтовані сумніви, про які нижче.

Запобігання новим злочинам, стримування злочинців

Смертна кара як покарання оперує передусім страхом. Цей емоційний стан є справді доволі ефективним запобіжником девіантної поведінки і лежить в основі самої концепції права відповідно до багатьох теорій. Свідченням на підтримку цього є, зокрема, поширена «триелементність» норми права (гіпотеза, диспозиція, санкція), де санкція пов'язана саме зі страхом. Проте ефективність страху не є абсолютною, підтвердженням чого є злочини та інші правопорушення, які вчиняли, вчиняють і будуть вчиняти дуже різні люди. Неабсолютність страху як емоційного запобіжника призвела, зокрема, до появи в кримінальному праві поняття «рецидив», яке якраз і застосовують для характеристики діянь осіб, зокрема, стійких до емоційного впливу страху.

Аргумент загального стримування, запобігання новим злочинам є одним із найчастіших у прихильників смертної кари. Такий підхід доволі довгий час мав міцне підґрунтя, свідченням чого є показовість страт у стародавню та середньовічну добу. До сьогодні в деяких державах страту (наприклад, побиття камінням) проводять публічно. Це, на думку прихильників цього виду покарання, мало б убезпечити суспільство від рецидиву вчинення кримінального правопорушення, однак насправді не завжди цей запобіжник спрацьовує. На переконання професора Лоуренса Маршалла,

⁴⁹ *Furman v. Georgia. Concurring opinion by Justice Thurgood Marshall*, 363–5. Цит. за: Phoebe C. Ellsworth and Samuel R. Gross, “Hardening of the Attitudes: Americans’ Views on the Death Penalty,” *Journal of Social Issues* 50, no. 2 (1994): 33.

⁵⁰ Ellsworth and Gross, “Hardening of the Attitudes: Americans’ Views on the Death Penalty,” 40.

⁵¹ Хорев, «Смертная казнь в современном праве: статистика и тенденции ее развития», 77.

попри незначну ефективність, «...аргумент на підтримку смертної кари — загальне стримування — не витримує жодної критики <...> ті, хто вчиняє вбивства попри загрозу [кримінального покарання. — Є. З., Т. Ш.], майже завжди або (а) вірять, що їх не вирахують; або (б) не думають про те, що може статися з ними потім»⁵².

Іноколи такий підхід може взагалі призвести до протилежного результату: «Є анекдот про кишенькових злодіїв, які радісно взялися за свою улюблену “роботу” в натовпі, який зібрався подивитися на страту одного з них через повішення»⁵³.

Цей анекдот згадує професор Ернест ван ден Хааг, прихильник цього виду покарання. Тобто він допускає недоліки у використанні смертної кари для стримування злочинців:

Я вважаю, що смертна кара, найімовірніше, зможе запобігти вчиненню злочинів більше, ніж будь-який інший вид покарання, оскільки люди бояться смерті більше за будь-що. Вони найбільше бояться смерті, чітко передбаченої законом та визначеної судом. Запобігає вчиненню злочинів найбільше те, чого люди найбільше бояться. Тому я вірю, що страх смертної кари може стримати деяких убивць, які інакше б не стримували себе. І, звісно, смертна кара — єдиний вид покарання, який може стримати засуджених, які відбувають довічне ув'язнення та мають намір убити наглядча, або злочинців, яких можуть арештувати та яким загрожує довічне ув'язнення. Їх вона, можливо, не стримає. Але їх не стримає і будь-що інше⁵⁴.

Підтверджував думку про вибіркочу дієвість смертної кари як запобіжника для злочинців ще на початку ХХ ст. і російський дослідник А. Піонтковський:

Безперечно, страта страшна; перспектива бути страченим викликає тремтіння, стигне кров у жилах; безмежний, нескінченний жах охоплює всю сутність людини. Але таку дію перспектива страти має лише на психіку звичайного мирного обивателя, який загалом узгоджує свою діяльність з вимогами закону, <...> але не на психіку затятих злочинців чи злочинців-фанатиків, для утримання яких від злочинних посягань, головним чином, і намагаються зберегти страту в механізмі покарання. Затяті злочинці — це особи, яких повністю охопила злочинна діяльність, які наскрізь просякнуті антисоціальними інстинктами, з притупленим або паралізованим етичним відчуттям, — належною сприйнятливостю і відповідною передбачуваністю не вирізняються. Вони безтурботні та самовпевнені. Кримінально-правові наслідки спланованого ними діяння їх здебільшого не цікавлять. Вони сподіваються, що їм вдасться вийти з-під дії цих наслідків. Про страту, яка застосовується рідко, вони не думають; зі стратою, яка застосовується часто, вони звикаються; вона їх не зачіпає. Перспектива страти, як і будь-якого іншого покарання, їх не хвилює⁵⁵.

Професор додатково наголошує на ролі злочинців-фанатиків, які настільки захоплені своєю ідеєю, що жодні покарання, навіть смертна кара, не здатні утримати їх від скоєння запланованого злочину⁵⁶.

Активно виступав проти позиції про запобіжну дію смертної кари і її чи не найбільший критик — італійський юрист і публіцист Чезаре Беккарія:

Беккарія вважав, що смертна кара не має превентивної дії, оскільки як будь-яке короточасне сильне враження поступово забувається, а тривалі тяжкі випробування мають набагато сильнішу дію на психіку людей, оскільки тривалі емоційні екстремальні стани, які повторюються (каторга, тяжка праця, жалюгідне, рабське існування засуджених), карбуються в людській свідомості і швидше утримають потенційного злочинця від задуманого діяння. «Смертна кара для більшості є видовищем, у декого вона викликає відчуття співчуття, змішане з обуренням. Обидва ці відчуття більше займають душу глядачів, ніж рятівний жах, на який розраховує закон»⁵⁷.

Водночас прихильники смертної кари як запобіжника вчинення злочинів використовують і більш дієвий аргумент: вони оперують «фактичним станом речей у суспільстві»:

⁵² Marshall, “The Innocence Revolution and the Death Penalty,” 582.

⁵³ Ernest van den Haag, “The Death Penalty Once More,” *University of California Davis Law Review* 18 (1984–1985): 966.

⁵⁴ *Ibid.*, 965–6.

⁵⁵ А. А. Піонтковський, *Смертная казнь в Европе* (Казань: Типо-литография Императорского Университета, 1908), 102.

⁵⁶ Там само, 103–104.

⁵⁷ А. А. Щетинин, *Смертная казнь в российской государственной-правовой системе: институциональный аспект* (Ростов-на-Дону: РЮИ РПА Минюста России, 2015), 91.

Потреба «віддати зло за зло» притаманна людині на рівні упереджень і навіть архетипів, успадкована нею зі стародавніх часів, не може сама по собі свідчити про низькість, «дрімучість» ідеї відплати загалом і смертної кари зокрема. <...> Ця потреба все одно залишиться, вона тільки буде шукати інші, нелегітимні шляхи і способи свого задоволення⁵⁸.

Утім, смертна кара може мати не запобіжний, а спонукальний ефект. Зокрема, це стосується злочинців-утікачів, які вже засуджені до смертної кари або довічного ув'язнення і яким «нічого втрачати» внаслідок нових злочинів. Вони радше сконцентруються на приховуванні слідів злочину, передусім ідеться про вбивство свідків. Вони також можуть планувати свою нову втечу з в'язниці, якщо вони знову туди потраплять⁵⁹. Додатковим аргументом є те, що смертна кара несе благо суспільству, оскільки звільняє його від дуже небезпечних злочинців. Однак можна заперечити, що суспільство могло б убезпечити себе завдяки позитивній тюремній ізоляції таких людей. Благо суспільства в цьому випадку полягає в тому, щоб компенсувати шкоду, якої завдав злочинець, а смертна кара сама по собі нічого не компенсує⁶⁰.

Важко не звернути уваги на ці аргументи, оскільки вони побутують і в сучасному світі в численних дискусіях науковців та пересічних людей. Дійсно, емоційний стан відплати за зло є не чим іншим, як спонукуванням до помсти, яка була легальною в стародавні часи і подекуди залишилась у традиціях окремих суспільств і сьогодні. Цивілізаційний розвиток людства спонукав до передання функцій здійснення правосуддя і встановлення справедливості державі, перетворивши помсту на цілу низку складів злочинів, які різняться лише способом її вчинення. Саме через це позиція «невідворотності помсти» та «нічого втрачати», очевидно, не витримує жодної критики, оскільки *de facto* пропагує вчинення нових злочинів, що не сприяє підтримці стабільності в суспільстві і жодним чином не корелює з вимогами принципу верховенства права. Факт імовірності вчинення таких злочинів не має залишатися поза увагою держави та її органів, однак не має спонукати до їх вчинення чи толерування такої поведінки.

Тут варто навести також певні емпіричні аргументи. Статистичні дані зі США за 1989 рік щодо злочинців, засуджених до смертної кари станом на 1972 рік, коли Верховний суд США оголосив такий вид покарання неконституційним, свідчать, що лише близько 1 % з них учинили вбивства повторно. Дослідники цей факт інтерпретують так, що для того, щоб зі 100 осіб одна особа більше не вчиняла злочинів, слід стратити ще 99 осіб⁶¹.

Емпіричні дослідження можливості смертної кари запобігати майбутнім злочинам давали різні результати. Часто цитують дослідження Ісаака Ерліха 1975 року⁶², представлене Верховному суду США у 1976 р. (зауважимо, що цього року заборону на смертну кару було знято). Ерліх у цьому дослідженні стверджував, що кожна страта врятувала вісім життів. Проте в доповіді Американської академії наук з цього питання зазначено, що наведені Ерліхом докази, які підтримують запобіжний ефект смертної кари, є непереконливими⁶³.

Дослідження початку 1990-х у США показали, що, попри зростання кількості прихильників смертної кари, чинник стримування для них не є головним. Набагато вищу ефективність у протидії злочинності, ніж смертна кара, мають програми реабілітації наркозалежних та інші програми чи різноманітні курси з навчання колишніх злочинців різноманітних професій, щоб вони могли влаштуватися на роботу⁶⁴.

⁵⁸ А. Ю. Кизилов, «Смертная казнь как разновидность монополии на насилие», *Lex Russica* 12 (121) (2016): 85.

⁵⁹ John J. Donohue and Justin Wolfers, *Uses and Abuses of Empirical Evidence in the Death Penalty Debate*, Nber Working Paper Series, Working Paper 11982 (2006), 3, <http://www.nber.org/papers/w11982>.

⁶⁰ Савельева, «Этика и смертная казнь: основные проблемы», 214.

⁶¹ James W. Marquart and Jonathan R. Sorensen, "A national study of the Furman-commuted inmates: assessing the threat to society from capital offenders," *Loyola of Los Angeles Law Rev.* 23 (1989): 101–20. Цит. за: Michael L. Radelet and Marian J. Borg, "The Changing Nature of Death Penalty Debates," *Annual Review of Sociology* 26 (2000): 46.

⁶² Isaac Ehrlich, "The Deterrent Effect of Capital Punishment: A Matter of Life and Death," *American Economic Review* 65(3) (1975): 397–417. Цит. за: Donohue and Wolfers, "Uses and Abuses of Empirical Evidence in the Death Penalty Debate," 1.

⁶³ Alfred Blumstein et al., eds., *Deterrence and Incapacitation: Estimating the Effects of Criminal Sanctions on Crime Rates* (Washington, D.C.: National Academy of Sciences, 1978). Цит. за: Donohue and Wolfers, *Uses and Abuses of Empirical Evidence in the Death Penalty Debate*, 1.

⁶⁴ W. J. Bowers, "Capital punishment and contemporary values: People's misgivings and the Court's misperception," *Law and Society Review* 27 (1993): 157–75; W. J. Bowers and M. Vandiver, *New Yorkers want an alternative to the death penalty: Executive summary of a New York State survey* (Boston: Criminal Justice Research Center, Northeastern University, 1991); W. J. Bowers and M. Vandiver, *Nebraskans want an alternative to the death penalty: Executive summary of Nebraska State Survey* (Boston: Criminal Justice Research Center, Northeastern University, 1991). Цит. за: Ellsworth and Gross, "Hardening of the Attitudes: Americans' Views on the Death Penalty," 27.

Дослідники Джон Доноhue та Джастін Вольферс зазначили таке:

...ми тестуємо точність [в оригіналі — «чутливість», англ. *sensitivity*] наявних досліджень [щодо смертної кари. — С. 3., Т. III.] такими способами: перевіряємо їхню об'єктивність щодо альтернативних статистичних періодів, альтернативних порівняних груп, перевіряємо змінні величини, функціональні форми, а також оцінні судження. Ми робимо висновок про те, що наявні докази щодо запобіжного ефекту [смертної кари. — С. 3., Т. III.] не є сталими, схильні до змін під впливом різних чинників, і навіть найменші зміни в початкових даних можуть привести до абсолютно інших результатів⁶⁵.

Суддя Стюарт у справі *Gregg v. Georgia*, зокрема, зазначив:

Деякі дослідження надають докази того, що смертна кара може не мати функції більшого запобіжника, ніж м'якші покарання, проте ми не маємо переконливих емпіричних свідчень як за, так і проти цієї позиції. <...> Водночас ми можемо з впевненістю зазначити, що є убивці, які діють, базуючись на своїх пристрастях, для яких загроза їхньої смерті є або мінімальним запобіжником, або взагалі не є запобіжником. Але для багатьох інших загроза смерті, безумовно, матиме серйозний ефект⁶⁶.

Загалом, використання смертної кари як запобіжника попри всі емоційні переваги страху, який вона продукує, не варто вважати ознакою цивілізованого державницького підходу. Емоція страху переважно має короткостроковий ефект, який, як показали наведені вище приклади, не завжди спрацьовує. У довгостроковій перспективі його вплив є ще меншим: люди опановують свої емоції, знаходять креативні способи або приховати правопорушення, або уникнути відповідальності (чи те й інше). Слушними видаються спостереження й висновки А. Піонтковського:

Вогнища і шибениці, як свідчить історія, виявилися безсилими зупинити могутній потік християнства; вони не завадили поширенню протестантизму; вони не знищили бродяжництво і навіть зазнали фіаско в боротьбі з поширенням розбоїв <...> страта, попри весь свій жах, виявляє як превентивний засіб усе своє безсилля та нікчемність⁶⁷.

Верховенство влади держави, помилки суду та страта невинних

На додаток до висвітлених вище аргументів, які розділяють прихильників і противників смертної кари, окреме місце належить визнанню абсолютної влади держави над своїми громадянами і похідним доводам про помилки суду, суддів, різноманітні процесуальні неточності, недосконалість засобів і методів вимірювання, які призводять до страти невинних осіб. Оскільки цей аргумент доволі часто використовують обидві сторони-антагоністи (групи науковців), варто розглянути його докладніше.

Християнство надає аргументи як за, так і проти смертної кари. Зокрема, професор Ернест ван ден Хааг, апелюючи до Послання до Римлян 12:19, звертає увагу на те, що відповідно до Святого Письма керівник є посланцем Бога, а отже — може карати і милувати. Крім того, він зауважує, що релігійна концепція пекла свідчить про те, що Бог не був проти жорстокого і вічного покарання для певних людей. У Старому Заповіті є непоодинокі згадки про необхідність присудження смертної кари навіть за дрібніші злочини, ніж сьогодні⁶⁸.

Загалом, питання верховенства державної влади над громадянами чи підданими або іншими особами, які перебувають у її юрисдикції, є ключовим не лише щодо смертної кари. Вище вже згадано, що можливість накладення санкції — це іманентна властивість права як такого, що, зокрема, забезпечує його дієвість. Людство розробило цілу низку теорій праворозуміння, на основі яких держави будують свої моделі правових систем із передбаченими механізмами стримувань і противаг, однак до сьогодні людство не дійшло абсолютної згоди щодо певної єдиної і прийнятної для всіх моделі. Почасти саме з цим і пов'язане наше твердження про те, що немає сумнівів у легальності такого виду покарання, і державна влада має абсолютне право звернутися до нього за потреби (у встановленому законом порядку)⁶⁹. Це аж ніяк не свідчить про нашу особисту прихильність до цього виду покарання (як це доволі емоційно сприйняли деякі коментатори). Радше навпаки, ми стоїмо на позиції абсолютної його негуманності (про це йшлося

⁶⁵ Donohue and Wolfers, *Uses and Abuses of Empirical Evidence in the Death Penalty Debate*, 3.

⁶⁶ Цит. за: Donohue and Wolfers, *Uses and Abuses of Empirical Evidence in the Death Penalty Debate*, 1.

⁶⁷ Піонтковський, *Смертняя казнь в Европе*, 109–110.

⁶⁸ Van den Haag, "The Death Penalty Once More," 968.

⁶⁹ Зверєв, Шмарьова, «Смертна кара в історико-юридичній ретроспективі: від інституціалізованого замітника кровної помсти до інструменту охорони режиму», 49.

вище) і вважаємо, що державна влада не має підстав забирати життя в людини, оскільки вона його не давала. Утім, науковий підхід зобов'язує, принаймні в обраній концепції викладу матеріалу дослідження, зберігати нейтральність, не показуючи прихильність до тієї чи іншої позиції.

Водночас не слід з подивом сприймати ці дві тези, які, здавалося б, заперечують одна одну, оскільки друга теза базується передусім на емоційному сприйнятті, має моральні підстави, тоді як юридичні підстави можуть відрізнитися. І тут постає питання про абсолютність державної влади. З одного боку, світова історія свідчить про активний рух за максимальне обмеження влади держави, контроль над нею, оскільки її безконтрольність призводить до трагічних наслідків. З іншого ж боку, у значної частини народів, сучасних суспільств така потреба не простежується. Зокрема, складно сперечатися з авторитетом для мусульман Корану, який прямо передбачає смертну кару (Коран 5:45; 2:178), закріплюючи, зокрема, вже обговорюваний вище принцип таліону. Непросто закликати до скасування смертної кари в Китаї, де суспільство, яке пройшло століття дуже складної історії, активно підтримує цей вид покарання. І не менш складно порушувати це питання також і з огляду на існування смертної кари в таких цивілізованих державах, як США та Японія.

Звісно, до цієї тези вже є значна кількість контраргументів. По-перше, не в усіх державах, де більшість населення становлять мусульмани, смертна кара узаконена. Деякі держави від неї відмовилися. До них належать, зокрема, всі колишні республіки СРСР з більшістю мусульманського населення. За даними дослідників, Китай також ставить собі за мету скасування смертної кари, «коли прийде правильний час»⁷⁰. А питання смертної кари в США та Японії, її правомірності, легальності та допустимості є предметом численних спеціалізованих досліджень. Однак, проаналізувавши значну кількість релевантного матеріалу, ми стоїмо на позиції, що питання авторитету державної влади, який може реалізовуватися, зокрема, і через смертну кару, — це питання до кожного конкретного суспільства, яке саме має визначитися, який підхід воно обирає. І попри те, що ми не є прихильниками смертної кари як виду покарання, складно не враховувати реальність і позбавляти цього права суспільства, які свідомо роблять такий вибір. Звісно, у таких суспільствах постає питання про відповідність цього вибору принципу верховенства права, але це тема окремого дослідження циклу, теж запланованого нами.

Водночас навіть у суспільствах, де смертна кара вважається прийнятною, є спеціальна, часто складна процедура її призначення, оскарження та виконання. Значна кількість аргументів противників смертної кари пов'язана з проблемами в цій процедурі, переважно йдеться про суддівську помилку і покарання невинної особи.

Прихильники смертної кари передовсім наводять такий аргумент: помилки — це іманентна властивість людської природи, а отже, помилкове винесення та виконання смертних вироків — це природний стан людського співжиття, тому не слід втручатися в цей природний стан речей:

Ми толеруємо ризики загибелі невинних у шахтах чи на дорогах, вважаючи її платою за прогрес, чи вбивства на війні <...> отже, не можна переконливо сказати, що ризик страти невинного є настільки великим злом, щоб переважити вигоди [смертної кари. — Є. З., Т. Ш.]⁷¹.

Варто погодитися з професором Дандо, який критикує багатьох прихильників смертної кари через те, що вони вважають, що проблема суддівської помилки притаманна будь-якому виду покарання, а отже, саме в такому контексті й потрібно її розглядати. Він абсолютно логічно звертає їхню увагу на проблему невідкличності смертної кари. Ба більше, навіть у ситуації, коли внаслідок суддівської помилки невинним людям призначають довічне ув'язнення чи тривалі строки ув'язнення, а потім скасовують, виникає проблема адекватної компенсації, зокрема такого людського блага, як час чи навіть втрачена молодість. Тому покарання невинного смертною карою Дандо абсолютно логічно визнає жорстоким злочином, вчиненим державою⁷². Як приклад професор Дандо наводить справу Шираторі, яку розглядав Верховний суд Японії у 1975 р. і яка розширила можливості оскарження вже чинних смертних вироків. З часу ухвалення цього рішення, після розгляду таких оскаржень четверо осіб було звільнено з-під варти, а смертний вирок було скасовано через невинність цих осіб⁷³.

⁷⁰ Roger Hood, "Abolition of the Death Penalty: China in World Perspective," *City University of Hong Kong Law Review* 1, no. 1 (2009): 2.

⁷¹ Jeffrey H. Reiman, "Justice, Civilization, and the Death Penalty: Answering van den Haag," *Philosophy and Public Affairs* 14, no. 2 (Spring 1985): 117.

⁷² Dando, "Toward the Abolition of the Death Penalty," 13–14.

⁷³ *Ibid.*, 14.

Ймовірність людської помилки доведено емпірично. Зокрема, до цього питання звертався філософ і соціолог Карл Поппер⁷⁴. Відомий французький математик Кондорсе зумів довести математично неминучість суддівської помилки за допомогою теорії ймовірностей⁷⁵. Виокремлюють такі основні причини судових помилок у справах про смертну кару: спотворені свідчення свідків (коли свідок свідомо чи несвідомо був введений в оману), приховування доказів прокурорами, неефективний захист, зізнання під примусом тощо⁷⁶. Дослідники констатують, що ці причини є стандартними. Нестандартним завжди був шлях доказування невинності засудженого.

Суддя, професор Пол Г. Касселл, прихильник смертної кари, торкається питання засудження невинних до цієї міри покарання у статті «На підтримку смертної кари» (2008). Він, зокрема, апелює до того, що противники смертної кари, які пишуть про ймовірність страти невинних, не змогли показати, що страчені особи справді були невинними, а факти встановлення невинуватості осіб, яких ще не встигли стратити, вважає недостатньою підставою для заборони смертної кари, зазначаючи, що проблема цих справ полягає не в самому факті існування смертної кари, а в питаннях здійснення розслідування та судового розгляду та перегляду відповідних справ. Свою позицію з підтримки смертної кари він аргументує доволі емоційними прикладами вбивств, які вчинили колишні засуджені до смертної кари, вироки яких було замінено на ув'язнення на різні тривалі строки⁷⁷. Окрім того, багато прихильників смертної кари вважають аргументи противників емоційними, моральними та безпідставними з юридичного погляду. Одним із найвидатніших противників смертної кари був італійський філософ і правник Чезаре Беккарія (1738–1794), проте сучасники вважали його єретиком, мрійником⁷⁸. Аргумент проти смертної кари демонструє класичний вислів англійського філософа і юриста Вільяма Блекстоуна (1723–1780): «Хай краще 10 винних втечуть, ніж один невинний постраждає»⁷⁹.

Страта невинних справді може бути, хоча є рідкісним явищем <...> однак незаконно засуджена до довічного ув'язнення особа також може померти в тюрмі до того, як буде з'ясована її невинуватість⁸⁰.

Чи це [можливість страти невинного. — С. 3., Т. III.] робить невідкличні покарання морально неправильними? Навряд чи. Наш уряд використовує вантажівки. Вони збивають невинних людей набагато частіше, ніж суди виносять смертні вироки. Ми не відмовляємось від вантажівок тому, що переваги, які вони надають, перевершують шкоду, включно зі смертями невинних⁸¹.

Для опонентів смертної кари життя кожного вбивці є дорожчим, ніж життя сотень потенційних жертв, оскільки вони б зберегли одне це життя убивці, навіть якби це коштувало п'яти сотень життів невинних людей <...> для мене життя будь-якої невинної жертви має значення, життя ж визнаного винним убивці — ні, тому я б не приносив у жертву невинних шляхом не страти убивць⁸².

Чи є смертна кара жорстоким покаранням? Вона є річчю в собі. Але точно таким самим є вбивство. Страта є незворотною. Але таким самим є і вбивство⁸³.

Одним з аргументів, які висувують прихильники скасування смертної кари, є можлива судова помилка, можливість стратити невинного. Така ймовірність є. І якщо це відбувається, то це катастрофа. Однак помилок припускаються в усіх сферах людської діяльності. Набагато частіше, ніж судова, трапляються лікарські помилки, які призводять до смерті хворого, однак це не дає підстав для висновку про необхідність заборони

⁷⁴ Karl R. Popper, *The Open Society and Its Enemies* (4th ed., 1962), 374–6. Цит. за: Dando, “Toward the Abolition of the Death Penalty,” 14.

⁷⁵ Elisabeth Badinter and Robert Badinter, *Condorcet: Un intellectuel en politique* (1988), 195. Цит. за: Dando, “Toward the Abolition of the Death Penalty,” 15.

⁷⁶ Amy Sherman, *Florida ACLU Says State Has ‘the Most Errors and Exonerations from Death Row,’* Politifact.com (June 2, 2014, 11:24 AM), <http://www.politifact.com/florida/statements/2014/jun/02/aclu-florida/florida-aclu-says-state-has-most-errorsand-exoner/>; *DNA Exonerations Nationwide*, Innocence Project, http://www.innocenceproject.org/Content!DNA_Exonerations_Nationwide.php (last visited Feb. 27, 2015). Цит. за: Richard C. Dieter, “The Future of the Death Penalty in the United States,” *University of Richmond Law Review* 49, no. 3 (2015): 930.

⁷⁷ Paul G. Cassell, “In Defense of the Death Penalty,” *The Journal of the Institute for the Advancement of Criminal Justice* 2 (2008): 14–16, 24–26.

⁷⁸ Таганцев, *Смертная казнь*, 104.

⁷⁹ Цит. за: Dieter, “The Future of the Death Penalty in the United States,” 932.

⁸⁰ Van den Haag, “The Death Penalty Once More,” 967.

⁸¹ Ibid.

⁸² Ibid., 965.

⁸³ Ibid., 971.

лікарської діяльності. Також люди гинуть у результаті будівельних помилок, унаслідок падінь літаків, корабельних аварій тощо. Якщо боятися помилок, то жити взагалі неможливо. Щоб усунути ймовірність судових помилок, потрібно передусім підвищувати рівень професіоналізму суддів, вдосконалювати чинні процесуальні норми, але в жодному разі не відмовлятися від найдієвіших засобів впливу на рівень злочинності. За судові помилки повинен відповідати суддя, який їх припустився, а не весь народ⁸⁴.

Ціна помилки у виконанні смертного вироку справді доволі висока, оскільки може бути страчена абсолютно невинна людина. Однак замислимося над питанням про те, чи є ця ціна нижчою в інших, не пов'язаних із покаранням сферах суспільного життя? Чи не можуть помилитися лікар чи водій або проєктувальник атомної електростанції? То що — відмовлятися від лікарської діяльності, використання автотранспорту чи електроенергетики? У будь-якій справі можуть бути помилки, і незрозуміло, чому лише в питанні про застосування смертної кари можливість їх появи має зупинити?⁸⁵

Ризик судових помилок, справді, завжди був, є і буде; як і те, що кожен смертний вирок певною мірою калічить душі всіх тих, хто долучений до його винесення та виконання, — безумовно. Це було відомо людям з гіркого досвіду життя в усі часи історії, однак ніколи за всю історію людства ці докази не розглядали як можливої причину відмови від смертної кари. Якщо її колись і скасовували, то лише за подихом морального відчуття певних правителів. Дивлячись на історію, варто визнати законодавче закріплення смертної кари правилом, з якого вкрай рідко були винятки⁸⁶.

Заслуговує на серйозний розгляд позиція аболіціоністів, які часто посилаються на можливість судових помилок у кримінальних справах щодо злочинів, за які підсудним може бути призначена смертна кара. Звісно, від помилок у будь-якій справі ніхто не може бути застрахований. Однак і тут можливе позитивне рішення. Потрібно встановити жорсткі процесуальні та процедурні вимоги, щоб унеможливити непоправні наслідки таких помилок. Виконання вироку може бути пролонговане на декілька років, як роблять США, коли всі апеляційні рішення ухвалено і сумнівів в істинності вироку практично не залишається. Інакше кажучи, потрібно законодавчо закріпити тривалі строки між винесенням вироку та приведенням його до виконання, протягом яких можуть бути неодноразово перевірені вищими інстанціями докази засудженого та його захисників⁸⁷.

24 грудня 1978 р. в місті Шахти Ростовської області знайшли тіло дев'ятирічної школярки. Дівчинку було вбито та звалтовано. Оперативно-розшукові дії привели до затримання Олександра Кравченка, який внаслідок побоїв був змушений зізнатися у вчиненні злочину. У 1983 р. його розстріляли, але в 1991 р. після зізнання Андрія Чикатила Олександра Кравченка визнали невинним⁸⁸.

У 1949 р. за звинуваченням у вбивстві своєї вагітної дружини і дворічної доньки повісили Тімоті Еванса. Лише через чотири роки серійний вбивця Джон Крісті, який попередньо свідчив у суді проти Еванса, зізнався у вчиненні цього вбивства. Його повісили, а Тімоті Еванса посмертно реабілітували⁸⁹.

Професор Чарльз Блек, якого цитує у своїй статті Е. ван ден Хааг, взагалі визначає смертну кару як покарання, яке *a priori* призначається свавільно навіть із незалежних від того, хто його призначає, причин. Крім того, за його словами, ймовірність помилки, яка може бути у разі призначення будь-якого покарання, має бути найменшою в справах про смертну кару⁹⁰. У полеміці з ним професор ван ден Хааг зазначає, що «ймовірність помилки в людських діях не вимагає відповідно до Конституції [США. — Є. З., Т. III.] заборони смертної кари, оскільки автори Конституції [США. — Є. З., Т. III.] мали не менше уявлення про ймовірність помилки, ніж професор Блек»⁹¹. Це твердження ван ден Хаага має ознаки вразливості. Використовуючи повністю оригіналістичний спосіб тлумачення

⁸⁴ Максим Доцкевич, «Смертная казнь в России — быть или не быть?», *Концепт* 15 (2014): 4, <http://e-koncept.ru/2014/14691.htm> (дата звернення: 29 жовтня 2021).

⁸⁵ Кизилов, «Смертная казнь как разновидность монополии на насилие», 89.

⁸⁶ А. Л. Анисин, «Проблема смертной казни: криминологический, социальный и нравственный аспекты», *Юридическая наука и правоохранительная практика* 2(20) (2012): 37.

⁸⁷ Лунеев В. В., «Смертная казнь в России и мире», *Пенитенциарная наука* 4 (2008): 7–8, Сауляк О., «Криминологические аспекты проблемы смертной казни», *Законность* 11 (2009): 25. Цит. за: Побегайло, «О преступности в России и проблеме смертной казни», 33.

⁸⁸ Савельева, «Этика и смертная казнь: основные проблемы», 216.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ Charles Black, *Capital Punishment: The Inevitability of Caprice and Mistake* (2nd Ed., 1981), 17–18, 38–45. Цит. за: Van den Haag, “The Death Penalty Once More,” 960.

⁹¹ Van den Haag, “The Death Penalty Once More,” 960.

Конституції США, він заперечує телеологічне по факту тлумачення професора Блека, приводячи свого читача до необхідності застосування текстуалістичного тлумачення і не звертаючись до мети існування відповідної норми, а також не враховуючи динамічних характеристик норм права, замінюючи їх статичними. Не бере до уваги професор ван ден Хааг і те, що норми права повинні базуватися на принципах, які є підвалинами, фундаментом будь-якої правової норми, і в таких випадках варто звертатися до них для аргументації. У цьому випадку — це принцип верховенства права.

Станом на 2003 рік, за даними американських дослідників, понад 100 осіб були звільнені з-під варті, де очікували виконання смертного вироку, через свою невинуватість. Переважна більшість таких виправдувальних вироків стала можливою завдяки новим методам дослідження доказів, зокрема ДНК-аналізу. Не менше людей було виправдано після їх засудження до довічного чи тривалих термінів ув'язнення з тих самих причин. Дехто зі звільнених встиг відсидіти у в'язниці 26 років. Але ДНК-аналіз — не єдине джерело доказів можливої невинуватості людини. Такі докази можна знайти серед неправдивих свідчень або коли свідки самі були введені в оману тощо⁹². За даними на 2014 р., з 1973 р. понад 150 осіб, раніше засуджених до страти у 26 штатах США, було звільнено з-під варті через або виправдання судом, або амністію (помилування), або у зв'язку зі зняттям з них обвинувачень з боку держави (з них 7 осіб було звільнено у 2014 р.)⁹³. Це ще одне свідчення того, що таке абсолютне покарання, як смертна кара, має вимагати лише стовідсоткової впевненості у вині обвинуваченої особи. Але наведений вище приклад свідчить про те, що досягти абсолютної впевненості за сучасних умов неможливо. Завжди буде певна ймовірність помилки. І якщо стосовно інших видів покарань вирок суду може бути скасовано, а невинно засудженому виплачено компенсацію та здійснено повну реабілітацію, то у разі смертної кари все, що залишиться, — це реабілітувати невинно страчену особу посмертно...

Китай також має приклади страти невинних унаслідок суддівської помилки. Зокрема, дослідники звертають увагу на справу Ше Цянлін, покараного за вбивство своєї дружини, яку знайшли живою через десять років, та справу Ні Шубін, якого стратили до того, як інший злочинець визнав себе винним у злочині, який приписували страченому⁹⁴.

Нестандартний приклад з Іллінойсу (США) також вартий уваги. У січні 2000 р. губернатор штату Джордж Райан, багаторічний прихильник смертної кари, оголосив мораторій на страти. Причиною стали 13 справ, у яких особи, яких раніше було засуджено до смертної кари, були виправдані через їхню невинуватість. Загалом на той момент з часу відновлення смертної кари у 1976 р. суди Іллінойсу винесли 25 смертних вироків, 13 осіб із 25 — це половина від усіх засуджених до цього покарання. Губернатор Райан зазначив, що він не юрист, а простий аптекар за професією, і якби хтось дізнався, що його аптека неправильно виготовляє 50 % рецептурних ліків, її б одразу ж закрили. Ця ситуація показала серйозні проблеми системи досудового слідства та правосуддя штату, тому губернатор створив відповідну комісію, яка внесла багато важливих пропозицій щодо реформ відповідного законодавства, але вона також зазначила, що навіть за умови імплементації цих пропозицій ризик страти невинного залишиться. Розуміючи це, губернатор 10 січня 2003 р. своїм рішенням скасував смертні вироків 167 зі 171 засудженого до смертної кари. Суди надалі призначили переважній більшості з них довічне ув'язнення, решті — тривалі строки ув'язнення. Губернатор також повністю помилував чотирьох засуджених до страти через те, що єдиними доказами їхньої вини були брехливі свідчення, отримані внаслідок фізичних тортур. Важливим аспектом у цій історії була реакція прихильників смертної кари. Вони активно опонували губернаторові, звертаючи його увагу, що вина засуджених була встановлена «поза розумним сумнівом» (англ. *beyond reasonable doubt* — американський стандарт доведення, який застосовують у справах про смертну кару). Однак губернатор ухвалив своє рішення ще через одну причину — довіру. Якщо система змогла посадити на лаву очікування страти 50 % невинних людей, то чи довірятимуть люди такій системі? І чи довірятимуть вони іншим її рішенням, зокрема й щодо інших вироків⁹⁵.

Найжахливіше — це покарання невинного. Хоч закон і надає можливість родичам довести невинуватість і відновити пам'ять невинно страченого, але там, де є така можливість, складно успішно змусити слідство видати постанову про поновлення розслідування⁹⁶.

⁹² Marshall, "The Innocence Revolution and the Death Penalty," 574.

⁹³ *Innocence: List of Those Freed from Death Row*, <http://www.deathpenaltyinfo.org/innocence-list-those-freed-death-row?scid=6&did=110> (last visited Feb. 27, 2015). Цит. за: Dieter, "The Future of the Death Penalty in the United States," 925.

⁹⁴ Kandis Scott, "Why Did China Reform Its Death Penalty?" *Washington International Law Journal* 19, no. 1 (2010): 63.

⁹⁵ Marshall, "The Innocence Revolution and the Death Penalty," 574–84, 578–9.

⁹⁶ Миттермайер, *Смертная казнь*, 96.

Нам кажуть: таку саму бійню вчинив раніше сам злочинець. — Так, але саме тому його криваву дію ми визнаємо злочином, а не правосуддям⁹⁷.

Що може бути більш жахливим, ніж усвідомлення того, що від рук богині правосуддя загинула невинна жертва! Відновлення пам'яті може слугувати лише слабкою втіхою його сім'ї, але мертві не оживають!⁹⁸

Найчастіше вирок невинним стають можливими через такі причини: 1) покази неправдивих свідків, які збивають з пантелику і суддів, і присяжних; 2) помилкові покази чесних свідків, які під час події не встигли зробити правильних спостережень і помилилися стосовно особи злочинця; 3) неправильне тлумачення доказів суддею або присяжними; 4) неправильні думки обізнаних людей [експертів у сучасному розумінні. — С. 3.] у тих випадках, коли їх запрошують для встановлення факту, а особливо — для пояснення тіла злочину; 5) неправильне визначення здібностей обвинуваченого, від яких залежить визнання вчинення ним злочину, а отже — і складання вироку. Дві останні причини найчастіше стають підставою для обвинувального вироку над невинним⁹⁹.

Юлія Казановська у своїй кандидатській дисертації, звертаючись до питання судових помилок, зауважує:

В одній з постанов Пленуму Верховного суду РФ від 29 квітня 1996 року № 1 «Про судовий вирок» стосовно смертної кари, зокрема, зазначено: «суди повинні враховувати, що такий засіб покарання у передбачених законом випадках може застосовуватися лише тоді, коли необхідність її призначення обумовлена особливими обставинами, які обтяжують відповідальність, та винятковою небезпекою для суспільства особи, яка вчинила злочин»¹⁰⁰.

З цього положення цитованої вище постанови Пленуму Верховного суду РФ дисертантка робить такий висновок: «За такої пильної уваги Верховного суду РФ до питання застосування смертної кари під сумнів може бути поставлене твердження деяких прихильників скасування смертної кари про те, що завжди є небезпека стратити абсолютно невинну людину»¹⁰¹. На підтримку своєї думки вона наводить приклади двох відомих справ: так званої «вітебської справи», де убивство реально скоїв серійний вбивця Михасевич, а також ще однієї справи, де фігурував серійний вбивця Чикатило. У кожній з цих справ були засуджені та розстріляні невинні в цих злочинах люди. В останній, щоправда, сам засуджений вчинив шість убивств, однак саме те вбивство, за яке його розстріляли, скоїв Чикатило¹⁰². Міркування дисертантки стосовно цих випадків є такими: «Не можна не сказати, що помилки є у всіх сферах людської діяльності. Однак це не є підставою для відмови від неї. Наприклад, значно частіше, ніж судові, трапляються лікарські помилки, які можуть призвести до смерті хворого, але з цього не робиться висновок про заборону лікарської діяльності»¹⁰³. З цим категорично не можна погодитися, оскільки скасування смертної кари означає не скасування правосуддя чи суддівської діяльності, а скасування того виду покарання, за яким не можна дати 100 % впевненість навіть найменшої ймовірності судової помилки. Дослідниця продовжує свою аргументацію так:

Неможливість виправлення судової помилки передбачає обов'язкову максимально можливу перевірку всіх обставин справи і правильності засудження. <...> Можна думати про подальше удосконалення відповідних процесуальних норм, але вважати абстрактну можливість судової помилки підставою для відмови від смертної кари навряд чи правильно¹⁰⁴.

Недосконалість судових процесів виражається ще більш яскраво, якщо зважати на дискримінацію, перевищення слідчими службових повноважень та незадовільну допомогу адвокатів¹⁰⁵.

⁹⁷ Таганцев, *Смертная казнь*, 132.

⁹⁸ Там само, 138–9.

⁹⁹ Миттермайер, *Смертная казнь*, 97.

¹⁰⁰ Юлиа Казановская, «Право на жизнь и смертная казнь: проблемы конституционно-правовой регламентации в Российской Федерации» (дис. канд. юрид. наук, Ставрополь, 2004), 105–106.

¹⁰¹ Там само, 106.

¹⁰² Там само.

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ Там само.

¹⁰⁵ Хорев, «Смертная казнь в современном праве: статистика и тенденции ее развития», 76.

Політики нерідко експлуатують аргумент можливої судової помилки, яку не можна виправити. Але ця підстава теж слабка. Зараз не 37-й рік. Виконання вироку може бути пролонговане на декілька років, як роблять у США, коли всі апеляційні рішення прийняті і сумнівів практично не залишається. <...> Трагічні помилки бувають усюди, наприклад, у хірургічній практиці, де нерідко настають незворотні наслідки, зокрема смертельні. Але ж ніхто не скасовує через це хірургічні методи лікування¹⁰⁶.

Природа судових помилок у тому, що кожне судове рішення містить елементи суб'єктивності: юридично судове рішення ухвалюється судом, а фактично рішення ухвалює суддя, людина, рішення якої багато в чому залежить від її професіоналізму та психологічних особливостей. Тому судові помилки не лише можливі, вони неминучі, оскільки людині властиво помилятися. Багато хто пам'ятає процес з обвинувачення гвалтівника та вбивці Чикатила. За злочини, скоєні цим злочинцем, до того, як його впіймали, вже були засуджені дві невинні особи. Чи якщо взяти історію маніяка-вбивці Михасевича, який зізнався у вбивстві 43 жінок (доведено 39 епізодів). Поки Михасевича впіймали, невинно були засуджені 13 людей. Одного встигли розстріляти, троє відсиділи майже по 10 років, решта отримала менші строки і також були ув'язнені. Михасевич ходив на суди, щоб подивитися, як судять людей за його злочини. За його словами, коли він бачив, що замість нього за ґратами сидить невинна людина, він переконувався у своїй безкарності. А інформацію, отриману в судах, використовував для того, щоб і далі уникати покарання¹⁰⁷.

Загалом, аргументи прихильників смертної кари, що помилки суду — це іманентне й природне явище, та порівняння їх із помилками хірургів, аваріями на дорогах тощо не витримують жодної критики, оскільки, хоч би якою досконалою була процедура, хоч би яким жорстоким було життя, однак святість людського життя, на наше глибоке переконання, не можна брати під сумнів. Саме тому кримінальне законодавство має покарання за вбивство, і саме тому цей вчинок засуджується у священних текстах різних релігій світу. Саме тому абсолютно диким видається один із наведених вище аргументів про співвідношення цінності життя жертви і вбивці, які, попри емоційний аспект, мають розглядатися з погляду права абсолютно рівними.

Звісно, будь-яке адекватне цивілізоване суспільство має дбати про утвердження авторитету державної влади, оскільки обирає її саме для того, щоб забезпечувати і захищати його права та інтереси, і більшість запобіжників у формі систем стримувань і противаг переважно введено для того, щоб обмежувати державну владу в тих випадках, коли вона відхиляється від вказаних вище завдань, і для того, щоб стимулювати її не відхилятися. Водночас державна влада повинна мати механізм виконання таких завдань. Терорист Закаріас Муссауї, який фігурував в організації терористичних операцій 11 вересня 2001 р. та був співучасником убивства більше ніж 3000 осіб, був засуджений у травні 2006 р. Йому загрожувала смертна кара, але вирок визначив довічне ув'язнення. Почувши вирок, терорист викрикнув: «Америко, я виграв, ти програла!»¹⁰⁸ На перший погляд здається, що в цьому випадку державна влада не впоралась, однак завдання вилучення із суспільства небезпечного злочинця таки було виконано. Емоційне висловлювання засудженого можна по-різному інтерпретувати: це може бути і висловлювання фанатика, який би так само свідомо пішов і на смертну кару, і висловлювання ненависті до державного ладу, порядку, який ця особа вважала хибним. Проте залишається відкритим питання про те, наскільки довго тривала його ейфорія, і чи зрештою довічне ув'язнення як покарання не відіграло-таки свою роль, яку також докладно описано вище.

Смертна кара — це дуже жорстокий інструмент в арсеналі державної влади. Саме тому його намагаються скасувати або щонайменше максимально обмежити. І саме тому будь-які намагання хоч якось її виправдати викликають у суспільстві абсолютно очікувану і часто об'єктивну критику. Відомий російський вчений-криміналіст, противник смертної кари М. Таганцев (1843–1923) полемізував з відомим французьким лікарем, судмедекспертом Александром Лакассанем (1843–1924), який у своїх статтях захищав смертну кару, наводячи приклад політики японців на острові Формоза, де, за А. Лакассанем, за три роки (1899–1901) японці стратили 2500 малайців, які не визнавали їхньої влади, однак принесли спокій і порядок на острові. М. Таганцев іронізує стосовно цього:

¹⁰⁶ Лунеев, «Смертная казнь в России и мире», 7–8.

¹⁰⁷ Сулейманова С. Т., Блохина Е. И., «Смертная казнь или право на жизнь?», *Труды Международного симпозиума «Надежность и качество»* 1 (2012): 2.

¹⁰⁸ Савельева, «Этика и смертная казнь: основные проблемы», 214.

«...Я, зрештою, думаю, що порядку було б ще більше, якби малайців перебили всіх»¹⁰⁹. Звісно, іронія тут більш ніж актуальна і свідчить про абсолютну неприйнятність таких підходів у цивілізованому суспільстві. Саме тому маніпулятивною є структура побудови іншого твердження: «Сталінські репресії мали політичне підґрунтя, але загальновідомо, що і загальнокримінальна злочинність у цей період була значно нижчою»¹¹⁰.

Висновки

Смертна кара є історично успадкованим видом покарання, який має екстериторіальний і загальнолюдський характер. Вона відповідала уявленню про справедливу помсту — рівним за рівне, а її форми мали страхати потенційних злочинців.

Питання скасування смертної кари, як показують історичні приклади, вряди-годи актуалізувалось з давніх часів, ще до нашої ери, зокрема у Стародавньому Римі — з VI ст. до н. е., що пов'язують із формуванням концепції поваги до честі та незалежності. Утім, стосувалось це передовсім самих членів римської общини й не поширювалось на варварів.

Аналіз причин і підстав як скасування смертної кари в досліджуваних випадках в історичній ретроспективі, так і її відновлення, дає змогу класифікувати їх на: 1) політичні; 2) філософські; 3) релігійні та 4) етичні.

Політичні причини мають цілий невичерпний комплекс підпричин: і прагматизм, аби запобігти масовій страті невинуватих; і необхідність реакції на екстраординарні події — масові бунти чи повстання, хоча сам правитель-самодержець не підтримував застосування смертної кари; й особливість прецедентної системи, яка за визначенням розвивалась інерційно, не відмовляючись від давно знаних і широко застосовуваних покарань тощо.

Релігійні, філософські і значною мірою етичні підходи розглядають смертну кару в метафізичній парадигмі життя і смерті, добра і зла. Сприйняття смерті як чогось незнаного й потойбічного, що страхає, зокрема своєю незворотністю, на тлі особливої жорстокості відбирання життя у собі подібного, актуалізувало питання гуманності й гуманізму, а також дало змогу скорегувати напрями дискусії, аби «гуманність» більше не була антагоністична до «доцільності» і «справедливості».

Усі розглянуті в цьому дослідженні аргументи прихильників і противників смертної кари проаналізовано крізь призму тріади: гуманність, справедливість і доцільність. Такий підхід, на противагу механічному перерахуванню аргументів за чи проти застосування смертної кари та їхнього аналізу, не дає ідеально чітких визначень і висновків. Адже проста констатація їхньої діаметральної протилежності, з неможливістю пошуку консенсусу, лише зайвий раз підтвердить погляд на смертну кару як палку на два кінці, тобто лише сприятиме продовженню дискусії, без мінімальних перспектив отримати практичний результат. Це дає змогу наблизитися до суті релігійних, філософських та етичних міркувань, які чітко й недвозначно наголошують на таких аспектах аналізованого питання, як цінність людського життя, його подарованість, тож ніхто не має права його відбирати, оскільки це передбачає незворотність. Саме на цьому ґрунтується поняття вже з філософії права, втілене у вченні про права людини — священне право на життя.

¹⁰⁹ Таганцев, *Смертная казнь*, 105.

¹¹⁰ Анисин, «Проблема смертной казни: криминологический, социальный и нравственный аспекты», 37.

Список використаної літератури

- Анисин, Андрей Л. «Проблема смертной казни: криминологический, социальный и нравственный аспекты». *Юридическая наука и правоохранительная практика* 2(20) (2012): 34–41.
- Васильев, Алексей М. «Смертная казнь в России: высшая, исключительная мера наказания, устрашение или политика?» *Юридические исследования* 4 (2013): 159–95. <https://doi.org/10.7256/2305-9699.2013.4.674>.
- Доцкевич, Максим В. «Смертная казнь в России — быть или не быть». *Концепт* 15 (2014): 4. <http://e-koncept.ru/2014/14691.htm> (дата звернення: 29 жовтня 2021).
- Зверев, Євген, та Тетяна Шмарьова. «Смертна кара в історико-юридичній ретроспективі: від інституціалізованого замітника кровної помсти до інструменту охорони режиму». *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки* 14 (2024): 41–51. <https://doi.org/10.18523/2617-2607.2024.14.41-51>.
- Кизилов, Андрей Ю. «Смертная казнь как разновидность монополии на насилие» *Lex Russica* 12(121) (2016): 79–94.
- Лунеев, Виктор В. «Смертная казнь в России и мире». *Пенитенциарная наука* 4 (2008): 3–13.
- Миттермайер, К. Ю. *Смертная казнь*. Пер. Д. Саранчева. Санкт-Петербург: Типография А. С. Голицына, 1864.
- Наказ императрицы Екатерины II, данный Комиссии о сочинении проекта Нового уложения*, под ред. Н. Д. Чечулина. СПб., 1907.
- Пионтковский, Андрей А. *Смертная казнь в Европе*. Типо-литография Императорского Университета, 1908.
- Побегайло, Эдуард Ф. «О преступности в России и проблеме смертной казни». *Вестник Московского университета. Сер. 18: Социология и политология* 3 (2010): 24–39.
- Полное собрание законов Российской империи*. Т. 12. № 8944.
- Полное собрание законов Российской империи*. Т. 12. № 9293.
- Романовский, Георгий Б. «Смертная казнь как вид уголовного наказания». *Наука. Общество. Государство* 4, № 4(16) (2016). https://esj.pnzgu.ru/files/esj.pnzgu.ru/romanovsky_gb_16_4_10.pdf (дата звернення: 20 квітня 2025).
- Савельева, Кристина В. «Этика и смертная казнь: основные проблемы». В *XIII Державинские чтения в Республике Мордовия. Материалы международной научно-практической конференции*, ч. 2, Саранск, 21 апреля 2017, 211–7.
- Сулейманова, Светлана Т., Е. И. Блохина. «Смертная казнь или право на жизнь?» *Труды Международного симпозиума «Надежность и качество»* 1 (2012): 1–3.
- Таганцев, Николай С. *Смертная казнь*. Государственная типография, 1913.
- Харитоновна, Олена. Коментар під дописом на Facebook, 14 березня 2025. <https://www.facebook.com/law.ukma>.
- Хорев, Александр В. «Смертная казнь в современном праве: статистика и тенденции ее развития». *Известия высших учебных заведений. Поволжский регион* 2(34) (2015): 75–81.
- Щетинин, Алексей А. *Смертная казнь в российской государственно-правовой системе: институциональный аспект*. РЮИ РПА Минюста России, 2015.
- BBC News*. “Oldest US death row inmate dies aged 94.” *BBC News*, February 14, 2010. Accessed April 20, 2025. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/americas/8515573.stm>.
- Bessler, John D. “Revisiting Beccaria’s Vision: The Enlightenment, America’s Death Penalty, and the Abolition Movement.” *Northwestern Journal of Law and Social Policy* 4, no. 2 (2009): 195–328.
- Cassell, Paul G. “In Defense of the Death Penalty.” *The Journal of the Institute for the Advancement of Criminal Justice* 2 (2008): 14–28.
- Dando, Shigemitsu. “Toward the Abolition of the Death Penalty.” *Indiana Law Journal* 72, no. 1 (1996): 7–19.
- Declaration on the Abolition of the Death Penalty as a Peremptory Norm of International Law (Jus Cogens)*. REPECAP Network for the Abolition of the Death Penalty and Cruel Punishment. Accessed April 20, 2025. <https://www.academicsforabolition.net/blog/declaracion-de-paris-con-ocasion-del-congreso-del-centenario-de-la-asociacion-internacional-de-derecho-penal>.
- Dieter, Richard C. “The Future of the Death Penalty in the United States.” *University of Richmond Law Review* 49, no. 3 (2015): 921–38.
- Donohue, John J., and Justin Wolfers. *Uses and Abuses of Empirical Evidence in the Death Penalty Debate*. *NBER Working Paper Series*, no. 11982 (2006). Accessed April 20, 2025. <http://www.nber.org/papers/w11982>.
- Ellsworth, Phoebe C., and Samuel R. Gross. “Hardening of the Attitudes: Americans’ Views on the Death Penalty.” *Journal of Social Issues* 50, no. 2 (1994): 19–52.

- Furman v. Georgia*, 408 U.S. 238 (1972). Accessed April 20, 2025. <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/408/238/>.
- Gregg v. Georgia*, 428 U.S. 153 (1976). Accessed April 20, 2025. <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/428/153/>.
- Hood, Roger. "Abolition of the Death Penalty: China in World Perspective." *City University of Hong Kong Law Review* 1, no. 1 (2009): 1–21.
- Koh, Harold Hongju. "Paying 'Decent Respect' to World Opinion on the Death Penalty." *UC Davis Law Review* 35, no. 5 (2002): 1085–131.
- Marshall, Lawrence C. "The Innocence Revolution and the Death Penalty." *Ohio State Journal of Criminal Law* 1 (2004): 574–84.
- Neumayer, Eric. "Death Penalty: The Political Foundations of the Global Trend Towards Abolition." *Human Rights Review* 9 (2008): 241–68.
- Radelet, Michael L., and Marian J. Borg. "The Changing Nature of Death Penalty Debates." *Annual Review of Sociology* 26 (2000): 43–61.
- Reiman, Jeffrey H. "Justice, Civilization, and the Death Penalty: Answering van den Haag." *Philosophy and Public Affairs* 14, no. 2 (1985): 115–48.
- Scott, Kandis. "Why Did China Reform Its Death Penalty?" *Washington International Law Journal* 19, no. 1 (2010): 63–80.
- U.S. Senate. *Constitution of the United States*. Amendment V. Accessed April 20, 2025. <https://www.senate.gov/about/origins-foundations/senate-and-constitution/constitution.htm#amendments>.
- U.S. Senate. *Constitution of the United States*. Amendment XIV. Accessed April 20, 2025. <https://www.senate.gov/about/origins-foundations/senate-and-constitution/constitution.htm#amendments>.
- Van den Haag, Ernest. "The Death Penalty Once More." *UC Davis Law Review* 18 (1984–1985): 957–72.

Bibliography

- Anisin, Andrey L. "Problema smertnoi kazni: Kriminologicheskii, sotsialnyi i npravstvennyi aspekty." *Yuridicheskaiia nauka i pravookhranitelnaia praktika* 2(20) (2012): 34–41 [in Russian].
- BBC News. "Oldest US death row inmate dies aged 94." *BBC News*, February 14, 2010. Accessed April 20, 2025. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/americas/8515573.stm>.
- Bessler, John D. "Revisiting Beccaria's Vision: The Enlightenment, America's Death Penalty, and the Abolition Movement." *Northwestern Journal of Law and Social Policy* 4, no. 2 (2009): 195–328.
- Cassell, Paul G. "In Defense of the Death Penalty." *The Journal of the Institute for the Advancement of Criminal Justice* 2 (2008): 14–28.
- Dando, Shigemitsu. "Toward the Abolition of the Death Penalty." *Indiana Law Journal* 72, no. 1 (1996): 7–19.
- Declaration on the Abolition of the Death Penalty as a Peremptory Norm of International Law (Jus Cogens)*. REPECAP Network for the Abolition of the Death Penalty and Cruel Punishment. Accessed April 20, 2025. <https://www.academicsforabolition.net/blog/declaracion-de-paris-con-ocasion-del-congreso-del-centenario-de-la-asociacion-internacional-de-derecho-penal>.
- Dieter, Richard C. "The Future of the Death Penalty in the United States." *University of Richmond Law Review* 49, no. 3 (2015): 921–38.
- Donohue, John J., and Justin Wolfers. *Uses and Abuses of Empirical Evidence in the Death Penalty Debate*. NBER Working Paper Series, no. 11982 (2006). Accessed April 20, 2025. <http://www.nber.org/papers/w11982>.
- Dotskevich, Maksim V. "Smertnaia kazn v Rossii — byt ili ne byt." *Kontsept* 15 (2014): 4. <http://e-koncept.ru/2014/14691.htm> (accessed October 29, 2021) [in Russian].
- Ellsworth, Phoebe C., and Samuel R. Gross. "Hardening of the Attitudes: Americans' Views on the Death Penalty." *Journal of Social Issues* 50, no. 2 (1994): 19–52.
- Furman v. Georgia*, 408 U.S. 238 (1972). Accessed April 20, 2025. <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/408/238/>.
- Gregg v. Georgia*, 428 U.S. 153 (1976). Accessed April 20, 2025. <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/428/153/>.
- Hood, Roger. "Abolition of the Death Penalty: China in World Perspective." *City University of Hong Kong Law Review* 1, no. 1 (2009): 1–21.
- Kharitonova, Olena. Comment on *Law.UKMA* Facebook page, March 14, 2025. <https://www.facebook.com/law.ukma> [in Ukrainian].
- Khorev, Aleksandr V. "Smertnaia kazn v sovremennom prave: statistika i tendentsii ee razvitiia." *Izvestiia vysshikh uchebnykh zavedenii. Povolzhskii region* 2(34) (2015): 75–81 [in Russian].

- Kizilov, Andrei Iu. "Smertnaia kazn kak raznovidnost monopolii na nasilie." *Lex Russica* 12(121) (2016): 79–94 [in Russian].
- Koh, Harold Hongju. "Paying 'Decent Respect' to World Opinion on the Death Penalty." *UC Davis Law Review* 35, no. 5 (2002): 1085–131.
- Luneev, Viktor V. "Smertnaia kazn v Rossii i mire." *Penitentsiarnaia nauka* 5 (2008): 3–13 [in Russian].
- Marshall, Lawrence C. "The Innocence Revolution and the Death Penalty." *Ohio State Journal of Criminal Law* 1 (2004): 574–84.
- Mittermaier, Karl Josef. *Smertnaia kazn*. Transl. D. Sarantchev. St. Petersburg: Tipografiia A.S. Golitsyna, 1864 [in Russian].
- Nakaz imperatritsy Ekateriny II, dannyi Komissii o sochinenii proekta novogo Ulozheniia*, edited by N. D. Chechulin. St. Petersburg, 1907 [in Russian].
- Neumayer, Eric. "Death Penalty: The Political Foundations of the Global Trend Towards Abolition." *Human Rights Review* 9 (2008): 241–68.
- Piontkovskii, Andrei A. *Smertnaia kazn v Evrope*. Tipo-litografiia Imperatorskogo Universiteta, 1908 [in Russian].
- Pobegailo, Eduard F. "O prestupnosti v Rossii i probleme smertnoi kazni." *Vestnik Moskovskogo universiteta* 18, no. 3 (2010): 24–39 [in Russian].
- Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii*. Vol. 12, no. 8944 [in Russian].
- Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii*. Vol. 12, no. 9293 [in Russian].
- Radelet, Michael L., and Marian J. Borg. "The Changing Nature of Death Penalty Debates." *Annual Review of Sociology* 26 (2000): 43–61.
- Reiman, Jeffrey H. "Justice, Civilization, and the Death Penalty: Answering van den Haag." *Philosophy and Public Affairs* 14, no. 2 (1985): 115–48.
- Romanovskii, Georgii B. "Smertnaia kazn kak vid ugolovnoho nakazaniia." *Nauka. Obshchestvo. Gosudarstvo* 4, no. 4(16) (2016). Accessed April 20, 2025. https://esj.pnzgu.ru/files/esj.pnzgu.ru/romanovsky_gb_16_4_10.pdf [in Russian].
- Saveleva, Kristina V. "Etika i smertnaia kazn: osnovnye problemy." In *XIII Derzhavinskie chteniia v Respublike Mordoviia. Materialy mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii*, part 2, Saransk, April 21, 2017, 211–7 [in Russian].
- Scott, Kandis. "Why Did China Reform Its Death Penalty?" *Washington International Law Journal* 19, no. 1 (2010): 63–80.
- Shchetinin, Aleksei A. *Smertnaia kazn v rossiiskoi gosudarstvenno-pravovoi sisteme: institutsionalnyi aspekt*. Riui RPA Minjusta Rossii, 2015 [in Russian].
- Suleimanova, Svetlana T., and E. I. Blokhina. "Smertnaia kazn ili pravo na zhizn?" *Trudy Mezhdunarodnogo simpoziuma "Nadezhnost i kachestvo"* 1 (2012): 1–3 [in Russian].
- Tagantsev, Nikolai S. *Smertnaia kazn*. Gosudarstvennaia tipografiia, 1913 [in Russian].
- U.S. Senate. Constitution of the United States. Amendment XIV*. Accessed April 20, 2025. <https://www.senate.gov/about/origins-foundations/senate-and-constitution/constitution.htm#amendments>.
- U.S. Senate. Constitution of the United States. Amendment V*. Accessed April 20, 2025. <https://www.senate.gov/about/origins-foundations/senate-and-constitution/constitution.htm#amendments>.
- Van den Haag, Ernest. "The Death Penalty Once More." *UC Davis Law Review* 18 (1984–1985): 957–72.
- Vasilev, Aleksei M. "Smertnaia kazn v Rossii: Vysshiaia, iskluchitelnaia mera nakazaniia, ustrashenie ili politika?" *Yuridicheskie issledovaniia* 4 (2013): 159–95. <https://doi.org/10.7256/2305-9699.2013.4.674> [in Russian].
- Zvieriev, Ievgen, and Tetiana Shmariova. "Death Penalty in the History of Law: From an Institutionalized Substitute for Blood Feud to an Instrument of Regime Protection." *NaUKMA Research Papers. Law* 14 (2024): 41–51. <https://doi.org/10.18523/2617-2607.2024.14.41-51> [in Ukrainian].

Ievgen Zvieriev

LL.M., PhD, Assistant Professor, Department of General Legal Theory and Public Law
National University of Kyiv-Mohyla Academy,

Expert, Rule of Law Research Centre, Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-8589-4597>

zvieriev_ievgen@ukma.edu.ua

Tetiana Shmariova

PhD, Senior Lecturer, Department of General Legal Theory and Public Law
National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0009-0004-8288-2023>

shmariovato@ukma.edu.ua

DEATH PENALTY: PRO ET CONTRA (BEHIND THE SCENES OF IDEAS ON THE WAY TO THE RULE OF LAW)

Abstract

The issue of the death penalty as an exceptional form of punishment has a long history and has elicited opposing views. The watershed between the organic perception of the death penalty as a common instrument of punishment for the most serious crimes and the denial of the very fact of its application is considered to be the general civilizational development of society, associated with the education of society and “healthy skepticism” that allowed people to distance themselves from the bloody customs of the Dark Ages.

The original understanding of just retribution for the most serious crimes was reduced to blood revenge, the elimination of which resulted in the state gaining the right to legal murder. The fulfillment of this state function was understandable to the society of the time and was considered necessary by it from the standpoint of revenge, fear, and the inevitable wrath of the gods if retribution for the crime did not come.

Instead, in contrast to revenge as a universal argument in favor of the death penalty, the idea of the sanctity of human life and the state’s inability to take it away—since it was not given by the state—emerged. Since then, both diametrically opposed points of view on the use of the death penalty have existed and been debated, not without rational arguments.

From the standpoint of impartiality to both sides, which is required by the scientific approach, the authors examined the main philosophical issue of the sanctity of human life from the standpoint of justice, the ability of the death penalty to prevent new crimes and deter criminal ones, as well as views on the possibility of miscarriages of justice and execution of the innocent.

First, the authors review and analyze the cases of abolition of the death penalty in different periods and in different states in order to establish the fact that there is no inextricable link between the crime and the mandatory just retribution for its commission, as well as the reasons for such abolition: religious, economic, social, etc. It is also established that the abolition of the death penalty took place both in the form of abolition itself and a moratorium on its application.

The study found that the concept of “justice” is relative in nature, since if we consider the execution of a criminal (equal for equal) as a fair punishment, it cannot but be recognized as a modern version of the ancient bloody revenge. After all, the life of the victim cannot be returned with the execution of the criminal, even if the execution is carried out humanely.

Proponents of the death penalty insist that its use is important for the families of victims because it allows them to obtain a sense of justice (closure). In addition, the execution of a criminal, in their opinion, will save the lives of his future potential victims, and they should be taken care of first and foremost, not the criminal. As for possible miscarriages of justice, they are denied (innocence is not proven) or considered an inherent property of human nature.

Opponents of the death penalty insist on the value of human life and present many other equally valid arguments.

The analysis of the argument regarding the death penalty’s ability to prevent future crimes did not reveal any additional support for it, highlighting the need for further study.

Keywords: death penalty, abolition of the death penalty, moratorium on the use of the death penalty, revenge, justice, rule of law, miscarriage of justice.

Матеріал надійшов 24.04.2025

DOI: 10.18523/2617-2607.2025.15.68-77

УДК 340.131:[341.231.14:355.271]

Назар Зозуля

Студент БП «Право» факультету правничих наук
Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна

<https://orcid.org/0009-0007-2153-537X>

n.zozulia@ukma.edu.ua

ЛЮДСЬКА ГІДНІСТЬ І КОНСТИТУЦІЙНЕ ВРЯДУВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: НАЦІОНАЛЬНІ ТА ГЛОБАЛЬНІ ВИКЛИКИ

У статті розглянуто стан загроженості людської гідності як у національному, так і в глобальному контекстах. Висвітлено значення людської гідності як основи побудови сучасного європейського правопорядку та поточні виклики для її захисту в контексті зростання міжнародних безпекових загроз євроатлантичній цивілізації з боку авторитарних режимів. Автор доходить висновку, що розбудова ефективної системи регулювання міждержавних відносин має вирішальне значення для захисту демократії, а отже, і людської гідності як її засадничої цінності. Висвітлено концепцію людської гідності в конституційній доктрині Німеччини разом із питанням правомірності покладання військового обов'язку. Визначено ланцюг системних зв'язків між конституційними цінностями, першоосновою яких є гідність, та військовим обов'язком як необхідним складником утвердження конституційного ладу. Проаналізовано поточні проблеми врядування в Україні в умовах воєнного стану, під час якого утвердження конституціоналізму стикається з низкою викликів. Встановлено, що заходи воєнного стану, які мають легітимну мету забезпечення обороноздатності, не завжди відповідають вимогам «трискладового тесту». Виявлено низку порушень вимог принципу правовладдя, що відображають практику інструментального ставлення до людини, особливо в розрізі свавільної жорстокості під час застосування мобілізаційних заходів. З'ясовано, що застосування заходів, які явно порушують людську гідність, делегітимізує державу, перетворюючи її на репресивний механізм, діяльність якого супроводжується дезінтеграційними суспільними процесами, що є логічним наслідком нехтування правом як універсальним соціальним регулятором. Зроблено висновок про необхідність абсолютного дотримання правовою державою принципу непоушності людської гідності як умови для якісного людиноцентричного державотворення.

Ключові слова: людська гідність, права людини, конституціоналізм, воєнний стан, правовладдя, верховенство права, обмеження.

Постановка проблеми

Непорушність людської гідності, яка є першоджерелом усіх людських прав, є засадничою цінністю сучасного європейського правопорядку і, як зазначено в Загальній декларації прав людини, основою свободи, справедливості та миру в усьому світі¹. Утім, сучасні глобальні безпекові загрози кидають суттєвий виклик спроможності демократичного світу захистити власні цінності від зовнішніх посягань з боку авторитарних режимів. Крім того, в українських реаліях втілення в політичну та правову дійсність загальнотеоретичних (природно-правових) здобутків концепції непорушності гідності, що внутрішньо властива кожній людині та визначає її невід'ємні та невідчужувані права,

¹ Загальна декларація прав людини, прийнято 10 грудня 1948, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.

зіштовхується з труднощами передусім через наявні об'єктивні загрози для суверенітету та територіальної цілісності держави, що мають наслідком, по-перше, безпосереднє порушення людської гідності з боку імперіалістичної держави з характерним для її внутрішньої та зовнішньої політики нехтуванням людськими правами і свободами, по-друге, вимушену обмеженість конституційного врядування та неможливість держави сповна виконувати свій головний конституційний обов'язок в екстремальних умовах, що вимагають застосування суперечливих механізмів примусу задля забезпечення функціонування суспільства та держави за підвищених потреб обороноздатності.

Метою статті є дослідити роль людської гідності як стрижневого принципу правопорядку в контексті її загроженості в глобальному та національному контекстах, висвітлити через призму конституціоналізму виклики врядування шляхом оцінювання правомірності застосованих державою заходів тимчасового обмеження людських прав в умовах протидії Україні збройній агресії Російської Федерації, що вимагають створення засобів для виконання громадянами військового обов'язку, і водночас висвітлити можливі загальносуспільні наслідки нехтування службовими особами принципом непорушності людської гідності у своїй діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчив, що тематику людської гідності розробляли такі вчені, як О. Орловський, М. Боднарук², О. Гришук³, С. Шевчук⁴, С. Головатий⁵ та ін. Проблема верховенства права та обмеження прав людини в умовах воєнного стану висвітлено, зокрема, в працях Ю. Ірхи⁶, С. Кузніченка⁷, О. Цельєва⁸. Проте різні аспекти багатомірної природи зазначених явищ і встановлення системних взаємозв'язків між ними, зокрема щодо природи військового обов'язку, потребують більш ґрунтовного дослідження та подальшої розробки.

Виклад основного матеріалу

Як влучно зазначено у «Зверненні до європейців» за підсумком повоєнного Європейського конгресу у 1948 р., «людська гідність є найкращим досягненням Європи, а свобода — її справжньою силою»⁹. Поза всяким сумнівом, питання чіткої дефініції людської гідності завжди лишатиметься відкритим через надзвичайну багатогранність поняття, розкриття складної природи якого є предметом безлічі філософських, релігійних, психологічних та правових досліджень протягом століть¹⁰. Однак це не стало на заваді активному застосуванню цієї концепції в процесі переосмислення ціннісних засад праворозуміння під час побудови нового європейського правопорядку після трагічних подій Другої світової війни, жажливі злочини якої засвідчили важливість відродження ідей природного права¹¹. Відтак категорія гідності найкраще розкривається через людські права, визнання яких природними, невід'ємними та невідчужуваними разом зі створенням дієвих механізмів їхнього утвердження та забезпечення приводить до творення омріяного простору «свободи, безпеки та правосуддя», який зрештою надає особі всі можливості для гідного існування. Повоєнні доктринальні зміни відносин владарювання та публічного управління невіддільно пов'язані зі спадщиною ідей конституціоналізму, що є практикою обмеження державної влади задля захисту людини як найвищої цінності від свавільної реалізації державно-владних повноважень¹². Отже, засаднича ідея первинності людських прав щодо держави є підвалиною людиноцентричного конституційного врядування, для якого утвердження й забезпечення похідних з людської гідності прав і свобод людини є головною метою, що виправдовує існування публічної влади. Утім, нескладно помітити,

² Олег Орловський та Микола Боднарук, «Людська гідність як фундаментальна цінність та першооснова соціальних прав», *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право* 67 (2022): 129–33, <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.67.26>.

³ Оксана Гришук, «Філософія людської гідності у праві», *Право України* 9 (2018): 14–28, https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/article-pravo_2018_9_s1.pdf.

⁴ Станіслав Шевчук, «Людська гідність у системі конституційних цінностей», *Право України* 9 (2018): 29–40, https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/article-pravo_2018_9_s2.pdf.

⁵ Сергій Головатий, *Про людські права. Лекції* (Київ: Дух і Літера, 2016).

⁶ Юрій Ірха, «Дотримання верховенства права та прав і свобод людини в умовах війни в Україні: проблеми теорії та практики», *Інформація і право* 3(46) (2023): 42–54, [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2023.3\(46\).287088](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2023.3(46).287088).

⁷ Сергій Кузніченко, «Концепт обмеження прав людини в умовах воєнного стану», *Південноукраїнський правничий часопис* 1–2 (2022): 32–36, <https://doi.org/10.32850/sulj.2022.1-2.6>.

⁸ Олексій Цельєв, «Суперечності між державою і правом та верховенство права в умовах воєнного стану (на прикладі місцевого самоврядування)», *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки* 14 (2024): 96–105, <https://doi.org/10.18523/2617-2607.2024.14.96-105>.

⁹ *Message to Europeans (The Hague, 10 May 1948)*, CVCE.eu, https://www.cvce.eu/content/publication/1997/10/13/b14649e7-c8b1-46a9-a9a1-cdad800bccc8/publishable_en.pdf.

¹⁰ Оксана Гришук, *Філософія конституційних цінностей* (Київ: ВАІТЕ, 2019), 138.

¹¹ Микола Козюбра, «Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних вимог», *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки* 64 (2007): 3.

¹² Микола Козюбра, ред., *Конституційне право* (Київ: ВАІТЕ, 2021), 20.

що подібні конституційні нарративи, що є природно властивими європейській правовій доктрині та практиці після подолання найбільшої антидемократичної загрози ХХ ст., стосуються внутрішнього упорядкування суспільного життя країни за оптимальних зовнішніх умов її існування. Нестабільність міжнародного правопорядку та безпосередні зовнішні безпекові загрози з боку авторитарних режимів неминуче накладають обмеження на реалізацію державою відповідних цінностей.

Перед аналізом стану людської гідності та проблематики захисту прав людини через наявні виклики врядування під час воєнного стану слід звернути увагу на той факт, що будь-який збройний конфлікт фундаментально несумісний із забезпеченням людської гідності, позаяк саме явище війни супроводжується численними людськими жертвами, масштабними руйнуваннями цивільної інфраструктури та безліччю інших порушень міжнародного гуманітарного права, що створює абсолютно несприятливі умови для утвердження людських прав і свобод — конкретизованих вимог гідного життя. Тому зрозуміло, що ефективна охорона людської гідності вимагає передусім існування дієвої міжнародної безпекової системи, механізми регулювання міждержавних відносин якої є відмінними від тих, що виявилися безпорадними в запобіганні найбільшому збройному конфлікту на території Європейського континенту з часів Другої світової війни, спричиненого нахабною інтервенцією деспотичної ядерної держави. Безсумнівно, наявність такої системи є ключовим елементом захисту демократій у часи зростання міцї режимів, для яких людиноцентричні принципи врядування є цілком ворожими.

В українських реаліях дії правового режиму воєнного стану спроможність Української держави виконувати свій головний конституційний обов'язок стрімко зменшується найперше через порушення територіальної цілісності. Такий первинний наслідок збройної агресії унеможлиблює функціонування органів державної влади та здійснення їхніх повноважень на тимчасово окупованій території, що ніяк не сприяє створенню для громадян умов для гідного життя, яке заледве можливе через численні руйнування та гуманітарну кризу. Найбільш очевидною ця проблема є у сфері соціальних прав, щодо яких людська гідність виконує системотвірну роль. На цьому особливо наголошують науковці¹³. Неможливість жителів тимчасово окупованих територій отримати адміністративні чи, скажімо, медичні послуги від законних органів влади змушує їх через наявні потреби, задоволення яких безпосередньо залежить від позитивних зусиль держави, звертатися до злочинних окупаційних адміністрацій, що робить їх особливо вразливими в умовах панування тоталітарного антилюдського порядку на непідконтрольних територіях. Отже, існування конституційного ладу, підвалиною якого є і людська гідність, і, як наслідок, утвердження прав і свобод людини можливе лише у разі непорушності суверенітету — верховенства держави на своїй території, доконечною умовою якого є недоторканність території як визначального складника територіальної цілісності. Через це конституцієдавець визначає захист зазначених конституційних засад, разом із забезпеченням економічної та інформаційної безпеки, найважливішими функціями держави, ба більше — справою всього українського народу (ст. 17 Конституції України). Таке дещо пафосне формулювання практично втілюється шляхом покладання на громадян військового обов'язку та, що особливо актуально під час дії правового режиму воєнного стану, створення умов (обмежувальними заходами) для його реалізації, що порушує вічну проблему співвідношення публічного й приватного інтересу та пошуку справедливого балансу між ними.

Спільний загальноєвропейський спадок концепцій правладдя та правової держави, які, попри формування у відмінних політичних та правових умовах, мають спільне ціннісне ядро у вигляді людини та її прав¹⁴, насправді забезпечив достатній рівень особистої свободи для пересічного громадянина шляхом згаданого «олюднення» відносин владарювання. Однак, на нашу думку, зворотним боком цього важливого здобутку стало формування надмірно індивідуалістичної культури, головним елементом якої є дещо «споживацьке» ставлення до держави: відповідно до уявлень деяких громадян, вона існує виключно для забезпечення інституційних механізмів належної індивідуальної свободи її громадян. Проте очевидно, що, хоча права та свободи людини є первинними вимогами до діяльності держави та її визначальними ідеями, вони не є абсолютними з огляду на той факт, що жодна особа не є відірваною від загалу, а отже, за широким твердженням українського конституцієдавця, «має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості» (ст. 23 Конституції України). Отже, захист конституційного

¹³ Орловський та Боднарук, «Людська гідність як фундаментальна цінність та першооснова соціальних прав», 132.

¹⁴ Козюбра, «Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних вимог», 3.

ладу, що походить від суверенної волі народу та його установчої влади, є ключовим елементом втілення бажаних цінностей у дійсність та природною вимогою до громадян, що користуються «спільним благом». Відповідно, поточний головний пріоритет діяльності держави, спрямований на мобілізацію всіх наявних ресурсів задля відсічі та стримування збройної агресії, має, як з'ясовано, легітимну та конституційну мету, кінцевою сутністю якої є врешті людина та її гідність. З цієї причини за усталеною міжнародною практикою абсолютний захист від обмеження з боку держави має хіба що саме право на гідність (право на непорушність гідності) та безпосередньо пов'язані з ним право на свободу від катувань та від перебування в рабстві або в підневільному стані, які, як справедливо зазначає німецький конституціоналіст Крістіан Штарк, не мають зазнавати порушення за жодних обставин «з посиланням на якийсь суспільний інтерес»¹⁵.

Аналізуючи конституційну практику Німеччини, де закріплення людської гідності як установчого принципу конституційного ладу знайшло якнайвиразніше відображення в Основному Законі, можемо додати, що німецький конституцієтворець визначив мету та сутність держави через головний обов'язок «поважати і захищати» людську гідність (ст. 1 Основного Закону Німеччини). Своєю чергою це, як висновок С. Головатий, зумовлює вимогу до держави утримуватися від тих заходів, наслідком яких є порушення людської гідності¹⁶. Тобто правомірність покладання військового обов'язку піддається сумніву як через властиве статусу військовослужбовця обмеження (неможливість здійснення) низки конституційних прав і свобод, так і фундаментальніше — через фактичне розпорядження державою людським життям, яке є, за висновком Федерального конституційного суду Німеччини, основою людської гідності та найважливішою цінністю, що має бути захищеною в межах права як «основа, що легітимізує державу»¹⁷. Такі міркування, серед іншого, посприяли запровадженню принципу добровільності (необов'язковості) військової служби в Німеччині у 2011 р. Утім, хоч як дивно, поточні реалії російсько-української війни, які, зрозуміло, цілковито унеможливають втілення подібного тлумачення концепту людської гідності в національну правову і політичну дійсність, та пов'язані проблеми наднаціонального характеру впливають на виникнення пропозицій поновлення обов'язкового характеру військової служби як засобу зміцнення національної безпеки і в Німеччині¹⁸. Сучасні безпекові виклики особливо підкреслюють слушність думки професора М. Козюбри, висловленої ним під час аналізу проблем конституційного провадження: «Конституційний суд не може не враховувати політичних наслідків своїх рішень, він має намагатися знайти розумний баланс поєднання права і політики заради досягнення загальної мети — поваги до прав людини та забезпечення нормального функціонування суспільства»¹⁹. Отже, тлумачення тих чи тих конституційних цінностей та їхня роль у суспільному житті повинні співвідноситися з наявними об'єктивними загрозами, що, однак, не може скасовувати принцип непорушності гідності як абсолютного орієнтиру публічного врядування. Адже його порушення позбавлятиме існування правової держави будь-якого змісту, перетворюючи її на репресивний апарат, що діє проти людської гідності у симфонії із зовнішньою загрозою. Зрештою, актуальним для підсумування проблематики військового обов'язку, що потребує детальніших досліджень, залишається вислів часів першого застосування масової мобілізації за перебігу Французької революції: «У Франції кожен громадянин повинен бути солдатом, а кожен солдат — громадянином, інакше у нас ніколи не буде Конституції»²⁰.

Отже, можна дійти справедливого висновку, що сама природа покладання військового обов'язку пов'язана з потребою забезпечення обороноздатності держави, що прямо корелює із суверенітетом та територіальною цілісністю як основоположними принципами конституційного ладу, утвердження яких є неодмінною передумовою для існування того правопорядку, сутнісну підвалину якого становлять людська гідність та похідні з неї права. Водночас руйнування усєї безпекової системи держави та піддавання загрозі її існування загалом є небаченим досі викликом екзистенційного рівня, що вимагає безпрецедентного (утім, не безмірного) обмеження конституційного врядування задля усунення загроз державній незалежності. Отже, гідність є zagrożеною під час застосування мобілізаційних

¹⁵ Головатий, *Про людські права. Лекції*, 461.

¹⁶ Там само, 462.

¹⁷ Там само, 468.

¹⁸ Sebastian Jäckle, “Conscription Reloaded? The Debate About Compulsory Service in Germany in 2022 and the Peoples’ Attitudes Towards It,” *Statistics, Politics and Policy* 14, no. 1 (2023): 65–89, <https://doi.org/10.1515/spp-2022-0020>.

¹⁹ Микола Козюбра, «Теорія юридичної аргументації та її особливості в конституційному судочинстві», *Вісник Конституційного Суду України* 6 (2016): 176.

²⁰ Louis Bergès, “Service militaire et défense citoyenne : mythe et évolution d’une valeur républicaine,” in *Tous républicains !* (Armand Colin, 2011), 195–212, <https://doi.org/10.3917/arco.belo.2011.01.0195>.

заходів, які, хоча й покликані забезпечити легітимні потреби оборони держави, супроводжуються такими обмеженнями прав людей, правомірність яких є часто сумнівною через невідповідність вимогам співмірності та необхідності, що свідчить про відсутність належної поваги до людської гідності та межування таких заходів із відвертим свавіллям.

Як зазначила Верховна Рада України в Заяві «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод» ще у 2015 р., «проведення антитерористичної операції з метою відвернення загрози знищення нації збройною агресією Російської Федерації є **тією межею**, яка дозволяє тимчасово обмежувати свободу пересування і право на повагу до приватного життя»²¹ (виокремлення шрифтом наше. — Н. З.). Безумовно, таке формулювання не допомагає відшукати бажану межу, вказуючи лише на ті причини, що легітимізують *можливість* відповідних обмежень. Європейська конвенція з прав людини, що передбачає можливість відступу договірних сторін від зобов'язань під час надзвичайних ситуацій, надає дещо більшої визначеності, дозволяючи вживати заходів «виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища...»²². Попри наявність загального орієнтиру, апелювання до вимоги гостроти становища вказує на провідну роль категорії *необхідності* у визначенні припустимості обмежень. Важливо, що і Конституція України, допускаючи встановлення окремих обмежень прав громадян у період воєнного стану, так само не може легітимізувати будь-яке обмеження лише з огляду на дію самого стану, як слушно наголошує С. Кузніченко²³. Тож, зважаючи на особливу вразливість прав людини та їхню визначальну роль у легітимізації діяльності держави, вимоги до їх обмеження мають бути достатньо суворими. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» доволі обережно передбачає розширені повноваження військового командування, *необхідні* для відвернення загрози, та тимчасове, *зумовлене* загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини²⁴. Отже, загальновизнаний трискладовий тест, на нашу думку, є найкращим мірилом правомірності обмеження, згідно з яким обмеження має встановлюватися виключно законом, мати легітимну (конституційну) мету й бути необхідним у демократичному суспільстві. Застосовність цього тесту та його дієвість у поточних умовах все ж обмежується рівнем правосвідомості здійснювачів публічно-владних функцій через те, що, по-перше, держава у визначенні необхідності та співмірності застосованих обмежень неминуче повсякчас має неабияку свободу розсуду через неможливість чіткого законодавчого закріплення належного стандарту пропорційності (що має відносний та оцінювальний характер), що міг би застосовуватися до кожної ситуації; по-друге, через самі реалії воєнного стану, які часто вимагають від держави швидких та ефективних управлінських рішень у надзвичайних умовах, за яких людські права, на жаль, не можуть бути першочерговим орієнтиром з огляду на *гостроту становища*.

Утім, попри солідарність із державою в її прагненнях консолідувати українську націю для боротьби з агресором шляхом, зокрема, створення умов для виконання громадянами військового обов'язку, варто пам'ятати, що безспірна легітимність мети обмежень не завжди супроводжується *необхідністю* застосованих заходів. Найбільш наочним прикладом цього є обмеження права на перетин державного кордону чоловікам віком від 18 до 60 років. У той час як відсутність втілення конституційного принципу рівності чоловіків і жінок у площині призову на військову службу є дискусійною²⁵, неможливість вільного перетину державного кордону, за кількома винятками, усіх громадян України чоловічої статі в межах зазначеного діапазону є заледве ґрунтовною. Особливо сумніви виникають щодо доцільності та співмірності застосування подібних обмежень, наприклад, до категорії студентів (здобувачів вищої освіти), котрі за законом не підлягають призову під час мобілізації, проте однаково не можуть перетнути кордон, зазнаючи обмежень у своїх правах виключно на підставі статі. Крім того, такий спосіб встановлення відповідних обмежень прав людини швидкозмінним підзаконним нормативно-правовим актом (постановою Кабінету Міністрів України) суперечить

²¹ Верховна Рада України, *Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод*, Заява, Постанова 462-VIII, схвалено 21 травня 2015, <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/462-19#Text>.

²² *Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод*, Конвенція Ради Європи, 4 листопада 1950, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

²³ Кузніченко, «Концепт обмеження прав людини в умовах воєнного стану», 34.

²⁴ Верховна Рада України, *Про правовий режим воєнного стану*, Закон України 389-VIII, 12 травня 2015, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.

²⁵ Див. Karen Raible, "Compulsory Military Service and Equal Treatment of Men and Women — Recent Decisions of the Federal Constitutional Court and the European Court of Justice (Alexander Dory v. Germany)," *German Law Journal* 4, no. 4 (2003): 299–308, <https://doi.org/10.1017/s2071832200015996>.

принципу законності (першому складникові трискладового тесту), покликаному обмежити дискрецію виконавчої влади, необмежені повноваження якої є головною характерною ознакою абсолютистських і диктаторських систем²⁶. Ще більш вражаючим є факт надання примарної (через фактично необмежену змogu прикордонників діяти на власний розсуд) можливості перетину кордону студентам закордонних вишів, що мають такий самий правовий статус військовозобов'язаних. Ба більше, така привілейованість до певного часу забезпечувалася взагалі в позаправовий спосіб шляхом «ручного управління» після низки суспільних процесів та дискусій, наслідком яких стало безпосереднє втручання вищого військового командування в діяльність Державної прикордонної служби шляхом «направлення листа»²⁷. Непослідовність нормозастосування та відсутність правової визначеності призвели до того, що розміщені на офіційному сайті Державної прикордонної служби роз'яснення, що мали інформаційний характер, фактично перетворились на самостійне джерело права, що встановлює поточні правила перетину кордону (тобто ретранслює владну волю) без їх закріплення в офіційних джерелах²⁸. Такий стан речей, попри передбачене законом вимушене розширення повноважень виконавчої влади та військового командування в умовах воєнного стану, є неприпустимим для правової держави та не може бути виправданим потребою швидких управлінських рішень. Подібні неконституційні методи публічного управління цілковито нехтують принципом правовладдя та стають на заваді утвердження конституціоналізму, що має наслідком порушення прав і свобод людини, відтак — делегітимізацію держави в очах громадян та поширення правового нігілізму, що є дзеркальною реакцією на нехтування цінністю права як універсального регулятора з боку суб'єктів владних повноважень.

Повертаючись до максими про обов'язок держави не застосовувати заходи, наслідком яких є порушення людської гідності, окрему увагу слід звернути на особливості процесів безпосереднього забезпечення виконання військового обов'язку. Логіка співвідношення легітимності мети з необхідністю (співмірністю) засобів її подальшого втілення застосовується і тут: правомірність самого покладання державою військового обов'язку не може автоматично означати правомірність створюваних нею умов та засобів його виконання. На противагу цьому, свавільні дії працівників територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки (ТЦК та СП), кадри яких час від часу облітають мережу «Інтернет» та є предметом не лише загальносуспільного обурення²⁹, а й численних розслідувань з боку правоохоронних органів³⁰, свідчать про те, що макіавеллізм є переважаючою ідеологією відповідних службових осіб, котрі, користуючись перевагою свого становища, впроваджують практику інституціоналізованого насильства, що має на меті насадження атмосфери страху в суспільстві. Безумовно, слід погодитися з думкою Уповноваженого Верховної Ради з прав людини щодо необхідності термінових рішень задля усунення масштабності та системності згаданих порушень³¹.

Згадана проблема ігнорування виконання військового обов'язку через недостатній рівень правової культури, для якої характерним є нехтування суспільним благом задля забезпечення насамперед власного інтересу, пов'язана з численними корупційними скандалами, будучи як їхньою причиною, так і наслідком через зневіру громадян у конституційних цінностях, спричинену недоброчесністю та свавіллям окремих посадових осіб. З одного боку, всездозволеність дій працівників ТЦК та СП та інших владних суб'єктів, особиста правосвідомість яких цілком дозволяє зневажати людську гідність, та, з іншого, абсолютне нахабство можновладців, особисте збагачення яких є незмінним орієнтиром у їхній діяльності навіть за найскрутніших для держави умов, свідчить про відсутність уособлення публічними особами конституційних цінностей, а отже їхню глибину

²⁶ Європейська комісія «За демократію через право» (Венеційська комісія), *Міроло правовладдя*, пер. з англ. Сергія Головатого (2017), 18, <https://www.venice.coe.int/images/SITE%20IMAGES/Publications/Rule%20of%20Law%20checklist%20UKR.pdf>.

²⁷ «Візід студентів за кордон: чому виникла плутанина, кого не випускають з України та що пропонує змінити Залужний», nv.ua, 15 серпня 2022, <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/vijzid-studentiv-za-kordon-z-ukrajini-pravila-i-zmini-pislya-zvernennya-zaluzhno-govini-ukrajini-50262935.html>.

²⁸ Див. «До кого з чоловіків, громадян України віком від 18 до 60 років, не застосовується обмеження візиду за кордон», Державна прикордонна служба України, 19 березня 2022, <https://dpsu.gov.ua/ua/news/do-kogo-z-cholovikiv-gromadyan-ukraini-vikom-vid-18-do-60-rokiv-ne-zastosovutsya-obmezheniya-viizdu-za-kordon/>.

²⁹ Див. Наталія Коршак та Олена Голда, «Свавілля під час мобілізації: інтерв'ю з одеською адвокаткою, яка захищає інтереси призовників», *Суспільне Медіа*, 10 травня 2023, <https://suspline.media/472289-svavilla-pid-cas-mobilizacii-intervu-z-odeskou-advokatkou-aka-zahisae-interesi-prizovnikov/>.

³⁰ «ДБР розслідує понад 400 кримінальних проваджень за фактами зловживань посадовців ТЦК та СП під час мобілізації (ІНФОГРАФІКА)», Державне бюро розслідувань, 22 серпня 2024, <https://dbr.gov.ua/news/dbr-rozslidue-ponad-400-kriminalnih-provazhzen-za-faktami-zlovzhivan-posadovciv-tck-ta-sp-pid-chas-mobilizacii>.

³¹ https://ombudsman.gov.ua/news_details/mobilizaciya-ta-porushennya-prav-lyudini-ombudsman-ukrayini-gotovij-predstaviti-svij-detalnij-zvit-u-parlamenti

кризу. Спостереження такого стану речей громадянами, особливо в умовах надання відсічі збройній агресії, неабияк підриває довіру до інститутів публічної влади та продовжує прикрий тренд правового нігілізму, що супроводжується процесами атомізації та дезінтеграції суспільства³². На нашу думку, це неминуче призведе до остаточного утвердження ворожнечі як головної риси міжособистісних та суспільних відносин за відсутності загальнонаціональної консолідованості та подальшої деградації усього політичного та правового ладу аж до втрати будь-яких здобутків конституціоналізму та повернення до радянських методів врядування, за яких людина стає підвладним об'єктом, тобто, словами Г. Дюріга, «простим засобом, розмінною і витратною величиною»³³.

Висновки

Викладене вище дає змогу дійти низки висновків.

1. Ключовим для захисту людської гідності як засадничої цінності та системотвірного складника людиноцентричного європейського правопорядку є конструювання ефективної системи регулювання міждержавних відносин, яка спроможна в умовах наявних глобальних безпекових загроз, пов'язаних із зростанням потуги недемократичних режимів, запобігти експансіонізму авторитаризму та дати відсіч будь-яким спробам агресії.

2. Наслідком трагедії війни, яка сама по собі призводить до безпосереднього порушення гідності через людиноненавистницьку політику агресора, є порушення суверенітету та пов'язані з цим виклики екзистенційного масштабу. Такий стан речей змушує державу суттєво обмежувати конституційне врядування, застосовуючи інструменти примусу задля забезпечення обороноздатності та подолання зовнішніх загроз.

3. Хоча покладання військового обов'язку є правомірною вимогою держави, що має легітимну мету, створення інституційних механізмів його реалізації та інші застосовані заходи воєнного стану на практиці характеризуються невідповідністю критеріям необхідності, доцільності та співмірності, а часто й відвертим свавіллям військових службових осіб, що відображає тенденцію зростання авторитарних методів врядування із властивим їм інструментальним ставленням до людини як до простого об'єкта державної волі, що так само становить значну загрозу конституційному ладові, осердям якого є гідність.

4. Нехтування принципом непорушності людської гідності посадових осіб під час здійснення своїх повноважень делегітимізує державу в очах громадян, підриває довіру до органів публічної влади, що сприяє поширенню культури егоїзму та правового нігілізму, виявом якого є, зокрема, ігнорування виконання обов'язку військової служби, що разом із невідповідністю управлінських рішень вимогам принципу правовладдя спричиняє розклад суспільства загалом і деградацію публічного управління аж до цілковитого повернення до радянських тоталітарних практик врядування.

5. Утримання від заходів, застосування яких явно порушує людську гідність, є абсолютною вимогою до діяльності держави за будь-яких умов. Дотримання відповідних вимог, крім безпосереднього захисту людської гідності від свавілля держави, запобігає втраті загальнонаціональної згуртованості та, отже, дезінтеграції нації, монолітність якої є головним елементом правовладного державотворення, особливо за сучасних загроз.

³² Див. «Чому ухилення від мобілізації стає нормою для суспільства?», Тексти.org.ua, 15 липня 2024, <https://texty.org.ua/fragments/112951/chomu-uhylennya-vid-mobilizaciyi-staye-normoyu-dlya-suspilstva/>

³³ Гришук, *Філософія конституційних цінностей*, 144.

Список використаних джерел

- Верховна Рада України. *Про правовий режим воєнного стану*. Закон України 389-VIII. 12 травня 2015. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
- Верховна Рада України. *Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод*. Заява. Постанова 462-VIII. Схвалено 21 травня 2015. <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/462-19#Text>.
- Головатий, Сергій. *Про людські права. Лекції*. Київ: Дух і Літера, 2016.
- Гришук, Оксана. «Філософія людської гідності у праві». *Право України* 9 (2018): 14–28. https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/article-pravo_2018_9_s1.pdf.
- . *Філософія конституційних цінностей*. Київ: ВАІТЕ, 2019.
- Державна прикордонна служба України. «До кого з чоловіків, громадян України віком від 18 до 60 років, не застосовується обмеження виїзду за кордон». 19 березня 2022. <https://dpsu.gov.ua/ua/news/do-kogo-z-cholovikiv-gromadyan-ukraini-vikom-vid-18-do-60-rokiv-ne-zastosovutsya-obmezheniya-viizdu-za-kordon/>
- Державне бюро розслідувань. «ДБР розслідує понад 400 кримінальних проваджень за фактами зловживань посадовців ТЦК та СП під час мобілізації (ІНФОГРАФІКА)». 22 серпня 2024. <https://dbr.gov.ua/news/dbr-rozslidue-ponad-400-kriminalnih-provazhen-za-faktami-zlovzhan-posedovciv-tck-ta-sp-pid-chas-mobilizacii>.
- Європейська комісія «За демократію через право» (Венеційська комісія). *Мірило правовладдя*. Пер. з англ. Сергія Головатого. (2017). <https://www.venice.coe.int/images/SITE%20IMAGES/Publications/Rule%20of%20Law%20checklist%20UKR.pdf>.
- Загальна декларація прав людини*. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН 10 грудня 1948. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
- Ірха, Юрій. «Дотримання верховенства права та прав і свобод людини в умовах війни в Україні: проблеми теорії та практики». *Інформація і право* 3(46) (2023): 42–54. [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2023.3\(46\).287088](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2023.3(46).287088).
- Козюбра, Микола. «Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних вимог». *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки* 64 (2007): 3–6. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ee0fef65-20f7-4d0e-8830-e19403bf067d/content>.
- . «Теорія юридичної аргументації та її особливості в конституційному судочинстві». *Вісник Конституційного Суду України* 6 (2016): 167–80. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/3207b43a-c777-4e2b-9d6e-f90b3d2be2f0/content>.
- , ред. *Конституційне право*. Київ: ВАІТЕ, 2021.
- Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод*. Конвенція Ради Європи. 4 листопада 1950. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
- Коршак, Наталія, та Олена Голда. «Свавілля під час мобілізації: інтерв'ю з одеською адвокаткою, яка захищає інтереси призовників». *Суспільне Медіа*, 10 травня 2023. <https://suspinne.media/472289-svavilla-pid-cas-mobilizacii-intervu-z-odeskou-advokatkou-aka-zahisae-interesi-prizovnikiv/>.
- Кузніченко, Сергій. «Концепт обмеження прав людини в умовах воєнного стану». *Південноукраїнський правничий часопис* 1–2 (2022): 32–36. <https://doi.org/10.32850/sulj.2022.1-2.6>.
- Орловський, Олег, та Микола Боднарук. «Людська гідність як фундаментальна цінність та першооснова соціальних прав». *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право* 67 (2022): 129–33. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.67.26>.
- Семенова, Інна, ред. «Виїзд студентів за кордон: чому виникла плутанина, кого не випускають з України та що пропонує змінити Залужний». *nv.ua*, 15 серпня 2022. <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/vijzd-studentiv-za-kordon-z-ukrajini-pravila-i-zmini-pislya-zvernennya-zaluzhного-novini-ukrajini-50262935.html>.
- Цельєв, Олексій. «Суперечності між державою і правом та верховенство права в умовах воєнного стану (на прикладі місцевого самоврядування)». *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки* 14 (2024): 96–105. <https://doi.org/10.18523/2617-2607.2024.14.96-105>.
- Шевчук, Станіслав. «Людська гідність у системі конституційних цінностей». *Право України* 9 (2018): 29–40. https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/article-pravo_2018_9_s2.pdf.
- Bergès, Louis. “Service Militaire et Défense Citoyenne : Mythe et Évolution d’une Valeur Républicaine.” In *Tous républicains !*, 195–212. Armand Colin, 2011. <https://doi.org/10.3917/arco.belo.2011.01.0195>.
- Jäckle, Sebastian. “Conscription Reloaded? The Debate About Compulsory Service in Germany in 2022 and the Peoples’ Attitudes Towards It.” *Statistics, Politics and Policy* 14, no. 1 (2023): 65–89. <https://doi.org/10.1515/spp-2022-0020>.

Message to Europeans (The Hague, 10 May 1948). CVCE.eu. https://www.cvce.eu/content/publication/1997/10/13/b14649e7-c8b1-46a9-a9a1-cdad800bccc8/publishable_en.pdf.

Raible, Karen. “Compulsory Military Service and Equal Treatment of Men and Women — Recent Decisions of the Federal Constitutional Court and the European Court of Justice (*Alexander Dory v. Germany*).” *German Law Journal* 4, no. 4 (2003): 299–308. <https://doi.org/10.1017/s2071832200015996>.

Bibliography

Bergès, Louis. “Service Militaire et Défense Citoyenne : Mythe et Évolution d’une Valeur Républicaine.” In *Tous républicains !*, 195–212. Armand Colin, 2011. <https://doi.org/10.3917/arco.belo.2011.01.0195>.

Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. Adopted 4 November 1950. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text [in Ukrainian].

European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). *Rule of Law Checklist*. 2016. <https://www.venice.coe.int/images/SITE%20IMAGES/Publications/Rule%20of%20Law%20checklist%20UKR.pdf>.

Holovatyi, Serhii. *Pro liudski prava. Lektsii [On Human Rights. Lections]*. Kyiv: Dukh i Litera, 2016 [in Ukrainian].

Hryshchuk, Oksana. “Philosophy of Human Dignity in Law.” *Law of Ukraine* 9 (2018): 14–28. https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/article-pravo_2018_9_s1.pdf [in Ukrainian].

———. *Filosofia konstytutsiinykh tsinnosti [Philosophy of constitutional values]*. Kyiv: VAITE, 2019 [in Ukrainian].

Irkha, Yurii. “Dotrymannia verkhovenstva prava ta prav i svobod liudyny v umovakh viiny v Ukraini: problemy teorii ta praktyky.” *Informatsiia i pravo* 3(46) (2023): 42–54. [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2023.3\(46\).287088](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2023.3(46).287088) [in Ukrainian].

Jäckle, Sebastian. “Conscription Reloaded? The Debate about Compulsory Service in Germany in 2022 and the Peoples’ Attitudes towards It.” *Statistics, Politics and Policy* 14, no. 1 (2023): 65–89. <https://doi.org/10.1515/spp-2022-0020>.

Korshak, Nataliia, and Olena Holda. “Svavillia pid chas mobilizatsii: interv’iu z odeskoiu advokatkoiu, yaka zakhyschaie interesy pryzovnykiv.” *Suspilne Media*, May 10, 2023. <https://suspilne.media/472289-svavillia-pid-cas-mobilizatsii-intervu-z-odeskou-advokatkou-aka-zahisae-interesi-prizovnykiv/> [in Ukrainian].

Koziubra, Mykola. “The Principles of the Rule of Law and the Rechtsstaat: The Sameness of the Fundamental Requirements.” *NaUKMA Research Papers. Law* 64 (2007): 3–6. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ee0fef65-20f7-4d0e-8830-e19403bf067d/content> [in Ukrainian].

———. “Theory of Legal Argumentation, and Its Specifics in Constitutional Justice.” *Visnyk Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy* 6 (2016): 167–80. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/3207b43a-c777-4e2b-9d6e-f90b3d2be2f0/content> [in Ukrainian].

———, ed. *Konstytutsiine pravo [Constitutional law]*. Kyiv: VAITE, 2021 [in Ukrainian].

Kuznichenko, Serhii. “Human Rights Restricting in Martial Law Concept.” *South Ukrainian Law Journal* 1–2 (2022): 32–36. <https://doi.org/10.32850/sulj.2022.1-2.6> [in Ukrainian].

Message to Europeans (The Hague, 10 May 1948). CVCE.eu. https://www.cvce.eu/content/publication/1997/10/13/b14649e7-c8b1-46a9-a9a1-cdad800bccc8/publishable_en.pdf.

Orlovsky, Oleh, and Mykola Bodnaruk. “Human Dignity is a Fundamental Value and Basis of Social Rights.” *Uzhhorod National University Herald. Series: Law* 67 (2022): 129–33. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.67.26> [in Ukrainian].

Raible, Karen. “Compulsory Military Service and Equal Treatment of Men and Women — Recent Decisions of the Federal Constitutional Court and the European Court of Justice (*Alexander Dory v. Germany*).” *German Law Journal* 4, no. 4 (2003): 299–308. <https://doi.org/10.1017/s2071832200015996>.

Semenova, Inna, ed. “Vyizd studentiv za kordon: chomu vynykla plutany, koho ne vypuskaiut z Ukrainy ta shcho proponuie zminyty Zaluzhnyi.” *nv.ua*, August 15, 2022. <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/vyizd-studentiv-za-kordon-z-ukrajini-pravila-i-zmini-pislya-zvernennya-zaluzhnogo-novini-ukrajini-50262935.html> [in Ukrainian].

Shevchuk, Stanislav. “Human Dignity in the System of Constitutional Values.” *Law of Ukraine* 9 (2018): 29–40. https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/article-pravo_2018_9_s2.pdf [in Ukrainian].

State Border Guard Service of Ukraine. “Do koho z cholovikiv, hromadian Ukrainy vikom vid 18 do 60 rokiv, ne zastosovuietsia obmezhenia vyizdu za kordon.” March 19, 2022. <https://dpsu.gov.ua/ua/news/do-kogo-z-cholovikiv-gromadyan-ukraini-vikom-vid-18-do-60-rokiv-ne-zastosovutsya-obmezhenia-viizdu-za-kordon/> [in Ukrainian].

State Bureau of Investigation. “DBR rozsliduje ponad 400 kryminalnykh provadzhen za faktamy zlovzhyvan posadovtsiv TTsK ta SP pid chas mobilizatsii (INFOHRAFIKA).” August 22, 2024. <https://dbr.gov.ua/news/dbr-rozslidue-ponad-400-kriminalnih-provadzhen-za-faktami-zlovzhivan-posadovciv-tck-ta-sp-pid-chas-mobilizacii> [in Ukrainian].

Tseliev, Oleksii. “Contradictions between the State and Law, and the Rule of Law under Martial Law Conditions (Exemplified by Local Self-Governance).” *NaUKMA Research Papers. Law* 14 (2024): 96–105. <https://doi.org/10.18523/2617-2607.2024.14.96-105> [in Ukrainian].

Universal Declaration of Human Rights. December 10, 1948. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text [in Ukrainian].

Verkhovna Rada of Ukraine. *On legal regime of martial law*. Law of Ukraine 389-VIII. Adopted May 12, 2015. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> [in Ukrainian].

Verkhovna Rada of Ukraine. *On departure from some obligations enshrined in the International Covenant on Civil and Political Rights, and Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms*. Statement. Resolution 462-VIII. May 21, 2015. <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/462-19#Text> [in Ukrainian].

Nazar Zozulia

Student of the Bachelor’s program “Law”, Faculty of Law
National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0009-0007-2153-537X>

n.zozulia@ukma.edu.ua

HUMAN DIGNITY AND CONSTITUTIONAL GOVERNANCE UNDER MARTIAL LAW: NATIONAL AND GLOBAL CHALLENGES

Abstract

The article elaborates on the threats to human dignity in both Ukrainian national and global contexts. It emphasizes the significance of human dignity as the basis for creating a contemporary legal order in Europe, and the current obstacles to its preservation amidst rising international security threats to Euro-Atlantic civilization from authoritarian regimes. The author concludes that the development of an effective system for regulating interstate relations is crucial for protecting democracies, and therefore human dignity as its foundational value. The concept of human dignity, and the justifiability of conscription—particularly in German constitutional doctrine—are examined. The author identifies a chain of systemic links between constitutional values, with dignity as the primary basis, and military duty as an essential component in establishing the constitutional order. The current challenges for constitutional governance in Ukraine during martial law are analyzed. The author argues that martial law actions, pursuing a legitimate aim of strengthening defense capability, still fail to pass the “three-part test” due to a lack of necessity and proportionality. Numerous infringements of the rule of law principle by public authorities—leading to instrumental treatment of individuals and acts of brutality during conscription—are revealed. The author draws attention to the destructive social tendencies of disintegration and disregard for the law resulting from such actions. The writer concludes that, regardless of the circumstances, it is imperative for a human-centered state based on the rule of law to abstain from measures that violate human dignity. Failing to do so delegitimizes the state and strips it of its core values, ultimately transforming it into a repressive mechanism where human dignity is excluded.

Keywords: human dignity, human rights, constitutionalism, martial law, rule of law, restrictions.

Матеріал надійшов 26.11.2024

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

DOI: 10.18523/2617-2607.2025.15.78-85

УДК 342.738:347.77:004.89

Олександр Кожухар

Аспірант кафедри загальнотеоретичного правознавства та публічного права
факультету правничих наук

Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна

<https://orcid.org/0009-0006-4183-3289>

o.kozhukhar@ukma.edu.ua

ПРИНЦИП ПРОЗОРОСТІ В КОНТЕКСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СИСТЕМ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Україна продовжує розробляти власний підхід до правового регулювання штучного інтелекту. З огляду на це важливою є теоретико-правова дискусія щодо основних аспектів регулювання ШІ на рівні Європейського Союзу, який на сьогодні є лідером у цій сфері. Дискурс щодо питань регулювання ШІ демонструє, що технології ШІ — їхнє розроблення та подальше використання — повинні бути прозорими. Саме прозорість є важливою гарантією від зловживань, пов'язаних із ШІ, та передумовою реалізації інших ключових принципів, пов'язаних із регулюванням ШІ, зокрема підзвітності та відповідальності розробників та користувачів систем ШІ. Водночас прозорість є комплексною вимогою, а для її застосування потрібно врахувати особливості самої технології ШІ та законодавчих обмежень, включно з обмеженнями щодо захисту персональних даних та охорони об'єктів права інтелектуальної власності. У статті досліджено передумови виникнення вимоги щодо прозорості систем ШІ, підтверджено важливість прозорості в контексті регулювання ШІ та розглянуто теоретико-правові аспекти цього принципу та його трансформацію в регуляторні вимоги на рівні ЄС.

Ключові слова: правове регулювання, прозорість, принцип прозорості, штучний інтелект, ШІ.

Постановка проблеми

У попередній статті за темою «Правове регулювання систем штучного інтелекту в ЄС: передумови, сучасний стан та перспективи» ми розглядали питання етичних витоків правового регулювання систем штучного інтелекту (ШІ). Ми звертали увагу на дискусії щодо можливостей, викликів та ризиків, пов'язаних із певними технологіями, включно із ШІ. У цій статті також стверджували, що результати дискусій знаходили закріплення в міжнародних і національних джерелах права, наприклад, в Акті про ШІ, який було прийнято в березні 2024 р. в Європейському Союзі (ЄС)¹.

Як зазначено раніше, важливим елементом теоретико-правових та практичних обговорень щодо регулювання ШІ є питання прозорості (*transparency*) систем ШІ. Це питання є важливим через властиву системам ШІ закритість (*opacity*), на якій наголошують дослідники та законодавці. Така закритість може збільшувати негативний ефект ризиків, які несуть системи ШІ для людини та суспільства. Такими ризиками традиційно є поширення дезінформації та упередженість систем ШІ. Підсилення негативного ефекту може відбуватися внаслідок ускладнення незалежного нагляду та контролю за функціонуванням закритих систем ШІ.

З огляду на зазначене вище **метою цієї статті** є дослідити зміст принципу прозорості, його значення для регулювання систем ШІ, а також стан його впровадження в нормативних актах на рівні ЄС.

¹ Олександр Кожухар, «Правове регулювання систем штучного інтелекту в ЄС: передумови, сучасний стан та перспективи», *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки* 13 (2024): 65–73, <https://doi.org/10.18523/2617-2607.2024.13.65-73>.

Аналіз досліджень

Наукові дослідження, які стосуються принципу прозорості, зосереджені на питаннях його ролі в регулюванні систем ШІ та взаємозв'язку з іншими принципами, включно з підзвітністю й відповідальністю, а також на розробленні відповідних вимог до розробників і користувачів систем ШІ.

Варто зазначити, що дослідження принципу прозорості не є новими. Заклики до прозорості можна відстежити з моменту появи перших систем, які передбачали алгоритмічне ухвалення рішень. Такі заклики зрозумілі, якщо брати до уваги історичну роль прозорості (відкритості) в демократичних суспільствах. Завдяки прозорості досягають контролю за обґрунтованістю рішень — насамперед органів державної влади — із можливістю їхнього подальшого оскарження, що також зміцнює підзвітність та верховенство права². Це також важливо в контексті регулювання систем ШІ: прозорість дає змогу своєчасно виявляти зловживання або певні особливості функціонування ШІ та належно реагувати на них.

З огляду на зазначене прозорість часто входить до переліку основних принципів розроблення та використання систем ШІ. Проте змістове наповнення цього принципу та оцінювання його достатності для вирішення практичних проблем, пов'язаних із системами ШІ, залишаються предметом дискусій.

Принцип прозорості крізь призму мети регулювання ШІ

Протягом тривалого часу етичні та теоретико-правові дискусії щодо регулювання ШІ спрямовані на зменшення ризиків, пов'язаних зі стрімким розвитком цієї технології. Деякі з цих ризиків ми згадували в нашій попередній публікації про етичні витоки регулювання ШІ: упередженість ШІ та дискримінація, небезпечність, непередбачуваність тощо. Комплексно ці виклики розглянуто як у наукових публікаціях, так і в урядових документах.

Зокрема, ще у 2017 р. Пол де Лаат підсумував проблему ухвалення рішень на основі алгоритмів. Дослідник зазначав, що на колективному рівні результати функціонування алгоритмів (як у приватному, так і в публічному секторах) можуть бути упередженими до окремих груп за певною ознакою; до того ж усі аспекти алгоритмічного ухвалення рішень залишаються непрозорими, а пояснення тих чи інших рішень немає, а якщо і є, то зазвичай незрозумілі³.

Отже, важливим і часто центральним питанням дискусій щодо регулювання ШІ є питання підзвітності та відповідальності, а саме визначення суб'єкта, який повинен нести відповідальність за функціонування системи ШІ. Особливістю обговорень є технологічний елемент ШІ. Системи ШІ можуть діяти творчо та непередбачувано, зокрема за принципом «чорної скриньки». У такому разі розробник системи чи її користувач не завжди можуть передбачити наслідки її функціонування та повністю пояснити алгоритми ухвалення рішень⁴. Безпосередніми наслідками цієї особливості є таке:

- *питання вини та відповідальності*: непередбачуваність системи ШІ підважує основи деліктного права, особливо якщо вважати, що вина є обов'язковою умовою виникнення деліктних зобов'язань⁵;
- *швидка зміна моделі функціонування системи ШІ*: система мінлива і за короткий проміжок часу може відійти від тих стандартів, які в певний момент декларував її розробник. У результаті система ШІ, яку розробник позиціонує як етичну, безпечну та сумісну з юридичними вимогами, може відійти від задекларованих стандартів без відома розробника. У результаті може відбуватися неконтрольований негативний вплив системи ШІ, наприклад, на окрему групу людей, щодо якої таку систему використовують.

Ще одним важливим питанням є «якість даних», які використовують для розроблення (тренування) систем ШІ. Те, у який спосіб було створено систему ШІ, які дані для цього використовували, має вирішальне значення для її подальшого функціонування. Зокрема, це визначатиме, чи будуть у системі певні упередження та чи виникатиме ризик дискримінації.

З огляду на наведені виклики очевидно, що регулювання має зменшити ризики, пов'язані із ШІ. До того ж, наскільки це можливо, воно не має перешкоджати подальшому розвитку ШІ. Важливим елементом збалансованого регулювання, яке забезпечує, зокрема, підзвітність та відповідальність певного суб'єкта, є прозорість таких систем.

Беручи за основу працю Девіда Бріна «Прозоре суспільство», Мірей Хільдебрандт та Берт-Яп Купс зазначають, що «прозорість є одним зі стовпів верховенства права та неодмінною передумовою

² Peter Cane et al., *The Oxford Handbook of Comparative Administrative Law* (Oxford University Press, 2021).

³ Paul B. de Laet, "Algorithmic Decision-Making Based on Machine Learning from Big Data: Can Transparency Restore Accountability?," *Philosophy & Technology* 31, no. 4 (2017): 526, <https://doi.org/10.1007/s13347-017-0293-z>.

⁴ Cane et al., *The Oxford Handbook of Comparative Administrative Law*.

⁵ Woodrow Barfield, "Towards a Law of Artificial Intelligence," in *Research Handbook on the Law of Artificial Intelligence* (Edward Elgar Publishing, 2018), 27, <https://doi.org/10.4337/9781786439055.00011>.

підзвітності й відповідальності»⁶. В українському контексті Біла книга з регулювання ШІ в Україні прямо згадує взаємозв'язок відповідальності та прозорості, вказуючи, що, зокрема, прозоре розкриття того, як системи ШІ побудовані, має вирішальне значення для безпеки та контролю ШІ; крім цього, «якщо система ШІ завдає шкоди або поводить несподівано (невідповідно до заздалегідь окреслених очікувань), важливо знати, хто несе відповідальність, для того, щоб виправити таку ситуацію»⁷.

Ми погоджуємося з цим підходом. Важливо, щоб прозорість сприяла іншим компонентам регулювання ШІ, включно з підзвітністю та відповідальністю. Для досягнення цієї мети важливо, щоб було належне розкриття інформації про систему ШІ — від самого факту, що в певному випадку застосовується алгоритмічне ухвалення рішень, до деталей алгоритму: хто є розробником системи, як алгоритм функціонує, з якою метою його застосовано, тощо. Ці питання виводять на важливе місце прозорість систем ШІ — прозорість на кожному етапі всього циклу функціонування систем.

Водночас, як зазначає Френк Паскуале, автор фундаментальної праці «Суспільство чорної скриньки», прозорість є не самоціллю, а проміжним кроком до зрозумілості систем ШІ⁸, наголошуючи на ролі прозорості як «фасилітатора» інших елементів регулювання ШІ. Про взаємозв'язок прозорості та відповідальності йдеться в праці Джоанни Брайсон в Оксфордському посібнику з етики ШІ. Дослідниця зазначає, що саме людина повинна бути в підсумку відповідальною за результати функціонування конкретної системи ШІ, а регулювання має забезпечувати «відстежуваність дій людини та відповідальність за дії людини, пов'язані з розробленням та використанням розумних систем»⁹. З огляду на це прозорість ШІ є важливою та часто базовою вимогою регулювання. Саме прозорість дає змогу чітко визначати, який саме суб'єкт і за які дії повинен відповідати. Ба більше, прозорість дає змогу забезпечувати реалізацію нагляду за всіма етапами впровадження ШІ людиною¹⁰. Такий нагляд можливий, оскільки система ШІ створює достатньо інформації (*logs*), що дає змогу встановити, коли, як, ким і з якою метою таку систему створено¹¹.

Отже, встановивши взаємозв'язки між метою регулювання ШІ та принципом прозорості, потрібно дослідити, яким чином прозорість може сприяти цій меті, якими є межі прозорості, а також яким є обсяг вимог, які впливають із принципу прозорості.

Теоретико-правові аспекти принципу прозорості в контексті регулювання систем ШІ

Нині є значна кількість досліджень, які стосуються питання прозорості алгоритмів (*algorithmic transparency*), що охоплює, зокрема, ШІ. Спільним знаменником більшості досліджень є згода з тим, що заклик до прозорості систем ШІ (як у приватному, так і в публічному секторі) є обґрунтованим, зокрема через причини, згадані в попередньому розділі (наприклад, непередбачуваність цих систем)¹².

Проте дослідники по-різному підходять до того, що саме означає прозорість як принцип, наскільки вимогу прозорості можна виконати на практиці та які виклики виникають через її впровадження. Водночас ми можемо спостерігати певний консенсус науковців: прозорість не означає повного розкриття всієї інформації про систему ШІ. Такий підхід є як непрактичним, так і неналежним.

Непрактичність підходу з повним розкриттям інформації (який не враховує особи адресата такого розкриття) пояснюють декількома причинами. Зокрема, зазвичай унаслідок цього буде опубліковано масив даних, незрозумілих для пересічного кінцевого користувача, який не зможе отримати чіткі відповіді на основні питання про систему ШІ — як вона впливає на конкретного користувача системи. Як зазначає Ендрю Мюррей, надання деталізованої інформації «перевантажило б навіть досвідчених користувачів, оскільки параметри ухвалення рішень [системами ШІ] є мінливими та невизначеними»¹³.

Неналежність такого підходу впливає з певних взаємозв'язків на перетині розкриття інформації про систему ШІ та охорони об'єктів права інтелектуальної власності, пов'язаних із системою ШІ. У системи ШІ зазвичай вкладають значні інвестиції, а їхні розробники прагнуть забезпечити максимальну охорону систем від конкурентів. Ці зусилля можуть бути знівельовані, якщо розробник

⁶ Mireille Hildebrandt and Bert-Jaap Koops, "The Challenges of Ambient Law and Legal Protection in the Profiling Era," *The Modern Law Review* 73, no. 3 (2010): 448, <https://doi.org/10.1111/j.1468-2230.2010.00806.x>.

⁷ Біла книга з регулювання ШІ в Україні (2024), 21, <https://thedigital.gov.ua/storage/uploads/files/page/community/docs/%D0%A0%D0%B5%D0%B3%D1%83%D0%BB%D1%8E%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D1%8F%20%D0%A8%D0%86.pdf>.

⁸ Frank Pasquale, *The Black Box Society* (Harvard University Press, 2015), 8.

⁹ Markus Dirk Dubber, Frank Pasquale, and Sunit Das, *The Oxford Handbook of Ethics of Ai* (Oxford University Press, 2021), 7.

¹⁰ *Ibid.*, 23.

¹¹ *Ibid.*, 8.

¹² de Laat, "Algorithmic Decision-Making Based on Machine Learning from Big Data: Can Transparency Restore Accountability?," 527.

¹³ Andrew Murray, *Almost Human: Law and Human Agency in the Time of Artificial Intelligence* (T. M. C. Asser Press, 2021), 30, <https://www.asser.nl/upload/documents/20240926T102230-AL6-Murray-WEB%20new.pdf>.

чи користувач буде зобов'язаний розкрити всю інформацію про власну систему. Ще одним небажаним наслідком таких вимог буде редоміциляція (переміщення) розробників систем ШІ в держави з нижчими стандартами регулювання ШІ, що підважуватиме міжнародні зусилля з розроблення глобальних стандартів у сфері ШІ.

Френк Паскуале зазначає, що обидва варіанти (повна секретність інформації про ШІ та повне розкриття інформації) є неналежними підходами до регулювання¹⁴. На думку дослідника, повна прозорість була б «жахом для приватності та [мала б наслідком] крадіжку інтелектуальної власності»¹⁵. Водночас дослідник визнає засадничу важливість прозорості, додаючи, що без прозорості не буде підзвітності та відповідальності¹⁶.

Обговорюючи питання «повного розкриття інформації», Пол де Лаат зазначає, що, хоч існує певне обґрунтування заклику до такого розкриття (на будь-який запит розкривається весь масив даних про систему ШІ)¹⁷, глибше розуміння взаємозв'язків прозорості з іншими аспектами системи ШІ ставить під сумнів такий підхід. Крім наведених вище питань щодо охорони об'єктів права інтелектуальної власності та складності в інтерпретації даних про систему ШІ, дослідник згадує питання приватності (розкриття може мати наслідком витік чутливих даних про суб'єктів персональних даних) та ризик маніпулювання системою третіми особами (коли її алгоритми будуть загальнодоступними)¹⁸. Звідси висновок, що повна прозорість може лише нашкодити досягненню відповідальності та підзвітності розробників систем ШІ; проте вона може бути доречною в обмежених випадках — наприклад, для доступу до системи наглядових органів¹⁹.

Розуміючи вказані ризики та беручи до уваги потребу в розробленні збалансованого регулювання, Ніколас Діакопулос наголошує, що прозорість (дослідник розглядає її як доступність інформації про актора, що дає змогу іншим акторам відстежувати діяльність або результати діяльності актора) повинна сприяти управлінню алгоритмічними системами та відповідальності²⁰. Цього можна досягти, на думку дослідника, завдяки «практичній прозорості» (*usable transparency*) — розкриттю тієї інформації, яка справді має значення для її адресата²¹. Звідси важливий аспект підходу до прозорості — контекстуальність, коли враховано особу адресата для визначення обсягу інформації про алгоритмічну систему, що підлягає розкриттю. Дослідник пропонує пірамідальну структуру розкриття інформації, коли більш детальну інформацію розкривають залежно від адресата²².

Ми можемо погодитися з таким підходом. Обсяг розкриття інформації про систему ШІ може варіювати залежно від особи, якій така інформація підлягає розкриттю, та циклу функціонування системи ШІ. Наприклад, на етапі попереднього погодження високоризикової системи ШІ, коли її безпечність перевіряє держава або орган сертифікації, варто очікувати, що систему перевірятимуть особи з належним рівнем експертизи. Через це обсяг розкриття буде більшим; водночас розкрита інформація не стає загальнодоступною, її надаватимуть лише особам, які будуть зобов'язані забезпечувати належний рівень її конфіденційності²³.

Також ми розуміємо, що розкриття інформації для кінцевих споживачів, які є користувачами системи, з погляду «практичної прозорості», буде меншим за обсягом. Важливо, щоб розкриття було зрозумілим і достатнім для того, щоб такий адресат зміг оцінити вплив системи ШІ на нього.

Як зазначає Александра Бал,

щоб досягти належного рівня прозорості в алгоритмічному ухваленні рішень, потрібно забезпечити можливість пояснення будь-яких рішень, створених автоматизованою системою, людям, на яких вони впливають, а ці пояснення мають бути зрозумілими для цільової аудиторії; ба більше, має бути чітко визначено, хто має повноваження переглядати та потенційно скасовувати алгоритмічні рішення, а алгоритми слід контролювати та регулярно перевіряти, щоб забезпечити їхню суспільну актуальність та відповідність сучасним вимогам²⁴.

¹⁴ Pasquale, *The Black Box Society*, 142.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid., 176.

¹⁷ de Laet, “Algorithmic Decision-Making Based on Machine Learning from Big Data: Can Transparency Restore Accountability?” 528.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Dubber, Pasquale, and Das, *The Oxford Handbook of Ethics of Ai*, 204.

²¹ Ibid.

²² Ibid.

²³ Ibid., 210.

²⁴ Bart Custers and Eduard Fosch-Villaronga, *Law and Artificial Intelligence: Regulating AI and Applying AI in Legal Practice* (T.M.C. Asser Press, 2022), 236.

Крім цього, у будь-якому разі розкриття інформації має бути достатньо «динамічним», щоб враховувати зміни в процесі функціонування системи ШІ²⁵.

Про необхідність диференціювання підходів до прозорості також зазначено в Кембриджському посібнику з питань права, етики та політики, які стосуються ШІ. У розділі, присвяченому ролі ШІ в медіа, наголошено, що доцільно розмежовувати внутрішню та зовнішню прозорість, а також прозорість, яка стосується третіх осіб. Дослідники визначають їх так:

- внутрішня прозорість: наявність у працівників організації належних знань про систему ШІ, яку використовує організація;
- зовнішня прозорість: надання цільовій аудиторії системи ШІ інформації про таку систему;
- прозорість, що стосується третіх осіб: наявність інформації про те, як система ШІ була натренована і як вона функціонує²⁶.

Іншим аспектом прозорості є обсяг розкриття інформації про систему ШІ. Ми вже згадували про «контекстуальність» розкриття, а також про можливість повного розкриття інформації в певних випадках. Водночас важливо розуміти, яка інформація про систему, в принципі, є важливою для розкриття.

Ще у 2014 р. Френк Паскуале та Даніель Сітрон обґрунтовували потребу в застосуванні концепції належної процедури до використання систем скорингу, зокрема тих, які використовують технологію ШІ, для того щоб такі системи забезпечували справедливість і точність²⁷. Дослідники згодні з тим, що людина повинна бути поінформована про використання певного алгоритму щодо неї, а також у певних випадках мати можливість оспорювати використання алгоритму²⁸. На можливості оспорювати використання алгоритмів (розумних технологій) також наголошено в праці Мірей Хільдебрандт та Берта-Япа Купса, які зазначають, що потрібно розвивати інструменти, які сприяють прозорості, щоб рішення, ухвалені з використанням розумних технологій, могли піддаватися оскарженню²⁹.

Ніколас Діакопулос наводить принаймні три групи питань про систему ШІ, на які доцільно отримати відповідь:

- рівень і природа залучення людини до створення, функціонування та управління системою ШІ, включно з метою системи та особами, відповідальними за неї;
- дані, використані для тренування системи та для її функціонування, щоб визначити якість цих даних;
- деталі про саму систему (модель) ШІ³⁰.

Водночас Н. Діакопулос критично оцінює необхідність того, щоб системи ШІ надавали пояснення стосовно ухвалення своїх рішень (додатково до загального опису свого функціонування). Дослідник звертає увагу, що такі пояснення можуть бути приблизними, фрагментарними та неточними; натомість потрібно надати достатньо інформації про ці системи, щоб зацікавлені особи, включно з органами нагляду, змогли самостійно дійти висновку про причини ухвалення системою рішень³¹.

Крім обговорення питань важливості прозорості та обсягу розкриття, який впливає з принципу прозорості, ми бачимо в науковій літературі деякі критичні позиції щодо цього принципу. Наприклад, часто наголошують, що лише прозорості недостатньо для мінімізації всіх ризиків, пов'язаних із ШІ, потрібно застосовувати комплексний підхід до регулювання ШІ. Крім цього, у контексті дискусії про прозорість є сумніви щодо того, наскільки ефективно її можна застосовувати на практиці. У цій дискусії згадано обмежені ресурси регуляторних органів щодо перевірки технічних аспектів систем ШІ з огляду на складність сучасних систем ШІ, особливо заснованих на глибокому навчанні, коли навіть розробники систем ШІ не можуть повністю пояснити логіку ухвалення рішень. Інші проблемні аспекти та обмеження вже згадано вище: захист персональних даних, охорона об'єктів права інтелектуальної власності та проблема «інформаційного перевантаження», коли через надмірну деталізацію розкрита інформація може бути незрозумілою для кінцевих користувачів.

²⁵ Dubber, Pasquale, and Das, *The Oxford Handbook of Ethics of Ai*, 204.

²⁶ Nathalie A. Smuha, *The Cambridge Handbook of the Law, Ethics and Policy of Artificial Intelligence* (Cambridge University Press, 2025), 297.

²⁷ Danielle Keats Citron and Frank Pasquale, "The Scored Society: Due Process for Automated Predictions," *Washington Law Review* 89, no. 1 (2014): 1.

²⁸ Ibid.

²⁹ Hildebrandt and Koops, "The Challenges of Ambient Law and Legal Protection in the Profiling Era," 460.

³⁰ Dubber, Pasquale, and Das, *The Oxford Handbook of Ethics of Ai*, 202.

³¹ Ibid., 205.

Незважаючи на проблемні аспекти, переважна більшість дослідників не ставить під сумнів, що прозорість (у певному вигляді) має бути однією з основних вимог щодо ШІ. Як результат теоретичний дискурс щодо прозорості алгоритмів та ШІ набув продовження у двох фундаментальних нормативних актах, прийнятих на рівні Європейського Союзу: у Загальному регламенті про захист даних та Акті про ШІ. Кожен із документів певною мірою врегулював питання прозорості та містить елементи «контекстуальності» регулювання, що враховує адресата розкриття інформації та ризиковість самих систем ШІ.

Загальний регламент про захист даних, який насамперед регулює питання обробки персональних даних, закріплює вимоги щодо прозорості обробки персональних даних та захисту від автоматизованого ухвалення рішень, включно з профайлінгом, а прозорість є одним із фундаментальних принципів регулювання цих питань³². Згідно з регламентом, суб'єкт персональних даних має бути поінформований про наявність у конкретному випадку автоматизованого ухвалення рішень щодо персональних даних такого суб'єкта, а також про логіку такої обробки даних, значущість та наслідки для суб'єкта такої обробки даних³³. Крім цього, такий суб'єкт повинен мати право не підлягати рішенню, яке ґрунтується винятково на автоматизованій обробці даних, що породжує правові наслідки для нього чи подібним чином істотно впливає на нього³⁴. Водночас контролер даних (в українській термінології — володілець персональних даних) зобов'язаний належно документувати всі процеси, пов'язані з обробкою персональних даних у такий спосіб, зокрема, оцінювати їхній вплив на захист персональних даних³⁵.

Акт про ШІ містить комплексні механізми забезпечення прозорості систем ШІ, які буде застосовано до цих систем незалежно від того, чи здійснюють вони обробку персональних даних. З урахуванням підходу, який ґрунтується на ризиках, що є основою документа, Акт про ШІ встановлює декілька рівнів прозорості систем ШІ. По-перше, будь-яка система ШІ підпадає під загальний обов'язок розкриття факту взаємодії із ШІ; додаткові зобов'язання щодо розкриття такого факту покладено на системи, які безпосередньо взаємодіють з людьми. По-друге, високоризикові системи ШІ підпадають під додаткові зобов'язання, покликані забезпечити їхню прозорість, що передбачає наявність детальної технічної документації, ведення обліку про функціонування системи, а самі системи повинні бути достатньо прозорі, щоб у користувачів було розуміння, як пояснювати результати функціонування системи.

Отже, ми спостерігаємо, що теоретико-правова дискусія щодо прозорості дедалі чіткіше кристалізується в нормативних вимогах до розробників і користувачів систем ШІ. Незважаючи на технічні обмеження й виклики, пов'язані з регулюванням ШІ, саме завдяки прозорості можна буде належно відстежувати функціонування систем ШІ на практиці та вчасно реагувати на технологічні виклики. Водночас уникнення надмірності в розкритті інформації про системи ШІ (збалансований підхід) має бути гарантією, що впроваджене регулювання не перешкоджатиме подальшому науково-технічному прогресу у сфері ШІ.

Висновки та перспективи подальшої розробки тематики ШІ

Прозорість є фундаментальним принципом регулювання систем ШІ та передумовою ефективної реалізації інших принципів, зокрема підзвітності та відповідальності суб'єктів, які розробляють і використовують системи ШІ. Водночас застосування принципу прозорості потребує належного збалансування всіх інтересів, врахування контексту його застосування та визнання потенційних обмежень щодо обсягу розкриття інформації про систему ШІ в кожному окремому випадку. Це обмеження, пов'язані з особливостями систем ШІ (зокрема тих, які працюють за принципом «чорної скриньки»), із застосуванням законодавства про захист персональних даних та про охорону об'єктів права інтелектуальної власності. Законодавці та дослідники питань ШІ не заперечують важливості принципу прозорості, а закликають до більш обґрунтованого врахування цих обмежень під час розроблення систем.

Зроблені висновки та актуальна дискусія щодо прозорості систем ШІ є важливими для України. На сьогодні в Україні розробляють свій підхід до регулювання ШІ — на цьому етапі *bottom-up* підхід, коли перевагу віддають підготовці організацій до потенційного регулювання та саморегулюванню

³² Smuha, *The Cambridge Handbook of the Law, Ethics and Policy of Artificial Intelligence*, 146.

³³ *Загальний регламент про захист даних*, ст. 13(f), https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_008-16#Text.

³⁴ Там само, ст. 24.

³⁵ Там само, ст. 35.

з подальшим ухваленням відповідних нормативно-правових актів щодо питань ШІ. В умовах формування власного підходу потрібно відстежувати тенденції регулювання ШІ, зокрема на рівні ЄС, а також проблематику такого регулювання, включно з межами прозорості систем ШІ. Наприклад, в Україні доречно розглянути можливість встановлення винятків щодо розкриття інформації про системи ШІ з погляду національної безпеки, якщо ці системи використовують у секторі безпеки та оборони.

Водночас — в умовах задекларованого активного впровадження ШІ в публічному секторі — потрібно забезпечити, щоб таке використання відповідало стандартам, які вже на сьогодні існують, наприклад, у Європейському Союзі, тобто щоб у таких випадках було забезпечено одночасно прозорість, підзвітність і відповідальність суб'єктів, які використовують системи ШІ. Наші подальші розвідки будуть зосереджені на теоретико-правових і практичних питаннях регулювання систем ШІ в Україні, а результати цієї статті буде використано в дисертаційному дослідженні.

Список використаної літератури

- Кожухар, Олександр. «Правове регулювання систем штучного інтелекту в ЄС: передумови, сучасний стан та перспективи». *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки* 13 (2024): 65–73. <https://doi.org/10.18523/2617-2607.2024.13.65-73>.
- Barfield, Woodrow. “Towards a Law of Artificial Intelligence.” In *Research Handbook on the Law of Artificial Intelligence*. Edward Elgar Publishing, 2018. <https://doi.org/10.4337/9781786439055.00011>.
- Cane, Peter, Herwig C. H. Hofmann, Eric C. Ip, and Peter L. Lindseth. *The Oxford Handbook of Comparative Administrative Law*. Oxford University Press, 2021.
- Citron, Danielle Keats, and Frank Pasquale. “The Scored Society: Due Process for Automated Predictions.” *Washington Law Review* 89, no. 1 (2014). <https://digitalcommons.law.uw.edu/wlr/vol89/iss1/2>.
- Custers, Bart, and Eduard Fosch-Villaronga. *Law and artificial intelligence: Regulating AI and applying AI in legal practice*. T.M.C. Asser Press, 2022.
- Dubber, Markus Dirk, Frank Pasquale, and Sunit Das. *The Oxford Handbook of Ethics of Ai*. Oxford University Press, 2021.
- Hildebrandt, Mireille, and Bert-Jaap Koops. “The Challenges of Ambient Law and Legal Protection in the Profiling Era.” *The Modern Law Review* 73, no. 3 (2010): 428–60. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2230.2010.00806.x>.
- Laat, Paul B. de. “Algorithmic Decision-Making Based on Machine Learning from Big Data: Can Transparency Restore Accountability?” *Philosophy & Technology* 31, no. 4 (2017): 525–41. <https://doi.org/10.1007/s13347-017-0293-z>.
- Murray, Andrew. *Almost Human: Law and Human Agency in the Time of Artificial Intelligence*. T. M. C. Asser Press, 2021. <https://www.asser.nl/upload/documents/20240926T102230-AL6-Murray-WEB%20new.pdf>.
- Pasquale, Frank. *The Black Box Society*. Harvard University Press, 2015.
- Smuha, Nathalie A. *The Cambridge Handbook of the Law, Ethics and Policy of Artificial Intelligence*. Cambridge University Press, 2025.

Bibliography

- Barfield, Woodrow. “Towards a Law of Artificial Intelligence.” In *Research Handbook on the Law of Artificial Intelligence*. Edward Elgar Publishing, 2018. <https://doi.org/10.4337/9781786439055.00011>.
- Cane, Peter, Herwig C. H. Hofmann, Eric C. Ip, and Peter L. Lindseth. *The Oxford Handbook of Comparative Administrative Law*. Oxford University Press, 2021.
- Citron, Danielle Keats, and Frank Pasquale. “The Scored Society: Due Process for Automated Predictions.” *Washington Law Review* 89, no. 1 (2014). <https://digitalcommons.law.uw.edu/wlr/vol89/iss1/2>.
- Custers, Bart, and Eduard Fosch-Villaronga. *Law and artificial intelligence: Regulating AI and applying AI in legal practice*. T.M.C. Asser Press, 2022.
- Dubber, Markus Dirk, Frank Pasquale, and Sunit Das. *The Oxford Handbook of Ethics of Ai*. Oxford University Press, 2021.
- Hildebrandt, Mireille, and Bert-Jaap Koops. “The Challenges of Ambient Law and Legal Protection in the Profiling Era.” *The Modern Law Review* 73, no. 3 (2010): 428–60. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2230.2010.00806.x>.
- Kozhukhar, Oleksandr. “Legal Regulation of Artificial Intelligence Systems in the EU: Prerequisites, Current State and Prospects.” *NaUKMA Research Papers. Law* 13 (2024): 65–73. <https://doi.org/10.18523/2617-2607.2024.13.65-73> [in Ukrainian].

- Laat, Paul B. de. “Algorithmic Decision-Making Based on Machine Learning from Big Data: Can Transparency Restore Accountability?” *Philosophy & Technology* 31, no. 4 (2017): 525–41. <https://doi.org/10.1007/s13347-017-0293-z>.
- Murray, Andrew. *Almost Human: Law and Human Agency in the Time of Artificial Intelligence*. T. M. C. Asser Press, 2021. <https://www.asser.nl/upload/documents/20240926T102230-AL6-Murray-WEB%20new.pdf>.
- Pasquale, Frank. *The Black Box Society*. Harvard University Press, 2015.
- Smuha, Nathalie A. *The Cambridge Handbook of the Law, Ethics and Policy of Artificial Intelligence*. Cambridge University Press, 2025.

Oleksandr Kozhukhar

Doctoral student

Department of General Legal Theory and Public Law, Faculty of Law
National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0009-0006-4183-3289>

o.kozhukhar@ukma.edu.ua

THE PRINCIPLE OF TRANSPARENCY IN THE CONTEXT OF LEGAL REGULATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE SYSTEMS

Abstract

Ukraine continues to develop its own approach to the legal regulation of artificial intelligence, with due regard to the international standards developed to date. One of the objectives of the proposed legal regulation is to ensure it remains balanced and flexible so that it does not hinder further technological developments, while also protecting the rights of individuals who might be affected by AI systems, including data subject rights, insofar as AI systems involve certain personal data processing operations. For these purposes, a theoretical and legal discussion regarding the main aspects of AI regulation at the European Union level — currently the leading authority in this field — is important. Its risk-based regulatory framework and existing transparency requirements should be properly considered in Ukraine, especially in light of Ukraine’s commitment to implement the EU *acquis* in accordance with the EU-Ukraine Association Agreement.

The discourse on AI regulation in the EU and beyond demonstrates that AI technologies—their development and subsequent use—must be transparent, with transparency often construed broadly. Notably, transparency itself is an important safeguard against AI-related abuses and a prerequisite for implementing other key principles of AI regulation, particularly accountability and responsibility on the part of AI system developers and deployers. At the same time, transparency is a complex requirement, and its application requires consideration of the peculiarities of AI technology itself and existing legislative limitations, including those relating to personal data protection and the protection of intellectual property rights.

The article explores the prerequisites for the emergence of the transparency requirement for AI systems, confirms the importance of transparency in the context of AI regulation, and examines the theoretical and legal aspects of this principle and its transformation into regulatory requirements at the EU level.

Keywords: legal regulation, transparency, principle of transparency, artificial intelligence, AI.

Матеріал надійшов 14.03.2025

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

DOI: 10.18523/2617-2607.2025.15.86-94

УДК 341.4+343.1

Микола Комаровський

Юрист громадської організації «Харківська правозахисна група»;
аспірант кафедри кримінального процесу

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Харків, Україна

<https://orcid.org/0000-0002-8829-8299>

komarovskiyin@icloud.com

РИМСЬКИЙ СТАТУТ: ОБМЕЖЕННЯ ЮРИСДИКЦІЇ ТА ШЛЯХИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ

Статтю присвячено висвітленню двох актуальних проблем, що виникли після ратифікації Україною Римського статуту і мають прямі наслідки для подальшого співробітництва нашої країни з Міжнародним кримінальним судом.

У першій частині дослідження розглянуто проблему посилання України на ст. 124 Римського статуту під час його ратифікації. Це положення надає державі, що приєднується до Статуту, право обмежити юрисдикцію Міжнародного кримінального суду щодо воєнних злочинів, учинених її громадянами або на її території, строком на сім років. Встановлено, що на практиці таке посилання суперечить попереднім заявам України про визнання юрисдикції, зокрема схваленій Верховною Радою України ще у 2015 р., яка має безстроковий характер. Також, розглянувши чинні підходи до розуміння ст. 124, підтримано позицію науковців про неможливість застосування застереження у скороченому вигляді, як це зробила Україна. Через значні ризики, що виникають у зв'язку з такими діями під час ратифікації, зроблено висновок про необхідність якнайшвидшої відмови від застосування положення ст. 124, оскільки воно потенційно може унеможливити розслідування воєнних злочинів, учинених на всій території України, незалежно від громадянства осіб.

У другій частині дослідження розкрито проблему імплементації положень Римського статуту в національне законодавство. Незважаючи на ухвалення Верховною Радою України низки нормативно-правових актів, проблему імплементації досі повністю не вирішено, що спричинило суперечності між чинним законодавством і Римським статутом. Наведено три можливі шляхи розв'язання проблеми, а саме: 1) внесення подальших змін до чинних Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України; 2) ухвалення спеціального Закону «Про кримінальну відповідальність за міжнародні злочини»; 3) прийняття нового Кримінального кодексу України, проєкт якого розробила Робоча група з питань розвитку кримінального права. Після аналізу цих трьох варіантів зроблено висновок про можливість законодавчого вибору кількох варіантів дії, які водночас не виключають один одного. Враховуючи активні бойові дії в Україні, що впливають на реалізацію законодавства на практичному рівні, підтримано підхід, який полягає у внесенні змін до чинного законодавства, з його подальшим комплексним оновленням та остаточним вирішенням проблеми після завершення активних бойових дій.

Ключові слова: Міжнародний кримінальний суд, міжнародний кримінальний процес, ратифікація, визнання юрисдикції, воєнний злочин.

Постановка проблеми

1 січня 2025 р. Україна офіційно приєдналася до Римського статуту, ставши повноправним учасником Міжнародного кримінального суду. Водночас правове регулювання відносин між Україною та Міжнародним кримінальним судом ще перебуває на етапі становлення, а окремі нові проблемні

питання виникли у зв'язку з діями нашої держави під час ратифікації. Зокрема, йдеться про застосування тимчасового положення, закріпленого у ст. 124 Римського статуту, внаслідок чого було обмежено юрисдикцію щодо громадян України в частині вчинення воєнних злочинів строком на сім років.

Окрім явних репутаційних наслідків, це може унеможливити подальше розслідування Міжнародним кримінальним судом цієї категорії злочинів, яких, відповідно до статистики сайту Офісу Генерального прокурора, станом на січень 2025 р. було зареєстровано понад 152 тисячі з моменту повномасштабного вторгнення¹.

Ще однією проблемою є те, що положення Римського статуту не імplementовано повною мірою до національного законодавства. Через зволікання з вирішенням цього питання українським законодавцем це вже має негативні наслідки для розслідування окремих видів міжнародних злочинів, вчинених під час російсько-української війни в Україні.

Метою статті є дослідження наслідків посилення України на ст. 124 Римського статуту під час його ратифікації, а також огляд процесу імплементації його положень у національне законодавство.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Протягом останніх років, у зв'язку з початком повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України, окремі питання правового регулювання відносин між Україною та Міжнародним кримінальним судом часто ставали предметом наукових досліджень. Зокрема, у цьому напрямі працювали такі вчені, як І. Гловюк, О. Дроздов, О. Дроздова, В. Зуєв, М. Карпенко, А. Матковський, О. Музиченко, Р. Мурачов, Н. Обловацька, М. Смирнов та ін. Однак через новизну обраних для дослідження проблем їх комплексного опрацювання досі не проводили.

Виклад основного матеріалу

Переходячи до основної частини дослідження, насамперед варто звернутися до проблеми невизнання юрисдикції Міжнародного кримінального суду (далі — МКС) щодо громадян України. Згідно з ратифікаційним законом, Україна ратифікує Римський статут (далі — РС), зокрема, з такою заявою до ст. 124 РС: «Україна заявляє, що протягом семи років після набрання Римським статутом чинності для України вона не визнає юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо злочинів, зазначених у статті 8 (з урахуванням поправок), коли, ймовірно, злочин було вчинено її громадянами»². Посилання України на цю статтю РС саме в такому вигляді можна назвати унікальним, тому воно одразу привернуло пильну увагу як вітчизняних, так і міжнародних експертів, залучених до роботи МКС. Однак перед тим, як перейти до наслідків застосування цього положення, потрібно також дослідити контекст його появи в тексті РС.

Початковий проект Римського статуту, представлений Комісією міжнародного права у 1994 р., не містив жодних положень про відмову від визнання юрисдикції щодо воєнних злочинів. Наявність статті 124 у РС відображає численні пропозиції країн, які були стурбовані тим, що юрисдикція МКС буде надто широкою. Отже, розробники РС визнали необхідність збалансувати дві цілі одночасно: забезпечити цілісність договору та досягти високого рівня участі держав, зокрема тих, що керуються різними політичними мотивами. Остаточний текст статті 124 був компромісом між пропозиціями різних країн, і це рішення ухвалили лише в останній день переговорів, щоб забезпечити підписання РС Францією³. Окрім Франції, яка згодом, у 2008 р., відкликала свою заяву, лише Колумбія застосувала положення ст. 124 під час ратифікації. Через очевидну втрату актуальності цього положення у 2015 р. Асамблея держав-учасниць Римського статуту ухвалила рішення про його остаточне вилучення з тексту РС⁴. Однак станом на сьогодні лише 24 держави-учасниці ратифікували відповідну поправку, тож це положення залишається чинним, що дозволило Україні стати третьою країною, яка його застосувала.

Зрозумівши контекст появи досліджуваного тимчасового положення, можна перейти до огляду наслідків його застосування Україною. На відміну, наприклад, від Франції, яка повноцінно приєдналася до Римського статуту одразу після його підписання, шлях нашої країни був іншим. Йдеться

¹ Офіс Генерального прокурора, «Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування», <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>.

² Верховна Рада України, *Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього*, Закон України 3909-IX, 21 серпня 2024, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3909-20#Text>.

³ Shana Tabak, «Article 124, War Crimes, and the Development of the Rome Statute,» *Georgetown Journal of International Law* 40 (2009): 1069–99, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1824876.

⁴ *Amendment to article 124 of the Rome Statute of the International Criminal Court*, The Hague, 26 November 2015, https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtmsg_no=XVIII-10-c&chapter=18&clang=_en.

про те, що в проміжок часу між підписанням документа і його ратифікацією, яка відбулася через понад 20 років, Україна двічі скористалася положенням ч. 3 ст. 12 РС, що дозволяє визнати юрисдикцію МКС, не будучи його учасником.

У 2014 р. Верховна Рада України *ad hoc* визнала юрисдикцію МКС

...з метою притягнення до кримінальної відповідальності у Міжнародному кримінальному суді вищих посадових осіб України щодо передбачених статтею 7 Римського статуту Міжнародного кримінального суду злочинів проти людяності під час мирних акцій протестів громадян, що мали місце в Україні у період з 30 листопада 2013 року по 22 лютого 2014 року⁵.

У 2015 р. Верховна Рада України зробила другу заяву, згідно з якою:

Україна визнає юрисдикцію Міжнародного кримінального суду з метою притягнення до кримінальної відповідальності у Міжнародному кримінальному суді щодо передбачених статтями 7 та 8 Римського статуту Міжнародного кримінального суду злочинів проти людяності, воєнних злочинів, скоєних на території України починаючи з 20 лютого 2014 року і по теперішній час⁶.

Варто також навести положення примітки до розділу IX-2 «Особливості співробітництва з Міжнародним кримінальним судом» Кримінального процесуального кодексу України, яку було вилучено з вказаного розділу після ратифікації РС:

Дія цього розділу поширюється виключно на співробітництво з Міжнародним кримінальним судом, з метою поширення його юрисдикції на осіб (громадян України, іноземних громадян та осіб без громадянства), які на момент вчинення злочину, що підпадає під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду, були підпорядковані та/або діяли, з метою здійснення збройної агресії проти України, та/або на підставі рішень (наказів, розпоряджень тощо) посадових осіб, військового командування, або органів державної влади Російської Федерації або іншої країни, що здійснювала агресію, або сприяла її здійсненню проти України⁷.

Ба більше, оголошуючи про відкриття розслідування щодо ситуації в Україні в березні 2022 р., прокурор МКС Карім Хан повідомив, що його офіс розслідуватиме події, починаючи з 21 листопада 2013 р. Отже, охоплюються всі минулі та поточні звинувачення у воєнних злочинах, злочинах проти людяності чи геноциді, вчинених на будь-якій частині території України будь-якою особою⁸. З наведеного вище випливає, що до ратифікації РС не виникало жодних сумнівів щодо поширення юрисдикції МКС на громадян України.

Однак головне питання полягає в тому, яким чином попереднє визнання юрисдикції співвідноситься із застосуванням тимчасового положення. Щодо періоду до ратифікації, то для цього проміжку часу нічого не зміниться, оскільки ст. 124 РС містить формулювання «після набрання чинності». Говорячи про воєнні злочини, вчинені після ратифікації, можна виокремити дві позиції. Перша полягає в тому, що ч. 3 ст. 12 РС діятиме «з повною силою», оскільки спеціальне визнання юрисдикції, якщо воно було активоване, не може бути відкликано стосовно тієї самої ситуації, навіть якщо держава приєднується до РС як сторона. Друга позиція зводиться до того, що окреме визнання юрисдикції може бути припинене. У контексті ситуації в Україні можливі два варіанти наслідків: тимчасове положення замінить раніше зроблену заяву про визнання юрисдикції або ж Україна згодом відкличе свою заяву, зроблену у 2015 р. Хоча Римський статут прямо не містить

⁵ Верховна Рада України, *Про визнання Україною юрисдикції міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності вищими посадовими особами держави, які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян під час мирних акцій протестів у період з 21 листопада 2013 року по 22 лютого 2014 року*, Заява, 790-VII, 25 лютого 2014, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/790-18#Text>.

⁶ Верховна Рада України, *Про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій «ДНР» та «ЛНР», які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян*, Заява, Постанова 145-VIII, 4 лютого 2015, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/145-19#Text>.

⁷ Верховна Рада України, *Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом*, Закон України 2236-IX, 3 травня 2022, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2236-20#Text>.

⁸ International Criminal Court, *Statement of ICC Prosecutor; Karim A.A. Khan QC, on the Situation in Ukraine: Receipt of Referrals from 39 States Parties and the Opening of an Investigation*, March 2, 2022, <https://www.icc-cpi.int/news/statement-icc-prosecutor-karim-aa-khan-cc-situation-ukraine-receipt-referrals-39-states>.

норми про відкликання такої заяви, можливе застосування за аналогією норми про вихід із РС. У такому випадку держава повідомляє органи МКС, і раніше зроблена заява припиняє свою дію через рік після повідомлення⁹.

Друга проблема, яка виникає у зв'язку із застосуванням тимчасового положення, зводиться до того, що Україна послалася на нього в обмеженому вигляді. Наведемо повний текст ст. 124 РС:

Незважаючи на положення пунктів 1 і 2 статті 12, держава, коли стає учасницею цього Статуту, може заявити, що протягом семи років після набрання цим Статутом чинності для відповідної держави вона не визнає юрисдикції Суду стосовно категорії злочинів, що згадуються у статті 8, коли, ймовірно, злочин було вчинено її громадянами або на її території. Заява в розумній цієй статті може бути відкликана в будь-який час. Положення цієї статті розглядаються на Конференції з перегляду, що скликається відповідно до пункту 1 статті 123¹⁰.

Хоча на перший погляд може здатися, що сполучник «або» надає державі право обирати між національною та територіальною юрисдикцією, насправді існують два підходи до тлумачення цього положення. У своїй публікації щодо ситуації в Україні професор Кевін Хеллер, аналізуючи позиції різних науковців, зазначає, що негативне тлумачення ст. 124 РС передбачає лише два варіанти: або держава повністю відмовляється від юрисдикції на певний час, або взагалі не використовує це положення. У разі ж позитивного тлумачення держава може здійснювати вибір, як це й зробила Україна¹¹.

У контексті цього питання доречно навести одне з рішень МКС, у якому судді системно тлумачили положення статей 12 і 14 РС та дійшли такого висновку:

Хоча держави можуть вирішити погодитися чи не погодитися на юрисдикцію Суду через заяви, передбачені статтею 12(3) Статуту, обсяг таких заяв наперед визначений правовою базою МКС. Зокрема, правило 44 Регламенту чітко обмежує свободу розсуду держав у формулюванні ситуації, яка може бути розслідувана Судом. <...> Правило 44 Регламенту було прийнято для того, щоб держави, які вирішили залишитися поза договором, не могли використовувати Суд «опортуністично». Дійсно, існували побоювання, що формулювання статті 12(3) Статуту, а саме посилення на визнання юрисдикції «щодо злочину, про який йде мова», дозволить державам, які не є учасниками Статуту, використовувати Суд як політичний інструмент, який може вибірково визнавати здійснення юрисдикції щодо певних злочинів або певних сторін у конфлікті¹² (переклад з англійської наш. — М. К.).

Отже, цілком можна погодитися з К. Хеллером, який зазначає, що з огляду на те, як розробники Римського статуту і судді трактували статті 12 та 14, мало ймовірно, що вони тлумачитимуть ст. 124 як таку, що дозволяє державі, яка щойно ратифікувала РС, надати Суду юрисдикцію щодо воєнних злочинів, скоєних її ворогами, і водночас виключити з юрисдикції Суду власні воєнні злочини¹³. Таку саму позицію підтримує і професор Том Данненбаум¹⁴.

Хоча зазначені вище проблемні питання, пов'язані із застосуванням тимчасового положення, залишаються дискусійними, а їх остаточне вирішення залежатиме виключно від суддів самого МКС, вони навряд чи підтримають обраний Україною «позитивний» підхід до його тлумачення, оскільки це суперечитиме як раніше ухваленим рішенням, так і загалом інтересам правосуддя. Тому, ймовірно, надалі Суд ухвалить рішення або про повне ігнорування цього положення, що буде підкріплено раніше зробленою заявою про визнання юрисдикції, або ж із моменту ратифікації взагалі відмовиться від подальшого розслідування. Хоча останній варіант мало ймовірний, він не виключається повністю. Отже, щоб уникнути негативних наслідків, Україна має якнайшвидше зробити заяву про відмову від його застосування.

⁹ Kevin Jon Heller, "Legal Issues Regarding Ukraine's Potential Art. 124 Declaration," *Opinio Juris*, August 17, 2024, <https://opiniojuris.org/2024/08/17/legal-issues-regarding-ukraines-potential-art-124-declaration/>.

¹⁰ Римський статут Міжнародного кримінального суду, вчинено 17 липня 1998, ратифіковано Україною 21 серпня 2024, набрання чинності для України 1 січня 2025, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.

¹¹ Heller, "Legal Issues Regarding Ukraine's Potential Art. 124 Declaration."

¹² International Criminal Court, *Decision on the "Corrigendum of the challenge to the jurisdiction of the International Criminal Court on the basis of articles 12(3), 19(2), 21(3), 55 and 59 of the Rome Statute filed by the Defence for President Gbagbo (ICC-02/11-01/11-129)*, August 15, 2012, https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CourtRecords/CR2012_08024.PDF.

¹³ Heller, "Legal Issues Regarding Ukraine's Potential Art. 124 Declaration."

¹⁴ Tom Dannenbaum, "Unforced Error: Article 124 and the Regrettable Caveat to Ukraine's Proposed Ratification of the ICC Statute," *Just Security*, August 20, 2024, <https://www.justsecurity.org/98733/ukraine-icc-ratification/>.

Переходячи до другої частини дослідження, зупинимось на проблемі імплементації положень Римського статуту в національне законодавство. Звертаючись до історії цього питання, варто зазначити, що його могли вирішити ще кілька років тому, коли Верховна Рада України в травні 2021 р. ухвалила законопроект № 2689 (Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права). Втім, оскільки Президент України його не підписав і його не було офіційно оприлюднено, питання так і залишилося неврегульованим, що мало вкрай негативні наслідки для України після початку повномасштабного російського вторгнення. Законопроект № 7290, зареєстрований у Верховній Раді України Кабінетом Міністрів України ще у квітні 2022 р., взагалі не потрапив до сесійної зали.

До проблеми імплементації повернулися влітку 2024 р. Направляючи до Верховної Ради України законопроект про ратифікацію Римського статуту, Президент України також подав законопроект про імплементацію його положень (реєстраційний номер — 11484). У жовтні 2024 р. цей закон було ухвалено.

Розглядаючи зміст нововведень, слід зазначити, що вони спрямовані на внесення змін до Кримінального кодексу України (далі — ККУ) та Кримінального процесуального кодексу України (далі — КПК).

Переважає більшість змін стосується саме ККУ. Зокрема, до Загальної частини ККУ додали положення про принцип універсальної юрисдикції, а також норму про кримінальну відповідальність військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників і деякі інші. В Особливій частині зміни полягали в криміналізації злочинів проти людяності, а також в оновленні вже наявних складів злочинів для узгодження їх з положеннями РС.

Зміни в КПК виявилися мінімальними. Це зумовлено тим, що ще навесні 2022 р. до нього було додано новий розділ IX-2, який закріплює особливості співробітництва між Україною та МКС. Зокрема, зазначеним законом про імплементацію положень у КПК оновили кілька статей, що містять посилання на ККУ. Також із розділу IX-2, як уже зазначено раніше, вилучили примітку про поширення його дії¹⁵.

Однак навіть попри ухвалення зазначеного вище закону всі питання, пов'язані з імплементацією положень РС, вирішити не вдалося. Окремі автори наголошують на недоліках уже внесених змін, які потребують виправлення, а не лише на тому, що певні положення досі не імplementовано в національне законодавство¹⁶.

Переходячи до питання про реалізацію подальших змін, можна виокремити три шляхи — від менш до більш складного: 1) продовження внесення змін до чинного ККУ; 2) ухвалення спеціального Закону «Про кримінальну відповідальність за міжнародні злочини»; 3) прийняття нового Кримінального кодексу України, проект якого розробила Робоча група з питань розвитку кримінального права.

Перший шлях передбачає розроблення та ухвалення відповідного законопроекту, що охоплюватиме внесення змін до чинного ККУ. Його метою буде як узгодження положень Кодексу з РС, так і виправлення допущених помилок, що виникли внаслідок раніше ухвалених змін.

Що стосується спеціального Закону «Про кримінальну відповідальність за міжнародні злочини», то ще до прийняття Верховною Радою України законопроекту, поданого Президентом України, народні депутати зареєстрували два нові — № 11538 та № 11539. У пояснювальній записці зазначено, що кримінальна відповідальність за міжнародні злочини передбачає настільки широкий перелік винятків та особливостей порівняно з кримінальною відповідальністю за інші діяння, передбачені ККУ, що внесення відповідних приписів до тексту ККУ зайво захащуватиме та перевантажуватиме його¹⁷. Тому автори пропонують інший підхід — ухвалити окремий Закон «Про кримінальну відповідальність за міжнародні злочини». Законопроект № 11539 є доповненням до № 11538 і спрямований на адаптацію положень ККУ та КПК. Слід також зазначити, що підхід до врегулювання кримінальної відповідальності за міжнародні злочини окремим спеціальним законом не є унікальним для країн-учасниць Римського статуту. Такий шлях обрали Нідерланди, Німеччина, Швеція та деякі інші країни.

¹⁵ Верховна Рада України, *Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього*, Закон України 4012-ІХ, 9 жовтня 2024, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4012-IX#Text>.

¹⁶ Василь Киричко, «Імплементація положень Римського статуту Міжнародного кримінального суду до Кримінального кодексу України: результати і перспективи», *Вісник Асоціації кримінального права України* 2 (22) (2024): 52, <https://doi.org/10.21564/2311-9640.2024.22.315947>.

¹⁷ *Проект Закону про кримінальну відповідальність за міжнародні злочини*, проєкт Закону 11538, зареєстровано 2 вересня 2024, <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/44789>.

Третій варіант, який без перебільшення можна назвати найскладнішим, полягає в ухваленні нового Кримінального кодексу. Над ним працює Робоча група з питань розвитку кримінального права, створена в межах Комісії з питань правової реформи при Президентові України ще у 2019 р. Аналізуючи редакцію проєкту Кримінального кодексу від 17 лютого 2025 р., яка є найновішою на момент написання цієї статті, можна зазначити таке: злочини проти міжнародного правопорядку передбачено в Книзі одинадцятій проєкту. Вони повністю відтворюють положення Римського статуту, причому точніше порівняно з розглянутим раніше законопроєктом № 11538 та чинними положеннями ККУ. Наприклад, норми щодо воєнних злочинів викладено більш точно. Щодо санкцій, то Загальна частина проєкту Кримінального кодексу містить спеціальне положення. Згідно зі ст. 3.2.6 проєкту, яка присвячена питанню строкового ув'язнення, воно встановлюється: за проступок — від 15 днів до 3 місяців, за злочин — від 3 місяців до 20 років. За злочин геноциду, злочин агресії, а також за злочини проти людяності й воєнні злочини, пов'язані з умисним позбавленням життя людини, строкове ув'язнення становитиме від 16 до 30 років¹⁸.

Оглянувши варіанти розв'язання проблеми імплементації положень Римського статуту, слід зазначити, що законодавець має декілька можливих шляхів, які не обов'язково виключають один одного. Найбільш фундаментальним підходом є ухвалення нового Кримінального кодексу. Однак варто визнати, що через практичні складнощі, пов'язані з його ухваленням, а також через необхідність значного часу для освоєння його положень у правозастосуванні цей варіант навряд чи можна реалізувати під час активних бойових дій. Тому, з огляду на потребу України якнайшвидше повноцінно ратифікувати Римський статут, можливим є тимчасове рішення — оновлення чинних положень ККУ з подальшим ухваленням нового Кримінального кодексу. Прийняття спеціального Закону «Про кримінальну відповідальність за міжнародні злочини» також є менш доцільним варіантом через необхідність знайти найшвидше та найпрактичніше рішення в умовах активних бойових дій.

Висновки

Провівши комплексний аналіз зазначених питань, можемо зробити висновки. Передусім варто наголосити, що застосування тимчасового положення Римського статуту під час ратифікації та затримки в процесі його імплементації безпосередньо впливають на можливість подальшого ефективного розслідування МКС ситуації в Україні, зокрема воєнних злочинів, тож це питання потребує якнайшвидшого вирішення.

Під час дослідження тимчасового положення з'ясовано, що його використання породжує дві проблеми: воно суперечить попередній заяві Верховної Ради України 2015 року про визнання юрисдикції МКС, яка не містила обмежень щодо національної юрисдикції. Його застосування в обмеженому вигляді може унеможливити подальше розслідування МКС воєнних злочинів на всій території України. Щодо першого питання вдалося виокремити два підходи до подальшої взаємодії тимчасового положення та раніше зробленої заяви. Перший підхід: попередня заява далі діє без обмежень і не може бути відкликана. Другий підхід: можлива відмова від цієї заяви шляхом її автоматичної заміни тимчасовим положенням або ж заявою України про її призупинення. Щодо застосування тимчасового положення в обмеженому вигляді підтримано негативний підхід до його тлумачення, який передбачає неможливість обрання країною між національною та територіальною юрисдикцією. Через значні ризики наголошено на необхідності якнайшвидшої відмови від його використання.

Під час аналізу імплементації положень Римського статуту в чинне законодавство встановлено, що, попри ухвалення відповідного закону в жовтні 2024 р., цей процес так і не було завершено. Це стосується передусім положень матеріального права, оскільки зміни до Кримінального процесуального кодексу України було внесено ще навесні 2022 р. Отже, виникає потреба в подальшому розробленні та ухваленні нормативно-правових актів у сфері кримінально-правового регулювання. Це можна реалізувати трьома шляхами: 1) продовженням внесення змін до чинного Кримінального кодексу України; 2) ухваленням спеціального Закону «Про кримінальну відповідальність за міжнародні злочини»; 3) ухваленням нового Кримінального кодексу України, проєкт якого розробила Робоча група з питань розвитку кримінального права. На підставі аналізу цих варіантів виснувано, що найбільш доцільним є перший із них, оскільки він є найоптимальнішим з погляду практичного застосування.

¹⁸ Новий Кримінальний кодекс України, «Текст проєкту нового Кримінального кодексу України», <https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code>.

Список використаних джерел

- Верховна Рада України. *Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом*. Закон України 2236-IX. 3 травня 2022. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2236-20#Text>.
- Верховна Рада України. *Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього*. Закон України 3909-IX. 21 серпня 2024. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3909-20#Text>.
- Верховна Рада України. *Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього*. Закон України 4012-IX. 9 жовтня 2024. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4012-IX#Text>.
- Верховна Рада України. *Про визнання Україною юрисдикції міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності вищими посадовими особами держави, які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян під час мирних акцій протестів у період з 21 листопада 2013 року по 22 лютого 2014 року*. Заява 790-VII. 25 лютого 2014. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/790-18#Text>.
- Верховна Рада України. *Про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій «ДНР» та «ЛНР», які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян*. Заява. Постанова 145-VIII. 4 лютого 2015. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/145-19#Text>.
- Киричко, Василь. «Імплементація положень Римського статуту Міжнародного кримінального суду до Кримінального кодексу України: результати і перспективи». *Вісник Асоціації кримінального права України* 2 (22) (2024): 1–52. <https://doi.org/10.21564/2311-9640.2024.22.315947>.
- Новий Кримінальний кодекс України. «Текст проєкту нового Кримінального кодексу України». <https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code>.
- Офіс Генерального прокурора. «Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх судового розслідування». <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>.
- Проект Закону про кримінальну відповідальність за міжнародні злочини*. Проект Закону 11538. Зареєстровано 2 вересня 2024. <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/44789>.
- Римський статут Міжнародного кримінального суду*. Вчинено 17 липня 1998. Ратифіковано Україною 21 серпня 2024. Набрання чинності для України 1 січня 2025. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.
- Amendment to article 124 of the Rome Statute of the International Criminal Court*. The Hague, 26 November 2015. https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XVIII-10-c&chapter=18&clang=en.
- Dannenbaum, Tom. “Unforced Error: Article 124 and the Regrettable Caveat to Ukraine’s Proposed Ratification of the ICC Statute.” *Just Security*. August 20, 2024. <https://www.justsecurity.org/98733/ukraine-icc-ratification/>.
- Heller, Kevin Jon. “Legal Issues Regarding Ukraine’s Potential Art. 124 Declaration.” *Opinio Juris*. August 17, 2024. <https://opiniojuris.org/2024/08/17/legal-issues-regarding-ukraines-potential-art-124-declaration/>.
- International Criminal Court. *Decision on the “Corrigendum of the challenge to the jurisdiction of the International Criminal Court on the basis of articles 12(3), 19(2), 21(3), 55 and 59 of the Rome Statute filed by the Defence for President Gbagbo (ICC-02/11-01/11-129)”*. August 15, 2012. https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CourtRecords/CR2012_08024.PDF.
- International Criminal Court. *Statement of ICC Prosecutor, Karim A.A. Khan QC, on the Situation in Ukraine: Receipt of Referrals from 39 States Parties and the Opening of an Investigation*. March 2, 2022. <https://www.icc-cpi.int/news/statement-icc-prosecutor-karim-aa-khan-qc-situation-ukraine-receipt-referrals-39-states>.
- Tabak, Shana. “Article 124, War Crimes, and the Development of the Rome Statute.” *Georgetown Journal of International Law* 40 (2009): 1069–99. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1824876.

Bibliography

- Amendment to article 124 of the Rome Statute of the International Criminal Court*. The Hague, 26 November 2015. https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XVIII-10-c&chapter=18&clang=en.
- Dannenbaum, Tom. “Unforced Error: Article 124 and the Regrettable Caveat to Ukraine’s Proposed Ratification of the ICC Statute.” *Just Security*. August 20, 2024. <https://www.justsecurity.org/98733/ukraine-icc-ratification/>.
- Draft Law on Criminal Liability for International Crimes*. <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/44789> [in Ukrainian].
- Heller, Kevin Jon. “Legal Issues Regarding Ukraine’s Potential Art. 124 Declaration.” *Opinio Juris*. August 17, 2024. <https://opiniojuris.org/2024/08/17/legal-issues-regarding-ukraines-potential-art-124-declaration/>.
- International Criminal Court. *Decision on the “Corrigendum of the challenge to the jurisdiction of the International Criminal Court on the basis of articles 12(3), 19(2), 21(3), 55 and 59 of the Rome Statute filed by the Defence for President Gbagbo (ICC-02/11-01/11-129)”*. August 15, 2012. https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CourtRecords/CR2012_08024.PDF.
- International Criminal Court. *Statement of ICC Prosecutor, Karim A.A. Khan QC, on the Situation in Ukraine: Receipt of Referrals from 39 States Parties and the Opening of an Investigation*. March 2, 2022. <https://www.icc-cpi.int/news/statement-icc-prosecutor-karim-aa-khan-qc-situation-ukraine-receipt-referrals-39-states>.
- Kyrychko, Vasyl. “Implementation of the provisions of the Rome Statute of the International Criminal Court to the Criminal Code of Ukraine: results and prospects.” *Herald of the Association of Criminal Law of Ukraine* 2 (22) (2024): 1–52. <https://doi.org/10.21564/2311-9640.2024.22.315947> [in Ukrainian].
- New Criminal Code of Ukraine. “Text of the Draft New Criminal Code of Ukraine.” <https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code> [in Ukrainian].
- Office of the Prosecutor General. “On Registered Criminal Offenses and the Results of Their Pre-Trial Investigation.” <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultatyih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> [in Ukrainian].
- Rome Statute of the International Criminal Court*. July 17, 1998. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text [in Ukrainian].
- Tabak, Shana. “Article 124, War Crimes, and the Development of the Rome Statute.” *Georgetown Journal of International Law* 40 (2009): 1069–99. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1824876.
- Verkhovna Rada of Ukraine. *On Amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine and Other Legislative Acts of Ukraine Regarding Cooperation with the International Criminal Court*. Law of Ukraine 2236-IX. May 3, 2022. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2236-20#Text> [in Ukrainian].
- Verkhovna Rada of Ukraine. *On the Ratification of the Rome Statute of the International Criminal Court and Its Amendments*. Law of Ukraine 3909-IX. August 21, 2024. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3909-20#Text> [in Ukrainian].
- Verkhovna Rada of Ukraine. *On Amendments to the Criminal and Criminal Procedure Codes of Ukraine in Connection with the Ratification of the Rome Statute of the International Criminal Court and Its Amendments*. Law of Ukraine 4012-IX. October 9, 2024. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4012-IX#Text> [in Ukrainian].
- Verkhovna Rada of Ukraine. *On Ukraine’s Recognition of the Jurisdiction of the International Criminal Court Regarding Crimes Against Humanity Committed by Senior State Officials, Which Led to Particularly Grave Consequences and the Mass Murder of Ukrainian Citizens During Peaceful Protest Actions from November 21, 2013, to February 22, 2014*. Declaration 790-VII. February 25, 2014. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/790-18#Text> [in Ukrainian].
- Verkhovna Rada of Ukraine. *On Ukraine’s Recognition of the Jurisdiction of the International Criminal Court Regarding Crimes Against Humanity and War Crimes Committed by Senior Officials of the Russian Federation and Leaders of the Terrorist Organizations ‘DNR’ and ‘LNR,’ Which Led to Particularly Grave Consequences and the Mass Murder of Ukrainian Citizens*. Declaration. Resolution 145-VIII. February 4, 2015. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/145-19#Text> [in Ukrainian].

Mykola Komarovskiy

Lawyer at the Kharkiv Human Rights Protection Group NGO

Postgraduate student, Department of Criminal Procedure

Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-8829-8299>komarovskiyin@icloud.com**ROME STATUTE:
JURISDICTIONAL LIMITATIONS AND IMPLEMENTATION PATHS****Abstract**

This scholarly article addresses two pressing issues that have emerged following Ukraine's ratification of the Rome Statute, both of which have direct implications for the country's future cooperation with the International Criminal Court.

The first part of the study examines Ukraine's reference to Article 124 of the Rome Statute during the ratification process. This provision allows a state joining the Statute to limit the jurisdiction of the International Criminal Court over war crimes committed by its nationals or on its territory for a period of seven years. The analysis establishes that, in practice, such a reference contradicts Ukraine's previous declarations recognizing the Court's jurisdiction, particularly the resolution adopted by the Verkhovna Rada of Ukraine in 2015, which has an indefinite duration. Additionally, after reviewing current interpretations of Article 124, the study supports the position of scholars who argue that the reservation cannot be applied in a truncated form, as Ukraine has attempted to do. Given the significant risks associated with such an approach to ratification, the study concludes that Ukraine should promptly abandon the application of Article 124, as it could potentially obstruct the investigation of war crimes committed across the entire territory of Ukraine, regardless of the perpetrators' nationality.

The second part of the study explores the issue of implementing the provisions of the Rome Statute into national legislation. Despite the Verkhovna Rada of Ukraine having adopted several legislative acts, the issue of implementation remains unresolved, leading to inconsistencies between domestic law and the Rome Statute. The article presents three possible approaches to addressing this issue: (1) further amendments to the current Criminal Code and Criminal Procedure Code of Ukraine; (2) adoption of a special law on international crimes; and (3) adoption of a draft of the new Criminal Code of Ukraine, developed by the Working Group on Criminal Law Development. After analyzing all three options, the study concludes that multiple legislative approaches can be pursued simultaneously, without excluding one another. Given the ongoing active hostilities in Ukraine, which affect the practical implementation of legislation, the approach of continuing to amend the current legislation is supported, with a more comprehensive revision and final resolution to follow after the end of active hostilities.

Keywords: International Criminal Court, international criminal procedure, recognition of jurisdiction, ratification, war crime.

Матеріал надійшов 24.03.2025

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

DOI: 10.18523/2617-2607.2025.15.95-113

УДК 341.241.2:061.1(477+4)

Дімітрі Коченов

Професор, доктор права, керівник досліджень верховенства права
Інститут демократії, Центрально-Європейський університет, Будапешт, Угорщина;
Департамент правових наук Центрально-Європейського університету, Відень, Австрія
<https://orcid.org/0000-0001-9266-1188>
KochenovD@ceu.edu

Елена Башеська

Доктор права, старший науковий співробітник
Інститут демократії, Центрально-Європейський університет, Будапешт, Угорщина
<https://orcid.org/0009-0008-4155-5447>
BasheskaE@ceu.edu

УКРАЇНА ТА РОЗШИРЕННЯ ЄС: ЯКИМ ПРАВОМ КЕРУВАТИСЯ ТА В ЯКОМУ НАПРЯМКУ РУХАТИСЯ? *

Dimitry V. Kochenov and Elena Basheska

**Ukraine and the EU Enlargement:
What Is the Law and Which Is the Way Forward?**

European Journal of Risk Regulation (2025): 1–17
<https://doi.org/10.1017/err.2025.23>
Cambridge University Press

Переклала з англійської Анна Малишева

Анотація до українського перекладу статті

У контексті війни, що досі триває, та зростання напруженості в Європі, а також безпрецедентної можливості для єдності й інтеграції надзвичайно важливо реалістично оцінити поточну ситуацію. Автори цієї статті прагнули надати об'єктивний аналіз, щоб сприяти конструктивному підходу до шляху України до членства в Європейському Союзі. Цю статтю також перекладено українською мовою, аби забезпечити ширший доступ і залучення, особливо з-поміж тих ключових осіб, які ухвалюють рішення.

* Переклад українською мовою статті, яку вперше оприлюднено у *European Journal of Risk Regulation* у видавництві Кембриджського університету (Cambridge University Press) у 2025 році (Dimitry V. Kochenov and Elena Basheska, "Ukraine and the EU Enlargement: What Is the Law and Which Is the Way Forward?," *European Journal of Risk Regulation* (2025): 1–17, <https://doi.org/10.1017/err.2025.23>). Публікується відповідно до умов ліцензії Creative Commons (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Майбутнє України залежить від її відносин з ЄС. Яке право регулює вступ? Які основні виклики стоять перед Україною на шляху до членства в ЄС? Оскільки Україна проходить передвступні перевірки під час війни, вона створює унікальний прецедент, що уможливило більше експериментів задля зменшення величезного ризику повторення і поглиблення тих самих помилок, яких ЄС припустився в країнах Західних Балкан, зробивши регіон заручником своєї суперечливої та млявої політики на занадто довгий час. Еволюція законодавства ЄС про розширення й правової та політичної бази, пов'язаних зі вступом у різних раундах розширення ЄС, демонструє, що законодавство ЄС гнучке, тоді як практика його застосування нестабільна та глибоко політизована. Практика розширення показує, що застосування передвступної обумовленості (*conditionality*) може спричинити значні затримки, не даючи очікуваних результатів. Потрібно випробувати новий підхід до регулювання вступу до ЄС, доки не пізно. Цей підхід має ґрунтуватися на статті 49 ДЄС та деполітизації процесу розширення, гарантуючи верховенство права без сумнівних передвступних методів. Такий підхід пришвидшить процес приєднання, водночас зробивши розширення ЄС більш передбачуваним, що відповідало б інтересам України та інших партнерів.

Ключові слова: стаття 49 ДЄС, обумовленість (*conditionality*), розширення ЄС, передвступні практики, Україна.

I. Вступ: умиротворення через об'єднання та месіанська мета миру

Мир у Європі, як стверджують, лежить в основі саморозуміння Союзу від започаткування європейського проекту. Така месіанська обіцянка стоїть на першому місці; економічна єдність, чотири свободи та решта напрацьованого права (*acquis*) — це лише інструменти для досягнення цієї мети¹. Європейському Союзу постійно нагадують про цю офіційну *raison d'être*. Війна в Україні — це найновіший випадок. Кожне таке нагадування — це протверезне пробудження. З усією повагою до Нобелівського комітету, ЄС жодним чином не відомий тим, що отримує свої мирні дивіденди². Історія повторюється, починаючи з колоніальних війн в Алжирі та за його межами, що перетворилися на багаторічну війну проти колишніх колоніалістів у Середземномор'ї з неймовірною кількістю смертей³, і закінчуючи всією периферією Союзу за деякий час — від Балкан у 1990-х роках до Сирії, Лівії та перетворення на (громадянські) війни та невизначеності всього уявного «кола друзів» Баррозу⁴ майбутнього, якого так і не було — і не завжди без допомоги ЄС та його держав-членів, зокрема в Іраку, Афганістані та інших місцях. Дивний смак «миру» в Європі Шумана, розділеній залізною завісою та розташованій між двома ядерними наддержавами, — це досягнення, якому важко радіти⁵. Однак не можна заперечувати, що розпад СРСР, який тепер повернувся, щоб переслідувати нас в Україні⁶, дав поштовх надії на те, що обіцянку ЄС щодо миру буде реалізовано. Отже, у 1990-х роках ЄС пообіцяв використовувати розширення як інструмент трансформації від «великого вибуху» 2004 року та наступного приєднання Болгарії та Румунії⁷ до об'єднання країн Західних Балкан «після ганебного десятиліття невдач у регіоні»⁸. Це був час для практичної перевірки імперських ідеалів, як-от умиротворення через інкорпорацію, що їх оспівував Ян Зельонка⁹. Тоні Джадт став практично єдиним скептиком серед прихильників¹⁰. Отже, ще в 1999 році Балканському регіону було запропоновано перспективу членства в межах Процесу стабілізації та асоціації за умови «дотримання» Копенгагенських критеріїв¹¹. ЄС не приховував причин цього рішення: розширення

¹ Щодо «месіанської» природи Декларації Шумана див.: Joseph H.H. Weiler, “The Political and Legal Culture of European Integration: An Exploratory Essay,” *International Journal of Constitutional Law* 9 (2011): 678.

² Andrew Williams, *The Ethos of Europe: Values, Law and Justice in the EU* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010).

³ Omer Shatz, “EU’s Crimes against Humanity” (JSD dissertation, Yale Law School, 2023); Sarah Ganty and Dimitry Kochenov, “EU Lawlessness Law,” *Columbia Journal of European Law* 30(1) (2024): 78–156.

⁴ Dimitry Kochenov and Elena Basheska, “ENP Values Conditionality from Enlargements to Post-Crimea,” in *The European Neighbourhood Policy*, ed. Sara Poli (London: Routledge, 2016), 145–66.

⁵ Grégoire Mallard, *Fallout: Nuclear Diplomacy in an Age of Global Fracture* (Chicago University Press, 2014).

⁶ Vladislav M. Zubok, *Collapse: The Fall of the Soviet Union* (Yale University Press, 2024).

⁷ Andrea Ott and Kirstyn Inglis, eds, *Handbook of European Enlargement* (The Hague: T.M.C. Asser Press, 2002).

⁸ Nadiia Koval and Milada Anna Vachudova, “European Union Enlargement and Geopolitical Power in the Face of War,” *Journal of Common Market Studies* 62 (2024): 1–12.

⁹ Jan Zielonka, *Europe as Empire: The Nature of the Enlarged European Union* (Oxford University Press, 2006).

¹⁰ Tony Judt, *A Grand Illusion* (New York University Press, 1996).

¹¹ European Commission, “Stabilisation and Association process for countries of South-Eastern Europe,” COM(1999) 235 final, 26 May 1999. Див. щодо критеріїв: Dimitry Kochenov, “Behind the Copenhagen Façade: The Meaning and Structure of the Copenhagen Political Criterion of Democracy and the Rule of Law,” *European Integration Online Papers* 8, no. 10 (2004): 1.

розглядали як засіб стабілізації, мир продавався потенційним бенефіціарам майже як захід скорочення витрат¹².

Однак після настання миру на Західних Балканах обіцянки та зобов'язання ЄС почали поступово зникати. Перенесемося у 2025 рік і побачимо, що лише Хорватія з (тодішніх) п'ятьох країн Західних Балкан¹³, яким було обіцяно членство в ЄС, вступила до Союзу. Тим часом Чорногорія та Косово приєдналися до довгої черги після проголошення незалежності та подання заявок на членство. Поглинутий власними справами, ЄС усунувся від своїх зобов'язань, зазнавши невдачі на Західних Балканах, де тепер панує мир¹⁴. Найгірше ж те, що він забув, наскільки крихким може бути європейський мир: здається, спокійні часи зменшують апетит ЄС до розширення та довгострокової стабільності, підриваючи його модель заспокоєння через інкорпорацію. Однак на кону не лише розслаблення після бурі: обумовленість (conditionality) ЄС завжди була недосконалим задумом, оскільки риторичний інструмент не був пов'язаний з послідовним та тривалим поліпшенням на місцях — це провал¹⁵. Причини цього були як політичними, так і юридичними, що свідчило як про розрив у можливостях, так і про розрив у довірі, що лежить в основі зусиль ЄС¹⁶.

Питання полягає в тому, чи змінилося це у 2022 році. Здається, повномасштабне російське вторгнення в Україну заскочило ЄС зненацька¹⁷. Його політика «принципового прагматизму»¹⁸, що діяла з моменту незаконної анексії Криму у 2014 році, зазнала невдачі¹⁹. Навряд чи до війни ЄС сприймав прагнення України до членства серйозно, незважаючи на посилення експорту *acquis* до країни разом із кількома іншими пострадянськими республіками²⁰ та теоретичну можливість розглядати двосторонню Угоду про асоціацію як трамплін до членства — те, що робилося раніше в контексті «великого вибуху» розширення²¹, але навряд чи могло запропонувати реалістичну перспективу поза межами Києва²². За словами прем'єр-міністра Албанії Еді Раму, «знадобилися чималі зусилля Владіміра Путіна задля окупації країни, щоб допомогти ЄС зрозуміти, що він живе в паралельному світі»²³. Лише за рік до вторгнення Європейський Парламент доволі нечітко підтвердив «спільне прагнення ЄС та України рухатися до політичної асоціації та економічної інтеграції»²⁴. На жаль, саме початок чергової війни в Європі нагадав ЄС про розширення як потенційний інструмент миру.

Коли почалося вторгнення, і Україна, і ЄС відреагували миттєво. Україна подала заявку на членство в ЄС 28 лютого 2022 року, лише через чотири дні після вторгнення Росії. Вже в червні 2022 року Комісія рекомендувала Європейській Раді надати країні статус кандидата. Через шість днів Європейський Парламент ухвалив резолюцію, в якій закликав до негайного надання Україні статусу кандидата, що сталося того ж дня²⁵. Практично миттєво українські біженці отримали захист від ЄС та держав-членів після першого введення в дію Директиви про тимчасовий захист за рекордні вісім днів

¹² European Commission, “Stabilisation and Association process for countries of South-Eastern Europe,” COM(1999) 235 final, 26 May 1999.

¹³ Тобто Албанія, Боснія і Герцеговина, Хорватія, (потім) Сербія і Чорногорія та (потім) Республіка Македонія.

¹⁴ Koval and Vachudova, “European Union Enlargement,” 3.

¹⁵ Dimitry Kochenov, *EU Enlargement and the Failure of Conditionality* (Kluwer Law International, Alphen aan den Rijn, 2008).

¹⁶ Nicole Scicluna and Štefan Auer, “Europe’s Constitutional Unsettling: Testing the Political Limits of Legal Integration,” *International Affairs* 99 (2023): 769–85.

¹⁷ Resolution on Territorial integrity of Ukraine, UNGA Res 68/26 (1 April 2014) UN Doc A/RES/68/262.

¹⁸ Fabienne Bossuyt and Peter Van Elsuwege, eds, *Principled Pragmatism in Practice: The EU’s Policy towards Russia after Crimea* (Leiden: Brill/Nijhoff, 2021).

¹⁹ Matthew Mpoke Bigg, “A history of the tensions between Ukraine and Russia,” *The New York Times*, March 26, 2022, accessed March 5, 2025, <https://www.nytimes.com/2022/03/26/world/europe/ukraine-russia-tensions-timeline.html>.

²⁰ Roman Petrov, “All’s Well That Ends Well: Short Story of Ukraine’s Road towards European Union Membership,” *Yearbook of European Law* (early view) 43 (2024): 10–22; Guillaume van der Loo, *The EU-Ukraine Association Agreement* (Leiden: Brill-Nijhoff, 2016); Roman Petrov and Peter Van Elsuwege, eds, *The Application of EU Law in the Eastern Neighbourhood of the European Union* (London: Routledge, 2014). Цей процес активізувався після подання Україною заявки на членство в ЄС. Див. Адам Лазовські і Тетяна Комарова, «Пришвидження правового наближення в Україні після подання заявки на вступ до Європейського Союзу», *Право України* 7 (2024): 23–40; Tetyana Komarova and Adam Łazowski, “Switching Gear: Law Approximation in Ukraine after the Application for EU Membership,” *Croatian Yearbook of European Law and Policy* 19 (2023): 105–132.

²¹ Kirstyn Inglis, “The Europe Agreements Compared in the Light of Their Pre-Accession Reorientation,” *Common Market Law Review* 37(5) (2000): 1173–210.

²² Peter Van Elsuwege and Guillaume van der Loo, “The EU-Ukraine Association Agreement as a Stepping Stone towards Membership?” *EU Law Live* (2022), March 28.

²³ Nen Si, “Rama at the Bled Forum: Putin made the EU realize that it lives in a parallel world,” *Euronews*, September 2, 2024, accessed March 5, 2025, <https://euronews.al/en/rama-at-the-bled-forum-putin-made-the-eu-realize-that-it-lives-in-a-parallel-world/>.

²⁴ European Parliament, “Resolution of 11 February 2021 on the implementation of the EU Association Agreement with Ukraine” (2019/2202(INI)), para. 1.

²⁵ Роман Петров та Пітер Ван Елсуwege пропонують найкращі актуальні лонгтюдні огляди процесу вступу України до ЄС у юридичній літературі: Petrov, “All’s Well That Ends Well”; Peter Van Elsuwege, “Naar een verdere uitbreiding van de Europese Unie: instrumenten voor de gedeeltelijke integratie van kandidaat-lidstaten,” *Sociaal-economische wetgeving* 143 (2024): 465–76. У політології див. Nicole Scicluna and Štefan Auer, “Pushing the EU’s Boundaries: Enlargement and Foreign Policy Actorness after the Russian Invasion of Ukraine,” *Journal Common Market Studies* 61 (2023): 45–56; Koval and Vachudova, “European Union Enlargement and Geopolitical Power in the Face of War.”

з дати початку війни, що гарантувало українським біженцям доступ до легального проживання, право на роботу та фактичне право на вільне пересування²⁶. Це по суті означає, що українці користуються вільним пересуванням у ЄС під тимчасовим захистом²⁷, на відміну від громадян усіх інших країн-кандидатів і навіть держав-членів до закінчення перехідних періодів²⁸ і на відміну від громадян Росії, які рятуються від режиму Путіна²⁹. У грудні 2023 року Європейська Рада вирішила вести з країною переговори про вступ, які розпочалися в червні 2024 року. Водночас по всій Україні зростає підтримка членства³⁰. Молдова та Грузія пішли схожим шляхом, і прогрес є однаково невизначеним в обох розділених суспільствах: молдавські еліти майже програли непотрібний референдум щодо «вступу до ЄС», проведений до того, як було запропоновано будь-яке членство³¹, тоді як новообраний грузинський уряд, який критикували за можливі фальсифікації виборів, волів заморозити переговори. Окрім того, процес вступу до ЄС був зупинений через натхненний Путіним закон про «іноземних агентів»³². Ці країни не можуть використати відчутну проєвропейську більшість і потерпають від тих самих територіальних розколів, що й Україна.

Еді Рама, безперечно, має рацію: якби не агресія Путіна, Україна ніколи б не стала країною-кандидатом³³. Автори також погоджуються з Надією Коваль і Міладою Анною Вахудовою в тому, що, як і у випадку із Західними Балканами, ЄС знову «вдався до розширення у відповідь на війну у своєму регіоні <...> [і] в обох випадках перспектива членства з'явилася після серйозних помилок ЄС»³⁴. Найгірше ж те, що така перспектива де-факто була заморожена, щойно напруженість спала. Як і у випадку із Західними Балканами, гасла ЄС відкрито свідчать про меркантильні інтереси: «Ви боретесь не лише за свою свободу <...>, але й за нашу»³⁵, — проголосила президентка Урсула фон дер Ляєн у Верховній Раді України. Хоча це, безсумнівно, звучить помпезно, чи є це твердження фактично правильним — вже геть інше питання.

Цілком очевидно, що в усіх аспектах траєкторія вступу України залежить від того, як і наскільки швидко закінчиться війна. Приклад Західних Балкан не є багатообіцяльним. Подаючи заявку на членство, Президент Зеленський закликав до «негайного вступу України за новою спеціальною процедурою»³⁶. Не дивно, що ЄС відхилив цю нетипову пропозицію імпорту війни, передбачивши натовість прискорений передвступний процес, що підтверджується швидким прогресом України у передвступі до сьогодні³⁷. Проте переговорна концепція для України, прийнята Радою ЄС 21 червня 2024 року, не виправдала очікувань багатьох прихильників надшвидкого процесу передвступу. Це незважаючи на те, що, як ми побачимо, право є надзвичайно гнучким, і приєднання багатьох держав у минулому відбувалося практично миттєво — чи то через інкорпорацію (згадаймо Німецьку

²⁶ Council Implementing Decision (EU) 2022/382 establishing the existence of mass influx of displaced persons from Ukraine within the meaning of Article 5 of Directive 2001/55/EC, and having the effect of introducing temporary protection, OJ L 71/1 (4 March 2022).

²⁷ Valeria Lazarenko and Maryna Rabinovych, “Collective Protection for Ukrainians in the EU: Laws, Practices, and Implications for EU and Ukrainian Policies,” in *Ukraine’s Thorny Path to the EU: From “Integration without Membership” to “Integration through War”*, eds. Maryna Rabinovych and Anne Pintsch (Cham: Palgrave Macmillan, 2024), 93–122; Daniel Thym, “Temporary Protection for Ukrainians: The Unexpected Renaissance of ‘Free Choice,’” *Verfassungsblog*, March 5, 2022, accessed March 5, 2025, <https://verfassungsblog.de/temporary-protection-for-ukrainians/>.

²⁸ Dimitry Kochenov, “European Integration and the Gift of the Second Class Citizenship,” *Murdoch University Electronic Journal of Law* 13 (2006): 209. Див. також Van Elsuwege, “Revisiting the EU-Ukraine Association Agreement,” 80–2.

²⁹ Sarah Ganty et al., “Unlawful Nationality-Based Bans from the Schengen Zone,” *Yale Journal of International Law Online* 48 (2023): 1.

³⁰ Хоч і попри відставання від прагнення до членства в НАТО: КМІС, «Значення членства в ЄС для українців, пріоритетність вступу до ЄС чи НАТО і сприйняття росії як частини Європи: результати телефонного опитування, проведеного 29 вересня – 9 жовтня 2023 року», 18 жовтня 2023, дата звернення 6 березня 2025, <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1303&page=1>.

³¹ Див., наприклад, Oana Popescu-Zamfir, “Moldova Won the Battle, Not the War,” *Carnegie Europe*, October 22, 2024, accessed March 5, 2025, <https://carnegieendowment.org/europe/strategic-europe/2024/10/moldova-won-the-battle-not-the-war?lang=en>.

³² Див. “Twists and turns: Georgian Dream Rhetoric on the EU,” *EUvsDisinfo*, October 23, 2024, accessed March 5, 2025, <https://euvsdisinfo.eu/twists-and-turns-georgian-dream-rhetoric-on-the-eu/>, щодо грузинської саги з моменту подання заявки на вступ до ЄС до відходу керівної партії від проєвропейської позиції. Щодо звинувачень у фальсифікаціях виборів див. Robyn Dixon and Mary Ilyushina, “Opposition protests as pro-Russia party in Georgia appears to win elections,” *The Washington Post*, October 28, 2024, accessed March 5, 2025, <https://www.washingtonpost.com/world/2024/10/28/georgia-election-dream-russia-fraud/>. Див. також European Commission, “Georgia 2024 Report,” *SWD* (2024) 697 final.

³³ Cf. Roman Petrov, “Bumpy Road of Ukraine towards the EU Membership in Time of War: ‘Accession through War’ v. ‘Gradual Integration,’” *European Papers* 8 (2023): 1057–65; Peter Van Elsuwege, “Revisiting the EU-Ukraine Association Agreement: A Crucial Instrument on the Road to Membership,” in *Ukraine’s Thorny Path to the EU: From “Integration without Membership” to “Integration through War”*, eds. Maryna Rabinovych and Anne Pintsch (Cham: Palgrave Macmillan, 2024), 67–90.

³⁴ Koval and Vachudova, “European Union Enlargement.”

³⁵ European Commission (Speech), “Address by President von der Leyen to Members of Verkhovna Rada,” Kyiv, 4 November 2023, accessed March 5, 2025, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/api/files/document/print/en/speech_23_5561/SPEECH_23_5561_EN.pdf.

³⁶ “Ukrainian president appeals for EU membership and urges Russian soldiers to leave,” *Guardian News*, February 28, 2022, accessed December 7, 2024, <https://www.youtube.com/watch?v=JNT6ZYKWCeE>.

³⁷ Council of Europe (News and Events), ‘EU-Ukraine Integration: Key Chapter 23 Screening Completed,’ September 30, 2024, accessed March 5, 2025, <https://www.coe.int/en/web/kyiv/-/eu-ukraine-integration-key-chapter-23-screening-completed>.

Демократичну Республіку (НДР)³⁸, що також може бути варіантом для Молдови)³⁹, чи то через швидкий вступ з подальшими тривалими перехідними періодами, як це було у випадку з Великою Британією⁴⁰. Хай там як, через війну, що триває, такі порівняння є дещо недоречними, проте вони демонструють потенційні варіанти для мирного часу.

Отже, які ключові правові принципи регулюють приєднання? Які основні виклики стоять перед Україною на шляху до членства в ЄС? Чи розділить Україна важку долю країн Західних Балкан, чи це буде успішна історія, яка може змінити передвступний процес? Всі ці питання розглянуто у статті по черзі. У розділі 2 обговорено право, що регулює вступ; у розділі 3 розглянуто виклики, які постають перед Україною на шляху до вступу.

II. Право ЄС, що регулює приєднання

Розширення ЄС базується на «звичайному праві», як стверджував один з авторів⁴¹. Дійсно, у Договорах мало що (чи взагалі хоча б щось) можна знайти навіть про найважливіші елементи приєднання. Одне зрозуміло: закон не передбачає права на приєднання — і гарантує абсолютну свободу дій держав-членів у вирішенні цього питання. З огляду на досвід останніх сімох раундів розширення, регулювання розширення ЄС може бути структуровано як поєднання субстантивного аспекту (критерії прийнятності та принципи розширення) та процедурного аспекту (суб'єкти, що беруть участь у процесі, їхні повноваження та компетенції, а також хронологія юридичних кроків до приєднання).

II.1. Критерії прийнятності

Стаття 49 ДЕС є основним правовим положенням, що регулює розширення. У тексті Договору перелічено три основні критерії, яким має відповідати держава-заявник, щоб її заява мала право на прийняття:

- a) державність;
- b) європейськість;
- c) «повага до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та повага до прав людини, включно з правами осіб, що належать до меншин» (стаття 2 ДЕС).

Суть критеріїв була детально роз'яснена під час попередніх раундів розширення. Критерій державності не становить великої проблеми для більшості європейських держав, за винятком Ватикану⁴², який перебуває на службі Святого Престолу, та Косова, яке не має загально визнаної державності та потребує постійної винахідливості від тих, хто її припускає⁴³. Відкинувши абсурдне тлумачення ЄС загальної юрисдикції про те, що існує різниця між поняттями «третя держава» та «третя країна», Суд ЄС підтвердив у апеляції, поданій Іспанією, що Косово може розглядатися як «третя країна» в праві ЄС⁴⁴, що не впливатиме на індивідуальну позицію держав-членів ЄС щодо його статусу. Хоча нормалізація відносин із Сербією формуватиме позицію держав-членів щодо статусу Косова та його майбутнього прогресу до вступу, критерій державності залишається продуктом міжнародного права та визнання окремими державами-членами⁴⁵. З огляду на це, розділені держави та держави, що перебувають під частковою окупацією, не дискваліфікуються за цим критерієм, що підтверджено автоматичним вступом колишньої НДР до інтеграційного проекту після об'єднання Німеччини, а також нинішнім становищем Кіпру⁴⁶. Україна, незалежно від того, де проходитиме фактичний кордон її суверенної влади в день закінчення війни, безперечно, є державою згідно зі статтею 49 Договору про ЄС.

³⁸ Див. Henning Türk, "European Integration and the Temporary Division of Germany," in *The Cambridge History of the European Union*, eds. Mathieu Segers and Steven Van Hecke (Cambridge: Cambridge University Press, 2023), 53–77.

³⁹ Див. докладніше: "Unification of Moldova and Romania explained," *Explained.Today*, accessed March 6, 2025, https://everything-explained.today/Unification_of_Moldova_and_Romania/.

⁴⁰ Dimitry Kochenov and Ronald Janse, "Admitting Ukraine to the EU," *EU Law Live* (March 30, 2022).

⁴¹ Kochenov, *EU Enlargement and the Failure of Conditionality*, 9–64.

⁴² *Ibid.*, 22–7.

⁴³ Наприклад, Peter Van Elsuwege, "Legal Creativity in EU External Relations: The Stabilization and Association Agreement between EU and Kosovo," *European Foreign Affairs Review* 22 (2017): 393–409.

⁴⁴ Case C-632/20 P, *Spain v European Commission*, ECLI:EU:C:2023:28, paras. 50–52.

⁴⁵ Balkans Policy Research Group, *Kosovo: Unlocking its Euro-Atlantic Path* (2023), accessed March 5, 2025, <https://balkansgroup.org/wp-content/uploads/2023/03/Kosovo-Unlocking-its-Euro-Atlantic-Path-1.pdf>.

⁴⁶ Nikos Skoutaris, "The Status of Northern Cyprus under EU Law," in *EU Law of the Overseas*, ed. Dimitry Kochenov (Kluwer Law International, Alphen aan den Rijn, 2011), 401–416; Nikos Skoutaris, *The Cyprus Issue* (Oxford: Hart, 2011); Stephanie Lahlou Shaelou, *The EU and Cyprus* (Leiden: Brill/Nijhoff, 2009).

Значення поняття «європейськість» у контексті розширення дещо складніше. Цей термін стоєть не лише географії, а й, згідно з Європейською комісією, містить соціально-культурне розуміння⁴⁷, що сягає витоків права ЄС, у якому лише «етнічно та расово європейське»⁴⁸ населення мало отримати вигоду від інтеграційного проекту, фактично встановлюючи те, що Етьєн Балібар охарактеризував як «європейський апартеїд»⁴⁹. «Європейськість» має очевидні підтексти «європейської білості»⁵⁰. Загалом, на питання «що таке Європа?» для цілей права ЄС уже неодноразово давали відповідь, коли ЄС відповідав на заявки на членство. Також використовували аналогію з іншими органами, які вимагають, щоб їхніми членами були європейські держави, як-от Рада Європи (РЄ)⁵¹. Власне географія не є першорядною, оскільки найбільша частина початкового проекту спільного євроафриканського ринку була розташована в Африці, а величезна частина внутрішнього ринку після приєднання Данії і до набрання чинності Договором про Гренландію — у Північній Америці⁵². Досі шматочки «Європи» розкидані всюди, від Північної Атлантики та Карибського басейну до Індійського океану⁵³. Як давній член Ради Європи, розташований на Європейському континенті, Україна, безперечно, є «європейською» країною в розумінні статті 49 Договору про ЄС.

У тому, що стосується демократії та верховенства права, ситуація складніша. Той факт, що країна-кандидат має бути демократичною державою, впливає з історії розширення ЄС та відносин (тодішніх) Співтовариств з асоційованими державами. Наприклад, Угода про асоціацію з Грецією була заморожена Співтовариствами після державного перевороту «режиму полковників»⁵⁴. Коли Іспанія часів Франко подала заявку на вступ до Співтовариств, її заявка залишилася без відповіді⁵⁵. Одного разу Комісія прямо заявила, що стаття 237 ЄЕС — попередниця статті 49 ДЄС — «дозволяє вступ держави лише за умови, що <...> її конституція гарантує, з одного боку, існування та продовження плюралістичної демократії, а з іншого боку, ефективний захист прав людини»⁵⁶. Отже, цінності ЄС, нині кодифіковані у статті 2 ДЄС, завжди були серед неодмінних умов для вступу⁵⁷. Ба більше, як і Копенгагенські політичні критерії, стаття 2 ДЄС чітко посилається на права осіб, що належать до меншин, — посилення, очевидно, підкріплене практикою розширення⁵⁸. Відсутність будь-якої узгодженої внутрішньої політики щодо меншин не завадила Союзу вимагати захисту та сприяння правам меншин у своїй політиці розширення⁵⁹. Це робить Україну країною, яка має право на подання заявки на членство в ЄС та його набуття за умови повернення плюралістичної демократії з черговими виборами, а також суворого дотримання верховенства права та прав людини після закінчення війни. Захист меншин може бути складним питанням, оскільки буде вимога надійної правової

⁴⁷ European Commission, “Europe and the Challenge of Enlargement”, Bull. EC suppl. 3-1992, point 7. Див. також Christophe Hillion, “Enlargement of the European Union: A Legal Analysis,” in *Accountability and Legitimacy in the European Union*, eds. Anthony Arnall and Daniel Wincott (Oxford: Oxford University Press, 2023), 403.

⁴⁸ Hanna Eklund, “Peoples, Inhabitants and Workers,” *European Journal of International Law* 34(4) (2023): 831–54, 843; Peo Hansen and Stefan Jonsson, *Eurafrica* (London: Bloomsbury, 2014).

⁴⁹ Étienne Balibar, *Nous, citoyens d'Europe: Les frontières, l'État, le peuple* (Paris: La Découverte, 2001), 190–91. Cf. Ganty and Kochenov, “EU Lawlessness Law,” 88–95.

⁵⁰ Hans Kundnani, *Eurowhiteness* (London: Hurst, 2023). Див. також Hans Kundnani, “Ukraine means enlargement is again the EU’s priority — but not for the reasons it claims” (expert comment), *Chatham House*, February 19, 2024, accessed March 5, 2025, <https://www.chathamhouse.org/2024/02/ukraine-means-enlargement-again-eus-priority-not-reasons-it-claims>.

⁵¹ Frank Hoffmeister, “Changing Requirements for Membership,” in *Handbook on European Enlargement*, eds. Andrea Ott and Kirstyn Inglis (The Hague: T.M.C. Asser Press, 2002), 90–102.

⁵² Dimitry Kochenov, “Part Four. Association of the Overseas Countries and Territories,” in *The Treaties and the Charter of Fundamental Rights — A Commentary*, eds. Manuel Kellerbauer et al., 2nd ed., Vol. 2 (Oxford University Press, 2024), 2057–73.

⁵³ Dimitry Kochenov and Wessel Geursen, “EU Law of the Overseas,” in *Oxford Principles of European Union Law*, eds. Robert Schütze and Takis Tridimas (Vol. 2, Oxford University Press, 2024).

⁵⁴ George Contogeorgis, “The Greek View of the Community and Greece’s Approach to Membership,” in *A Community of Twelve? The Impact of Further Enlargement on the European Communities*, eds. William Wallace and I. Herreman (Bruges: College of Europe, 1978), 23.

⁵⁵ Juan Antonio Carrillo Salcedo, “L’impact de l’adhésion sur les institutions et le droit des pays candidats: Espagne,” in *A Community of Twelve?*, eds. Wallace and Herreman, 170.

⁵⁶ Commission’s submissions in Case 93/78 *Mattheus v Doego* [1978] ECLI:EU:C:1978:2206, at 2208.

⁵⁷ Richard Rose and Christian Haerpfer, “Democracy and Enlarging the European Union Eastwards,” *Journal of Common Market Studies* 33(3) (1995): 427–450, 428; Marcus Klamert and Dimitry Kochenov, “Article 2 TEU,” in *The Treaties and the Charter of Fundamental Rights — A Commentary*, eds. Manuel Kellerbauer et al., Vol. 1, 2nd ed. (Oxford: Oxford University Press, 2024), 22–30. Пор. Тетяна Комарова, «Цінності Європейського Союзу як орієнтир для правової системи України», *Проблеми законності* (специвпуск) (2024): 61–82 (з українського погляду).

⁵⁸ Див., наприклад, Christophe Hillion, “EU Enlargement,” in *The Evolution of EU Law*, eds. Paul Craig and Gráinne de Búrca, 2nd ed. (Oxford University Press, 2011), 196–97.

⁵⁹ Див. Christophe Hillion, “Enlargement of the European Union — the Discrepancy between Membership Obligations and Accession Conditions as Regards the Protection of Minorities,” *Fordham International Law Journal* 27 (2004): 715–40; Gwendolyn Sasse, “The Politics of EU Conditionality: The Norm of Minority Protection During and Beyond EU accession,” *Journal of European Public Policy* 15(6) (2008): 842–60.

бази для захисту угорської, російської та інших меншин і мов⁶⁰, свободи віросповідання⁶¹, а також щодо заборони неонацистських та антисемітських груп⁶², хоча практика попередніх розширень була особливо непослідовною в цих питаннях⁶³.

Важливим елементом, що набув розвитку в процесі розширення, є критерій добросусідства, який відображено у вимозі врегулювання двосторонніх спорів відповідної держави⁶⁴. Критерій добросусідства було введено з міркувань безпеки ЄС щодо невіршених питань країн-кандидатів, які охоплювали прикордонні питання та питання, пов'язані із захистом меншин⁶⁵. У 1994 році в Ессені Європейська Рада наголосила на необхідності посилення внутрішньорегіональної співпраці між асоційованими державами та їхніми безпосередніми сусідами з метою добросусідських відносин⁶⁶. Найближче до застосування принципу обумовленості (conditionality) для врегулювання двостороннього спору до п'ятого розширення ЄС підійшов у випадку з Кіпром. Після цього Хорватія першою пройшла перевірку цього принципу під час врегулювання двостороннього спору зі Словенією⁶⁷. Потенційне розширення ЄС за рахунок країн Західних Балкан, а можливо, й України, значною мірою залежить від виконання критерію добросусідства, тлумачення та застосування якого, однак, у минулому було далеко не послідовним⁶⁸. Право ЄС ґрунтується на тонкому балансі між гарантуванням власної безпеки та забезпеченням економічних вигод: відсутність розширення є альтруїстичним заходом, який унеможливило імпорту гарячих конфліктів до ЄС.

II.2. Принципи розширення

На відміну від критеріїв подання заявки, текст статті 49 ДЄС не містить жодного принципу розширення ЄС. Це потенційно відкриває шлях до значної гнучкості, навіть якщо історія попередніх випадків розширення ЄС полягає в зростаючій жорсткості, що не відповідає тексту Договору. Україна може порушити цю тенденцію за певних обставин.

Принципи розширення стали реальністю під час підготовки першого розширення: приєднання Данії, Ірландії та Великої Британії (а також першої спроби приєднання Норвегії), і відтоді майже не змінилися. Голова Ради, пан Армелль, заявив тоді, що майбутні члени повинні дотримуватися принципів, викладених у пункті 13 комюніке Європейської Ради в Гаазі від 1 та 2 грудня 1969 року⁶⁹:

[п]ереговори можуть розпочатися лише тоді, коли держави-кандидати приймуть Договори та їхні політичні цілі, рішення, ухвалені з моменту набрання чинності Договорами, та варіанти, прийняті у сфері розвитку⁷⁰.

Кандидати негайно пристали на ці умови, і було розпочато перше успішне розширення, яке сформулювало тріаду ключових принципів права розширення ЄС:

1. розширення полягає в приєднанні до існуючого утворення, а не у створенні нового;
2. *acquis* має бути прийнято в повному обсязі;
3. перехідні періоди повинні бути суворо обмежені та не можуть містити серйозних відступів від права ЄС.

⁶⁰ Van Elsuwege, "Revisiting the EU-Ukraine Association Agreement," 83–85. Як право ЄС (*acquis*), так і ймовірна мирна угода вказують на це. Щодо останнього *div.* Roman Petrov, "EU Solidarity in Time of War in Ukraine," in *Solidarität in Europa — Europäische Solidarität* (Nomos, 2024), 156.

⁶¹ Cf. Roman Petrov, "Christian Orthodoxy between Geopolitics and International Law. How the War in Ukraine Divided the Orthodox Church," *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht* 84 (2024): 429–34.

⁶² Ondřej Bělíček, "How Ukraine's Far Right Pushed Its Myths about World War II (an interview with Marta Havryshko)," *The Jacobin*, December 31, 2024.

⁶³ Dimitry Kochenov, "The Summary of Contradictions: Outline of the EU's Numerous Approaches to Minority Protection," *Boston College International and Comparative Law Review* 31, no. 1 (2008).

⁶⁴ Peter Van Elsuwege, "Good Neighbourliness as a Condition of Accession to the European Union: Finding a Balance between Law and Politics," in *Good Neighbourliness in the European Legal Context*, eds. Dimitry Kochenov and Elena Basheska (Leiden: Brill-Nijhoff, 2015), 217–34.

⁶⁵ European Commission, "Agenda 2000: for a stronger and wider Union" (Communication) COM (1997) 2000 final, 51.

⁶⁶ Essen European Council (9, 10 December 1994) Presidency Conclusions.

⁶⁷ Elena Basheska, "EU Enlargement in Disregard of the Rule of Law: A Way Forward Following the Unsuccessful Dispute Settlement Between Croatia and Slovenia and the Name Change of Macedonia," *Hague J Rule Law* 14 (2022): 221–56.

⁶⁸ Ibid. Cf. Kochenov and Basheska, eds, *Good Neighbourliness in the European Legal Context* (Leiden: Brill-Nijhoff, 2015).

⁶⁹ Промова Голови Ради пана Армелля, на якій було відкрито переговори між Співтовариствами та Великою Британією, Ірландією, Данією та Норвегією в червні 1970 року. Bulletin of the European Communities supplement 8-1970, 24.

⁷⁰ Формулювання комюніке значною мірою базується на висновку Комісії від 1 жовтня 1969 року щодо заяв Великої Британії, Ірландії, Данії та Норвегії. Bulletin of the European Communities supplement 1-1970, 16.

Нічого з цього не впливає безпосередньо з тексту статті 49 Договору про ЄС. Однак формулювання цих принципів стало величезним кроком уперед порівняно з попередньою невдалою спробою розширення⁷¹. Відтоді кожне розширення ЄС відбувалося за тією ж схемою, і було б нереалістично очікувати будь-яких суттєвих відступів від неї для врахування конкретної ситуації України.

Під час підготовки п'ятого розширення («великого вибуху») виник ще один принцип: обумовленість (conditionality), яку також не згадано як таку в тексті Договору, незважаючи на посилання на критерії прийнятності, визначені Європейською Радою після Лісабона. Це розширення було особливим через кількість заявників та характер значної частки новачків, більшість з яких були колишніми комуністичними державами, яким ЄС довіряв менше. Інституції вважали, що найкращим способом забезпечення успіху політичних та економічних реформ є контроль над їхнім прогресом, що було зроблено за допомогою нещодавно запровадженої концепції стратегії перед вступом⁷². У світлі цієї ідеї контролю Союз оголосив про намір встановити зв'язок між досягненням певних стандартів у розвитку економіки, державного управління, захисту прав людини та в інших сферах та перевагами, які кандидати могли отримати від Союзу. Серед них були різні види допомоги та сприяння⁷³, а також головний приз — вступ до ЄС.

Обумовленість (conditionality) передбачає, що заявники погоджуються з контролем Союзу над усіма сферами їхніх правових, політичних та економічних реформ і погоджуються виконувати вимоги Союзу. Після справи *Repubblika* стає зрозуміло, що обумовленість (conditionality) потенційно не припиняється на вступі⁷⁴. Найголовніше, що вимоги Союзу щодо всіх аспектів національних реформ не врівноважуються правом країн-заявників на вступ. Ба більше, принцип обумовленості (conditionality) застосовується протягом усього процесу вступу, Союз розробляє різні групи умов, щоб визначити, чи готові заявники до подальшого вступу. І, нарешті, принцип обумовленості (conditionality) дозволяє Союзу здійснювати «неупереджену оцінку» прогресу заявників у напрямку вступу поза межами компетенції Союзу. Як результат, теоретично лише найбільш підготовлені кандидати отримують шанс приєднатися до Союзу. Однак на практиці обумовленість (conditionality) не зробила вступ більш передбачуваним і зрозумілим⁷⁵. Це також не забезпечило закріплення впроваджуваних реформ⁷⁶. Застосування цього принципу виявилось недалекоюглядною та безсистемною маніпуляцією, якій бракувало внутрішньої узгодженості⁷⁷.

Як головну правову основу для цього принципу Союз застосував «Копенгагенські критерії», а пізніше — умову добросусідства. Застосування принципу обумовленості (conditionality) до останнього було особливо проблематичним, оскільки процес перед вступом надає державі-члену ЄС, яка бере участь у двосторонній суперечці з країною-кандидатом, важелі впливу для використання своїх повноважень щодо членства для зловживання слабкою позицією країни-кандидата⁷⁸.

Обумовленість (conditionality) не врегульовано Договором, що відчиняє двері для потенційного перевищення повноважень Комісією. Фактично, застосування принципу обумовленості (conditionality) починається до моменту, визначеного статтею 49 Договору про ЄС як відправна точка для розширення, тобто до подання офіційної заявки на членство. Обговорюючи цей принцип, можна побачити в ньому продовження та подальше формулювання трьох початкових принципів процесу розширення: обумовленість (conditionality) існує для того, щоб надати Союзу гарантії виконання зобов'язань, взятих на себе державами-членами, що впливають з трьох «традиційних критеріїв». Цей принцип,

⁷¹ Першу спробу розширення, зроблену Великою Британією, генерал де Голль відхилив саме тому, що Велика Британія не була готова прийняти *acquis*, намагаючись переглянути Спільну сільськогосподарську політику та деякі інші питання. Див. щодо готовності Великої Британії переглянути Спільну сільськогосподарську політику: George Le Tallec, “Les instruments de l’adhésion de l’Agletterre, du Danemark, de la Norvège et de l’Irlande aux Communautés,” *Revue du Marché Commun* 152 (1972): 232.

⁷² Hillion, “Enlargement of the European Union,” 414; Laurent Beurdeley, *L’élargissement de l’Union européenne aux pays d’Europe centrale et orientale et aux îles du bassin méditerranéen* (Paris/Montreal: L’Harmattan, 2003), 43; Marc Maresceau and Erwan Lannon, eds, *The EU’s Enlargement and Mediterranean Strategies: A Comparative Analysis* (Basingstoke: Palgrave, 2001).

⁷³ Щодо допомоги перед вступом див., зокрема: Marc Maresceau, “Pre-accession,” in *The Enlargement of the European Union*, ed. Marise Cremona (Oxford: Oxford University Press, 2003), 12.

⁷⁴ Mathieu Leloup et al., “Non-Regression: Opening the Door to Solving the ‘Copenhagen Dilemma’? All the Eyes on Case C-896/19 *Repubblika v Il-Prim Ministru*,” *European Law Review* 46 (2021): 692–703. Попри припинення дії Угоди про співробітництво та оцінювання ситуації (CVM), застосованого раніше до Болгарії та Румунії: Aleksejs Dimitrovs and Dimitry Kochenov, “Of Jupiters and Bulls: CVM as a Redundant Special Regime of the Rule of Law — Romanian Judges,” *EU Law Live* 61 (June 5, 2021).

⁷⁵ Kochenov, *EU Enlargement and the Failure of Conditionality*.

⁷⁶ Ronald Janse, “Is the European Commission a Credible Guardian of the Values?,” *International Journal of Constitutional Law* 17 (2019): 43–65.

⁷⁷ Dimitry Kochenov, “Overestimating Conditionality,” in *The European Union in the World: Essays in Honour of Marc Maresceau*, ed. Inge Govaere et al. (Leiden: Koninglijke Brill, 2014), 541; Eline De Ridder and Dimitry Kochenov, “Democratic Conditionality in Eastern Enlargement: Ambitious Window-Dressing,” *European Foreign Affairs Review* 16(5) (2011): 589–605.

⁷⁸ Elena Basheska, “The Position of the Good Neighbourliness Principle in International and EU Law,” in *The Principle of Good Neighbourliness in the European Legal Context*, eds. Kochenov and Basheska, 24–56.

безсумнівно, послабив позиції країн-кандидатів щодо Союзу, не залишаючи їм місця для маневру⁷⁹ та зробивши регулювання розширення більш жорстким, таким чином потенційно підживляючи переговорну силу держав-членів і водночас не демонструючи помітних результатів⁸⁰.

Обумовленість (conditionality) також дозволяє Союзу вибирати найуспішніших заявників і приймати лише тих, хто «готовий», хоча між встановленням такої «готовності» та фактичним прогресом до вступу може взагалі не існувати жодного очевидного зв'язку, як ми бачили на прикладі Західних Балкан⁸¹. Це пов'язано з кардинальним недоліком конструкції обумовленості (conditionality): хоча Комісія може рекомендувати все, що забажає, саме держави-члени, а не Комісія, ухвалюють рішення щодо прогресу кандидатів. Історія свідчить, що держави-члени схильні ігнорувати висновки Комісії і тому готові постійно підживити головну ідею обумовленості (conditionality), позбавляючи процес розширення ЄС довіри⁸². Така ключова риса обумовленості (conditionality) досі існує і навряд чи зникне: коли Україна отримає схвалення з боку інституцій ЄС, вона невдовзі виявить, що хоча відсутність такого схвалення може мати негативний вплив на прогрес, насправді важливо те, що позиції столиць є ключем до надання обумовленості (conditionality) будь-якого практичного ефекту.

II.3. Учасники процесу розширення та їхні повноваження

Стаття 49 Договору про ЄС встановлює, що поряд із країною-кандидатом та державами-членами в процесі беруть участь три учасники: Рада (ухвалює рішення щодо заявки та одностайно ухвалює рішення щодо розширення), Комісія (з нею слід консультиватися) та Європейський Парламент (має дати згоду абсолютною більшістю своїх членів). Європейську Раду згадано в контексті врахування узгоджених умов права на членство. Положення договору про розширення не відбиває повною мірою ролі трьох із чотирьох інституцій, залучених до процесу. У тексті Договору повністю визначено лише роль Європейського Парламенту в процесі розширення⁸³.

Роль Ради недооцінена у статті: насправді вона не лише приймає заявку та вирішує питання розширення, але й уповноважує Комісію відігравати ключову роль у цьому процесі⁸⁴. Рада має дуже широкі повноваження, оскільки вона не лише керує прогресом передвступного процесу, зокрема ухвалюючи рішення про відкриття та закриття груп переговорів з країною-кандидатом, але й має право змінювати правила гри, як свідчить випадок, коли перспективи приєднання залежать від виконання Копенгагенських критеріїв та врегулювання двосторонніх суперечок. Ба більше, одностайне голосування в Раді неминуче пов'язує цю установу з державами-членами, які мають право вето протягом усього процесу, як питання усталеної конвенції⁸⁵.

Загалом, сторони переговорів обмежені принципами та критеріями права розширення, як звичаєвими, так і такими, що випливають з тексту Договору. Однак, якщо відбувається порушення звичаєвого або договірної права розширення, жодного забезпечення його виконання не передбачено, про що свідчить випадок країн Західних Балкан⁸⁶. Назвемо це доктриною політичного питання перед вступом. Незважаючи на те що стаття 49 Договору про ЄС формально підпадає під юрисдикцію Європейського суду, Суд переконливо продемонстрував своє небажання вирішувати питання, пов'язані з регулюванням розширення, вважаючи їх занадто політичними. У справі «*Mattheus проти Доего*» (*Mattheus v. Doego*), Суд, посилаючись на елемент переговорів, що міститься у статті 237 Договору про ЄС (тепер стаття 49 Договору про ЄС), дійшов висновку, що «правові умови приєднання залишаються визначеними в контексті цієї процедури [ст. 237 Договору про ЄС] без можливості заздалегідь визначити їхній зміст у судовому порядку»⁸⁷. Інакше кажучи, Суд поважає позицію держав-членів і не бажає втручатися. Не бажаючи обмежувати переговорні повноваження держав-членів, Європейський суд

⁷⁹ Kjell Engelbrekt, "Multiple Asymmetries: The European Union's Neo-Byzantine Approach to Eastern Enlargement," *International Politics* 39 (2002): 43, 44.

⁸⁰ Kochenov and Janse, "Admitting Ukraine to the EU."

⁸¹ Basheska, "EU Enlargement in Disregard of the Rule of Law."

⁸² Ibid.

⁸³ У 1988 році Європейський Парламент ухвалив резолюцію, в якій зазначено, що жоден вступ нових держав-членів не буде схвалено, доки не буде зменшено дефіцит демократії. Європейський Парламент ніколи не застосовував цього застереження. *Div. Resolution of 15 September 1988, OJ C262, 1988*; Stephen Weatherill and Paul Beaumont, *EU Law*, 3rd ed. (London: Penguin Books, 1999), 144.

⁸⁴ Kirstyn Inglis and Andrea Ott, "EU-uitbreiding en toetredingsverdrag: verzoening van droom en werkelijkheid," *Sociaal-economische wetgeving* (2004): 146–62.

⁸⁵ Wouter Zweers et al., *Unlocking Decision-Making in EU Enlargement. Qualified Majority as a Way Forward? Clingendael Policy Brief* (2024) (June); Dimitry Kochenov, "EU Enlargement Law: Treaty–Custom Concubinage?," *European Integration online Papers* 9(6) (2005): 1–34.

⁸⁶ Basheska, "EU Enlargement in Disregard of the Rule of Law."

⁸⁷ *Mattheus v Doego*.

вдається до дуже гнучкого тлумачення Договору та навряд чи накладатиме будь-які обмеження на застосування звичаєвого права розширення, включно з обумовленістю (*conditionality*), що інакше можна було б розглядати як неправильне застосування статті 49 ДЄС. Чи буде Європейський суд готовий відстоювати звичаєве право розширення у разі, якщо результат переговорів про приєднання призведе до серйозного порушення звичаєвого права розширення та, наприклад, до істотних постійних відступів від *acquis* для нової держави-члена, залишається незрозуміло⁸⁸.

Після подання заявки та передання її Радою до Комісії остання надає Висновок щодо готовності країни з урахуванням критеріїв членства, який потім представляє Раді. Якщо країна відповідає критеріям, Комісія рекомендує надати країні-заявнику статус кандидата, а якщо вона не відповідає критеріям, Комісія зазначить у Висновку необхідні реформи, тобто «ключові пріоритети», які повинна здійснити країна-заявник, щоб мати змогу рухатися вперед. Швидке надання Україні статусу країни-кандидата є ілюстрацією того, наскільки рівень вимог є політично чутливим. Це принесло користь Україні цього разу, але можна уявити ситуацію, коли той самий політичний характер оцінки може зашкодити краще підготовленій країні за іншої нагоди.

Роль Комісії в процесі розширення виходить далеко за межі надання Висновку, про який ідеться у статті 49 Договору про ЄС. Фактично, законодавство ЄС про розширення — це гра Комісії, яку дехто навіть вважає *ultra vires*⁸⁹. Таке суворе судження не є цілком виправданим. Діючи на підставі мандату Ради та Європейської Ради, Комісія готує низку документів, пов'язаних з оцінюванням прогресу, досягнутого кандидатами. Щойно країна-кандидат задовольняє Комісію щодо політичних критеріїв, Комісія може рекомендувати розпочати переговори про вступ з такою країною. Випадок України, країни, яка перебуває у стані війни, де призупинено вибори, а дотримання інших цінностей статті 2 Договору про ЄС є в кращому разі послідовним лише з огляду на умови воєнного часу, ще раз демонструє політичну силу цієї інституції.

Найголовніше, що саме Комісія готує проєкт рамкової програми для переговорів, хоча й за рішенням Ради. Рамкова програма встановлює керівні принципи та настанови для переговорів про вступ з кожною країною-кандидатом. Вони складаються з трьох частин: 1) принципи, що регулюють переговори про вступ; 2) суть переговорів; 3) процедура. Після завершення переговорів Комісія надає Висновок щодо готовності країни стати державою-членом. Отже, Комісія відіграє ключову роль у цьому процесі. Проте Рада часто не дотримується думки та рекомендацій Комісії щодо прогресу країн-кандидатів⁹⁰.

Зрештою, роль Європейської Ради була значно применшена у статті 49 Договору про ЄС. Окрім встановлення умов відповідності, Європейська Рада має найвищі повноваження приймати ключові рішення у сфері розширення ЄС, ухвалюючи обґрунтоване рішення про розширення⁹¹. Вона бере участь у процесі розширення з самого початку, погоджуючи перспективу членства країни ще до того, як остання офіційно подасть свою заявку на членство до Ради. Вона також може надати країні-кандидату статус кандидата після розгляду Висновку Комісії. Крім того, вона ухвалює рішення про початок переговорів про вступ з країною-кандидатом та може коментувати перебіг процесу вступу.

III. Україна на шляху до вступу

Інституції визнали Україну такою, що виконала умови прийнятності, встановлені статтею 49 ДЄС, коли вона отримала статус країни-кандидата 23 червня 2022 року. Події, що сталися з того часу, включно з відсутністю плюралізму ЗМІ, скасуванням виборів та зростаючим тиском на етнічні, релігійні та мовні меншини в атмосфері вуличного терору, що виводиться за межі процесуального правосуддя найвищими судами, а відтак призводить до призупинення дії *habeas corpus*⁹², закритих

⁸⁸ Це стосується як нових держав-членів, так і самого ЄС: Christophe Hillion, “Negotiating Turkey’s Membership of the European Union. Can the Member States Do as They Please?,” *European Constitutional Law Review* 3 (2007): 269–84.

⁸⁹ Beurdeley, *L’élargissement de l’Union européenne*, 42.

⁹⁰ Зовсім недавно, наприклад, держави-члени ЄС не змогли досягти консенсусу щодо відкриття третього кластера («Конкурентоспроможність та інклюзивне зростання») для Сербії, незважаючи на рекомендацію Європейської Комісії з цього питання. Ситуація з (нинішньою) Північною Македонією є ще одним прикладом того, як рекомендації Комісії щодо початку переговорів з цими країнами ігнорувалися протягом багатьох років.

⁹¹ Presidency Conclusions, 1993 Copenhagen European Council.

⁹² Див. Верховний Суд, «Процедура призову військовозобов’язаного на військову службу під час мобілізації є незворотною, а визнання процедури призову протиправною не спричинює відновлення попереднього становища особи, призованої на військову службу, шляхом її звільнення — КАС ВС», <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1774607/>, 17 березня 2025, дата звернення 3 квітня 2025. Верховний Суд постановив, що доведеність факту призову громадянина до збройних сил з порушенням закону не спричинює звільнення цієї особи зі збройних сил через «незворотний» характер відповідного (незаконного) діяння (Рішення № 160/2592/23).

кордонів для українських чоловіків та зростання кількості смертей, імовірно, можна пояснити специфікою воєнного контексту; утім, вони не призвели до позбавлення статусу країни-кандидата. Прискорене просування країни від подання заявки на членство до надання статусу країни-кандидата та рішення розпочати переговори про вступ було прямим наслідком війни і яскравим прикладом ситуації, яку Роман Петров охарактеризував як «приєднання через війну»⁹³.

Зрозуміло, що надання Україні статусу кандидата «імовірно, не відбулося б за довоєнних обставин»⁹⁴. Після закінчення війни оцінка країни неминуче буде радикально іншою, оскільки рівень перевірки неодмінно буде значно підвищено, щоб не саботувати букву і дух статті 2 Договору про ЄС, де-факто замороженої у воєнний час⁹⁵, та кинути виклик тому, що Штефан Ауер назвав «європейським розколом»⁹⁶, зважаючи на низьку довіру до успішної здатності ЄС до дотримання цінностей серед держав-членів, а також у сусідніх країнах⁹⁷. Обумовленість (conditionality) перед вступом стосується фактів на місцях, а не намірів, задекларованих у політичних заявах. Загалом, український приклад може нагадувати долю Західних Балкан: початкова позитивна реакція ЄС зникла із закінченням кривавих війн у регіоні.

III.1. Війна, що триває, як основна перешкода

Хоча російське вторгнення в Україну є основною причиною прискореного — читай будь-якого — прогресу, а також самої заявки на членство, війна одночасно є головним викликом. З дня подання заявки на членство було зрозуміло, що *будь-яка* перспектива членства України в ЄС обов'язково передбачає припинення воєнних дій⁹⁸. Йдеться не про «перемогу», хоч би як цей термін визначали⁹⁹. Згідно з обґрунтуванням цінностей ЄС, *мир* є головною метою, і логіка «мир означає тривалішу війну» не працює. Це особливо актуально в контексті, коли фактична здатність ЄС виступати в ролі надійного гаранта миру є сумнівною¹⁰⁰. Враховуючи те, що перенесення війни в ЄС не варіант, будь-який зайвий день без мирних переговорів — прямий напад на перспективи членства країни. Так само це напад і на «перемогу». Стівен Коткін переконливо стверджував, що членство в ЄС можна розглядати як невіддільну частину того, що має означати «перемога» за цих конкретних обставин¹⁰¹. Самозахорона Президента Зеленського на переговори з Росією може розглядатися як контрпродуктивна для перемоги України, оскільки вона затримує будь-які серйозні перспективи вступу до ЄС. Звісно, те саме стосується і членства в НАТО; Єнс Столтенберг має рацію: якщо є воля, є способи знайти рішення. Але потрібна межа, яка визначає, де застосовується стаття 5, й Україна повинна контролювати всю територію до цього кордону¹⁰². Переговори мають критично важливе значення для того, щоб провести таку межу посеред війни без перспективи «перемоги» найближчим часом. Однак найгірше те, що, враховуючи ту важливу роль, яку відіграє протидія розширенню НАТО в зовнішній політиці Росії, зосередження на вступі до НАТО може ускладнити завершення війни і, зрештою, зробити вступ України неможливим¹⁰³. Хай там як, що довше триває війна, то гіршою є перспектива вступу України і, отже, складніше говорити про «перемогу».

⁹³ Roman Petrov, “Applying for EU Membership in Time of War: “Accession through War” of Ukraine,” *IAI Papers* 23-09 (2023); Roman Petrov and Christophe Hillion, ““Accession through War” — Ukraine’s Road to the EU,” *Common Market Law Review* 59 (2022): 1289–1300 (guest editorial).

⁹⁴ Petrov and Hillion, ““Accession through War”,” 1290.

⁹⁵ Подібні пошуки самопізнання неминуче відбуватимуться і з боку ЄС: Petra Bárd and Dimitry Kochenov, “War as a Pretext to Wave the Rule of Law Goodbye?,” *European Law Journal* 27 (2022): 39–49.

⁹⁶ Štefan Auer, *European Disunion: Democracy, Sovereignty and the Politics of Emergency* (London: Hurst, 2022).

⁹⁷ Dimitry Kochenov, “Restoring the Dialogical Rule of Law in the EU: Janus in the Mirror,” *Cambridge Yearbook of European Legal Studies* (2024) (early view). Для глобального огляду поточної кризи верховенства права в Союзі *див.*, наприклад, András Jakab and Lando Kirchmair, *Saving the European Union from Its Illiberal Member States* (Oxford, 2025).

⁹⁸ Petrov and Hillion, ““Accession through War”,” 1294; Kochenov and Janse, “Admitting Ukraine to the EU”; Petrov, “EU Solidarity in Time of War in Ukraine.”

⁹⁹ Роман Петров пропонує кілька можливих сценаріїв: Petrov, “EU Solidarity in Time of War in Ukraine,” 154–58.

¹⁰⁰ Štefan Auer, “Carl Schmitt in Brussels: The Russian War against Ukraine and the Return of Geopolitics,” in *After the War?: How the Ukraine War Challenges Political Theories*, eds. Anton Leist and Rolf Zimmermann (De Gruyter, 2024). Щодо обмеженої дієздатності ЄС: Scicluna and Auer, “Pushing the EU’s Boundaries.”

¹⁰¹ David Remnick, “How the War in Ukraine Ends” (an interview with Stephen Kotkin), *New Yorker*, February 17, 2023, accessed March 5, 2025, <https://www.newyorker.com/news/the-new-yorker-interview/how-the-war-in-ukraine-ends>.

¹⁰² Henry Foy, “Former Nato chief Jens Stoltenberg: ‘So far, we have called Putin’s bluff,’” *Financial Times*, October 4, 2024, accessed March 5, 2025, <https://www.ft.com/content/5b63bdc1-9e74-4464-92df-a5aa83c5b221>.

¹⁰³ Jeffrey Sachs, “The Geopolitics of Peace — Speech to the European Parliament, 19 February 2025 (edited transcript),” *Brave New Europe*, February 28, 2025, accessed March 5, 2025, <https://braveneweuropa.com/jeffrey-sachs-the-geopolitics-of-peace-speech-to-the-european-parliament>.

III.2. Складна структура переговорів

Другим викликом, який постає перед Україною, є складна структура переговорів, яку ЄС нещодавно прийняв для України, що налаштовує країну на довгострокову перспективу¹⁰⁴. Дійсно, структура переговорів для України значною мірою нагадує досвід інших країн-кандидатів, а не спрощує процес, за що виступав один з авторів¹⁰⁵. Скринінг та переговори відбуватимуться в 6 тематичних кластерах, що складаються з 33 розділів, спрямованих на імplementацію *acquis*. Відповідно до нової методології, яку також застосовують до інших країн-кандидатів, перший кластер («Основи»), що охоплює такі питання, як судова система та основні права, демократія, боротьба з корупцією, є найважливішим, його відкривають першим і закривають останнім, що вплине на прогрес в ухваленні рішення про відкриття та закриття решти розділів. Процедури на цьому шляху не прості, а одностайне голосування в Раді є одним з основних викликів у процесі підготовки до вступу. Це пов'язано не лише з розбіжностями між державами-членами ЄС щодо майбутнього вступу України до Союзу, а й з тим, що держави-члени все частіше використовують процес підготовки до вступу як зручну платформу для перемоги у двосторонніх суперечках. У рамках переговорів зазначено, що «добросусідські відносини з державами-членами ЄС та іншими партнерами з розширення мають першочергове значення»¹⁰⁶. Хоча у Звіті щодо прогресу України за 2024 рік згадано лише зусилля щодо зміцнення прав меншин стосовно Угорщини та проблеми з імпортом українського зерна та посвідченнями українських водіїв, що призводять до затримок на пунктах перетину кордону¹⁰⁷, політична ситуація на місцях є більш зневірливою. Угорщина може блокувати прогрес України через мовний закон в Україні, який, серед іншого, встановлює, що меншини, включно з угорською меншиною в країні, повинні щонайменше 70 % освіти здобувати українською мовою¹⁰⁸, а також через нетерпиме законодавство про громадянство, спрямоване на осіб з подвійним громадянством, що належать до меншин¹⁰⁹. Крім того, міністр оборони Польщі Владислав Косіняк-Камиш, наприклад, оголосив про блокування вступу України до ЄС, доки країна не вирішить питання ексгумації жертв Волинської трагедії¹¹⁰. Загалом, ЄС втратив можливість полегшити процедуру розширення, ризикуючи знову зазнати невдачі, повторивши помилки, яких він припустився з країнами Західних Балкан.

Призупинення переговорів можливе у разі серйозного порушення цінностей ЄС, тоді як перехідні заходи на запит України мають бути «обмеженими за часом та обсягом, а також супроводжуватися планом із чітко визначеними етапами застосування *acquis*»¹¹¹. Зокрема, регуляторні заходи, пов'язані з розширенням внутрішнього ринку, повинні бути впроваджені швидко, тоді як «там, де потрібна значна адаптація, що вимагає значних зусиль, включно з великими фінансовими витратами, відповідні перехідні домовленості можуть бути передбачені як частина поточного, детального та бюджетного плану зближення»¹¹². Перехідні домовленості не можуть змінювати правил та політики ЄС, порушувати їхнє функціонування або призводити до суттєвого спотворення конкуренції¹¹³. Отже, текст рамкової програми переговорів не відкидає тривалих перехідних періодів, які можуть застосовуватися на запит України *per se*, але вони мають бути «обмеженими за часом та обсягом, а також супроводжуватися планом із чітко визначеними етапами застосування *acquis*»¹¹⁴.

III.3. Ситуація в Україні

Третім викликом є ситуація в Україні у воєнний час. Війна суттєво впливає на можливості країни в проведенні реформ. Окрім відсутності виборів¹¹⁵ і свободи слова, а також масових порушень прав

¹⁰⁴ Ministerial meeting opening the Intergovernmental Conference on the Accession of Ukraine to the European Union (Luxembourg, 25 June 2024) (Intergovernmental Conference on the EU Accession of Ukraine).

¹⁰⁵ Див., наприклад, Kochenov and Janse, “Admitting Ukraine to the EU”; Dimitry Kochenov, “Take down the Wall. And Make Russia Pay for It,” *VerfBlog* (March 21, 2022).

¹⁰⁶ Intergovernmental Conference on the EU Accession of Ukraine, para. 13.

¹⁰⁷ European Commission, “Ukraine 2024 Report”, SWD(2024) 699 final, p. 63.

¹⁰⁸ Ukrainian World Congress, “Two countries can hinder Ukraine’s accession to EU” (8 November 2023), accessed March 5, 2025, <https://www.ukrainianworldcongress.org/two-countries-can-hinder-ukraines-accession-to-eu/>.

¹⁰⁹ Oxana Shevel, *Country Report: Ukraine*. EUDO Citizenship Observatory (EUI, 2010) 1.

¹¹⁰ Iryna Balachuk and Khrystyna Bondariva, “Ukraine not to join EU until Volyn tragedy issue resolved — Polish defence minister,” *Ukrainska Pravda*, October 4, 2024, accessed March 5, 2025, <https://www.pravda.com.ua/eng/news/2024/10/4/7478078/>

¹¹¹ Intergovernmental Conference on the EU Accession of Ukraine, para. 29.

¹¹² *Ibid.*

¹¹³ *Ibid.*

¹¹⁴ *Ibid.*

¹¹⁵ Див. щодо цього питання: Anna Romandash, “Ukraine Can’t Hold Elections During the War. Does it Matter?,” *Journal of Democracy* (2024).

людини¹¹⁶, навіть продовження судової реформи, на якій базується кластер «Основи», значною мірою постраждало від війни. Зокрема:

142 приміщення судів, органів та установ судової системи були зруйновані різною мірою, аж до знищення та розкрадання майна, внаслідок бойових дій. Представники судової влади, а саме 54 судді та 389 працівників суду, також стали на захист держави. З моменту запровадження воєнного стану в Україні в результаті збройної агресії загинули четверо суддів та 15 працівників суду, а 165 судів змінили свою територіальну юрисдикцію¹¹⁷.

Не менш важливою є необхідність відбудови України після закінчення війни. Україні знадобиться значний план Маршалла для забезпечення швидкої відбудови. Відбудова успішної України в європейській родині — це те, чого, безперечно, вимагають цінності Союзу: жахливі югославські невдачі, що кидають тінь на місію Союзу щодо миру в Європі, не можуть повторитися знову.

Потрібно випробувати новий підхід до регулювання вступу до ЄС, щоб уникнути невдач минулого та поліпшити процес розширення, доки не пізно. Цей підхід має бути тісно пов'язаний як із текстом статті 49 ДЄС, так і з деполітизованим процесом розширення, що гарантує верховенство права. Гарним початком такого підходу було б полегшення одностайного голосування в Раді, відокремлення двосторонніх суперечок від процесу вступу та встановлення тривалих перехідних періодів після вступу для вимог, що виходять за межі зобов'язань країни щодо демократії та верховенства права. Такий підхід пришвидшив би процедуру вступу, щонайкраще посприяв би інтересам України, а також інших країн-кандидатів та ЄС. Поступова інтеграція, насамперед до єдиного ринку, яку нещодавно запропонувала Комісія, могла б посилити перспективу вступу та зробити переговорний процес більш динамічним¹¹⁸. Однак така інтеграція має відбуватися пліч-о-пліч і залежати від вимог щодо реформ і готовності до єдиного ринку¹¹⁹.

IV. Висновки

Право ЄС щодо розширення не таке, яким здається: у Договорі не йдеться про ключові принципи та процедурні аспекти цього процесу.

У статті 49 Договору про ЄС, яка є основним положенням Договору, що регулює розширення ЄС, перелічено три основні критерії, яким має відповідати держава-заявник, щоб її заява була прийнятною: а) державність; б) європейськість; в) «повага до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та прав людини, включно з правами осіб, що належать до меншин» (стаття 2 Договору про ЄС). Крім того, основне положення про розширення стосується критеріїв прийнятності, визначених Європейською Радою. До них належать Копенгагенські критерії, а також критерій добросусідства, які постійно розвивалися протягом усієї практики розширення ЄС. Принципи розширення не прописано у статті 49 Договору про ЄС. Вони стосуються концептуалізації розширення ЄС, що передбачає приєднання до вже існуючого утворення з усіма його законами та принципами, необхідності прийняття *acquis* у повному обсязі та обмеження перехідних періодів, які також не можуть мати постійних відступів від права ЄС. Крім того, під час підготовки п'ятого розширення виник принцип обумовленості (*conditionality*), який був застосований до «Копенгагенських критеріїв», а пізніше — до умови добросусідства. Найважливіше те, що стаття 49 Договору про ЄС не обіцяє членства країнам, які відповідають критеріям вступу. Питання про те, чи буде країну прийнято до Союзу, лишається на розсуд Союзу та його держав-членів.

Ба більше, ознайомивши читача з ключовими аспектами цієї системи регулювання, ми стверджували, що право ЄС про розширення демонструє значну гнучкість та пристосовуваність. Особливе становище України як країни-кандидата у стані війни може стати поштовхом до відхилення від установлених підходів до розширення ЄС, що зазнали невдачі на Західних Балканах і не надто ґрунтувалися на верховенстві права. Використати цей шанс — в інтересах усіх зацікавлених сторін, включно з ЄС,

¹¹⁶ Див., наприклад, BBC, "Ukraine is struggling to recruit soldiers to the frontline," June 22, 2024, accessed March 5, 2025, <https://www.bbc.co.uk/sounds/play/m0020h6w>; див. також Thomas Gibbons-Neff, "Ukraine Military Recruiters Use Harsh Tactics to Fill Ranks," *The New York Times*, December 15, 2023, accessed March 5, 2025, <https://www.nytimes.com/2023/12/15/world/europe/ukraine-military-recruitment.html>.

¹¹⁷ Oliver Garner, "Reforming Ukraine's Judiciary — EU Accession, Democracy, and the Rule of Law: In Conversation with Tetyana Antsupova and Sergii Kozjakov," *Review of Democracy* (2024).

¹¹⁸ Cf. Van Elsuwege, "Naar een verdere uitbreiding van de Europese Unie," 470–75; Petrov, "Bumpy Road of Ukraine towards the EU Membership in Time of War: 'Accession through War' v. 'Gradual Integration'."

¹¹⁹ Peter Becker and Barbara Lippert, "Acceding Countries' Gradual Integration into the EU Single Market: Prerequisites, Opportunities and Hurdles," *Stiftung Wissenschaft und Politik Comment* 42 (2024).

Україною та всіма іншими країнами-кандидатами, які стоять у черзі на вступ. Відокремлення двосторонніх питань від процесу вступу, спрощення одностайного голосування в Раді, встановлення тривалих перехідних періодів після вступу для критеріїв, що виходять за межі зобов'язань країни щодо демократії, захисту прав людини, включно з правами меншин, та поваги до верховенства права, а також поступова інтеграція країни до єдиного ринку були б чудовим початком нового, вкрай потрібного підходу.

Подяка. Автори висловлюють подяку Штефану Ауеру (Гонконгський університет), Тетяні Комаровій (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна), Роману Петрову (Національний університет «Києво-Могилянська академія», Україна), Ніколь Шиклуні (Гонконгський баптистський університет), Пітеру Ван Елсуwege (Гентський університет, Бельгія), Тетяні Земляковій (Інститут демократії, Центрально-Європейський університет, Угорщина) та анонімним рецензентам за їхню допомогу та думки, а також усім колегам, які долучилися до нашої аргументації під час її представлення в Юридичній школі Чиказького університету в лютому 2024 року та в Центрі порівняльного та публічного права Гонконгського університету в лютому 2025 року, зокрема Корі Чан, Тому Гінзбургу та Сау Конгу Лі.

Декларація про відсутність конфлікту інтересів. Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Bibliography

- Auer, Štefan. *European Disunion: Democracy, Sovereignty and the Politics of Emergency*. London: Hurst, 2022.
- . “Carl Schmitt in Brussels: The Russian War against Ukraine and the Return of Geopolitics.” In *After the War?: How the Ukraine War Challenges Political Theories*, edited by Anton Leist and Rolf Zimmermann. De Gruyter, 2024.
- Balachuk, Iryna, and Khrystyna Bondarieva. “Ukraine not to join EU until Volyn tragedy issue resolved — Polish defence minister.” *Ukrainska Pravda*, October 4, 2024. Accessed March 5, 2025. <https://www.pravda.com.ua/eng/news/2024/10/4/7478078/>
- Balibar, Étienne. *Nous, citoyens d'Europe: Les frontières, l'État, le peuple*. Paris: La Découverte, 2001.
- Balkans Policy Research Group. *Kosovo: Unlocking its Euro-Atlantic Path*. 2023. Accessed March 5, 2025. <https://balkansgroup.org/wp-content/uploads/2023/03/Kosovo-Unlocking-its-Euro-Atlantic-Path-1.pdf>.
- Bárd, Petra, and Dimitry Kochenov. “War as a Pretext to Wave the Rule of Law Goodbye?” *European Law Journal* 27 (2022): 39–49. <https://doi.org/10.1111/eulj.12435>.
- Basheska, Elena. “The Position of the Good Neighbourliness Principle in International and EU Law.” In *Good Neighbourliness in the European Legal Context*, edited by Dimitry Kochenov and Elena Basheska, 24–56. Leiden: Brill-Nijhoff, 2015. https://doi.org/10.1163/9789004299788_003.
- . “EU Enlargement in Disregard of the Rule of Law: A Way Forward Following the Unsuccessful Dispute Settlement Between Croatia and Slovenia and the Name Change of Macedonia.” *Hague J Rule Law* 14 (2022): 221–56. <https://doi.org/10.1007/s40803-022-00169-7>.
- BBC. “Ukraine is struggling to recruit soldiers to the frontline.” *BBC*, June 22, 2024. Accessed March 5, 2025. <https://www.bbc.co.uk/sounds/play/m0020h6w>.
- Becker, Peter, and Barbara Lippert. “Acceding Countries’ Gradual Integration into the EU Single Market: Prerequisites, Opportunities and Hurdles.” *Stiftung Wissenschaft und Politik Comment* 42 (2024). <https://doi.org/10.18449/2024C42>.
- Bělíček, Ondřej. “How Ukraine’s Far Right Pushed Its Myths about World War II (an interview with Marta Havryshko).” *The Jacobin*, December 31, 2024. <https://jacobin.com/2024/12/ukraine-myths-wwii-nationalism-nazis>.
- Beurdeley, Laurent. *L'élargissement de l'Union européenne aux pays d'Europe centrale et orientale et aux îles du bassin méditerranéen*. Paris/Montreal: L'Harmattan, 2003.
- Bigg, Matthew Mpoke. “A history of the tensions between Ukraine and Russia.” *The New York Times*, March 26, 2022. Accessed March 5, 2025. <https://www.nytimes.com/2022/03/26/world/europe/ukraine-russia-tensions-timeline.html>.
- Bossuyt, Fabienne, and Peter Van Elsuwege, eds. *Principled Pragmatism in Practice: The EU’s Policy towards Russia after Crimea*. Leiden: Brill/Nijhoff, 2021.
- Carrillo Salcedo, Juan Antonio. “L’impact de l’adhésion sur les institutions et le droit des pays candidats: Espagne.” In *A Community of Twelve? The Impact of Further Enlargement on the European Communities*, edited by William Wallace and I. Herreman, 167–76. Bruges: College of Europe, 1978.
- Contogeorgis, George. “The Greek View of the Community and Greece’s Approach to Membership.” In *A Community of Twelve? The Impact of Further Enlargement on the European Communities*, edited by William Wallace and I. Herreman, 22–31. Bruges: College of Europe, 1978.
- De Ridder, Eline, and Dimitry Kochenov. “Democratic Conditionality in Eastern Enlargement: Ambitious Window-Dressing.” *European Foreign Affairs Review* 16 (2011): 589–605.
- Dimitrovs, Aleksejs, and Dimitry Kochenov. “Of Jupiters and Bulls: CVM as a Redundant Special Regime of the Rule of Law — Romanian Judges.” *EU Law Live* 61 (June 5, 2021).
- Dixon, Robyn, and Mary Ilyushina. “Opposition protests as pro-Russia party in Georgia appears to win elections.” *The Washington Post*, October 28, 2024. Accessed March 5, 2025. <https://www.washingtonpost.com/world/2024/10/28/georgia-election-dream-russia-fraud/>.
- Eklund, Hanna. “Peoples, Inhabitants and Workers: Colonialism in the Treaty of Rome.” *European Journal of International Law* 34, no. 4 (2023): 831–54. <https://doi.org/10.1093/ejil/chad060>.
- Engelbrekt, Kjell. “Multiple Asymmetries: The European Union’s Neo-Byzantine Approach to Eastern Enlargement.” *International Politics* 39 (2002): 37–52. <https://doi.org/10.1057/palgrave.ip.8895129>.
- EUvsDisinfo. “Twists and turns: Georgian Dream Rhetoric on the EU.” *EUvsDisinfo*, October 23, 2024. Accessed March 5, 2025. <https://euvsdisinfo.eu/twists-and-turns-georgian-dream-rhetoric-on-the-eu/>.
- Foy, Henry. “Former Nato chief Jens Stoltenberg: ‘So far, we have called Putin’s bluff’.” *Financial Times*, October 4, 2024. Accessed March 5, 2025. <https://www.ft.com/content/5b63bdc1-9e74-4464-92df-a5aa83c5b221>.
- Ganty, Sarah, and Dimitry Kochenov. “EU Lawlessness Law.” *Columbia Journal of European Law* 30, no. 1 (2024): 78–156. <https://ssrn.com/abstract=5051949>.

- Ganty, Sarah, Dimitry Kochenov, and Suryapratim Roy. "Unlawful Nationality-Based Bans from the Schengen Zone: Poland, Finland and the Baltic States against Russian Citizens and EU Law." *Yale Journal of International Law Online* 48 (2023), 1. <https://ssrn.com/abstract=4213643> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4213643>.
- Guardian News. "Ukrainian president appeals for EU membership and urges Russian soldiers to leave." *Guardian News*, February 28, 2022. Accessed December 7, 2024. <https://www.youtube.com/watch?v=JNT6ZYkWCcE>.
- Garner, Oliver. "Reforming Ukraine's Judiciary — EU Accession, Democracy, and the Rule of Law: In Conversation with Tetyana Antsupova and Sergii Koziakov." *The Review of Democracy* (2024). <https://revdem.ceu.edu/2024/10/02/reforming-ukraines-judiciary/>
- Gibbons-Neff, Thomas. "Ukraine Military Recruiters Use Harsh Tactics to Fill Ranks." *The New York Times*, December 15, 2023. Accessed March 5, 2025. <https://www.nytimes.com/2023/12/15/world/europe/ukraine-military-recruitment.html>.
- Hansen, Peo, and Stefan Jonsson. *Eurafrica*. London: Bloomsbury, 2014.
- Hillion, Christophe. "Enlargement of the European Union — the Discrepancy between Membership Obligations and Accession Conditions as Regards the Protection of Minorities." *Fordham International Law Journal* 27 (2004): 715–40.
- . "Negotiating Turkey's Membership of the European Union. Can the Member States Do as They Please?" *European Constitutional Law Review* 3 (2007): 269–84.
- . "EU Enlargement." In *The Evolution of EU Law*, edited by Paul Craig and Gráinne de Búrca, 187–216. 2nd ed. Oxford University Press, 2011.
- . "Enlargement of the European Union: A Legal Analysis." In *Accountability and Legitimacy in the European Union*, edited by Anthony Arnall and Daniel Wincott, 401–418. Oxford: Oxford University Press, 2023.
- Hoffmeister, Frank. "Changing Requirements for Membership." In *Handbook on European Enlargement*, edited by Andrea Ott and Kirstyn Inglis, 90–102. The Hague: T.M.C. Asser Press, 2002.
- Inglis, Kirstyn. "The Europe Agreements Compared in the Light of Their Pre-Accession Reorientation." *Common Market Law Review* 37, no. 5 (2000): 1173–210.
- Inglis, Kirstyn, and Andrea Ott. "EU-uitbreiding en toetredingsverdrag: verzoening van droom en werkelijkheid." *Sociaal-economische Wetgeving* (2004): 146–62.
- Jakab, András, and Lando Kirchmair. *Saving the European Union from Its Illiberal Member States*. Oxford, 2025.
- Janse, Ronald. "Is the European Commission a Credible Guardian of the Values?" *International Journal of Constitutional Law* 17 (2019): 43–65. <https://doi.org/10.1093/icon/moz009>.
- Judt, Tony. *A Grand Illusion. An Essay on Europe*. NYU Press, 1996.
- Klamert, Marcus, and Dimitry Kochenov. "Article 2 TEU." In *The Treaties and the Charter of Fundamental Rights — A Commentary*, edited by Manuel Kellerbauer et al., 22–30. Vol. 1. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press, 2024.
- Kochenov, Dimitry. "Behind the Copenhagen Façade: The Meaning and Structure of the Copenhagen Political Criterion of Democracy and the Rule of Law." *European Integration Online Papers* 8, no. 10 (2004): 1–24. <https://ssrn.com/abstract=563743>.
- . "EU Enlargement Law: Treaty–Custom Concubinage?" *European Integration online Papers (EIoP)* 9, no. 6 (2005): 1–34. <https://eiop.or.at/eiop/pdf/2005-006.pdf>.
- . "European Integration and the Gift of the Second Class Citizenship." *Murdoch University Electronic Journal of Law* 13 (2006): 209–224. <http://www.austlii.edu.au/au/journals/MurdochUeJLAW/2006/12.html>.
- . "The Summary of Contradictions: Outline of the EU's Numerous Approaches to Minority Protection." *Boston College International and Comparative Law Review* 31, no. 1 (2008): 1–51.
- . *EU Enlargement and the Failure of Conditionality*. The Hague: Kluwer Law International, Alphen aan den Rijn, 2008.
- . "Overestimating Conditionality." In *The European Union in the World: Essays in Honour of Marc Maresceau*, edited by Inge Govaere et al., 541. Leiden: Koninklijke Brill, 2014.
- . "Take down the Wall. And Make Russia Pay for It." *VerfBlog*, March 21, 2022. <https://verfassungsblog.de/take-down-the-wall-and-make-russia-pay-for-it/>
- . "Part Four. Association of the Overseas Countries and Territories." In *The Treaties and the Charter of Fundamental Rights — A Commentary*, edited by Manuel Kellerbauer et al., 2057–73. 2nd ed. Vol. 2. Oxford University Press, 2024.
- . "Restoring the Dialogical Rule of Law in the EU: Janus in the Mirror." *Cambridge Yearbook of European Legal Studies* (2024) (early view).
- Kochenov, Dimitry V., and Elena Basheska. "ENP Values Conditionality from Enlargements to Post-Crimea." In *The European Neighbourhood Policy*, edited by Sara Poli, 145–66. London: Routledge, 2016.

- . “Ukraine and the EU Enlargement: What Is the Law and Which Is the Way Forward?” *European Journal of Risk Regulation* (2025): 1–17. <https://doi.org/10.1017/err.2025.23>.
- Kochenov, Dimitry, and Ronald Janse. “Admitting Ukraine to the EU.” *EU Law Live* (March 30, 2022).
- Kochenov, Dimitry, and Wessel Geursen. “EU Law of the Overseas.” In *Oxford Principles of European Union Law*, edited by Robert Schütze and Takis Tridimas. Vol. 2. Oxford University Press, 2024.
- Komarova, Tetyana. “Tsinnosti Yevropeiskoho Soiuzu yak oriientyr dlia pravovoi systemy Ukrainy” [“EU Values as a Guide for Ukrainian Legal System”]. *Problemy zakonnosti [Problems of Legality]* (spetsvypusk) (2024): 61–82. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.166.315206> [in Ukrainian].
- Komarova, Tetyana, and Adam Łazowski. “Switching Gear: Law Approximation in Ukraine after the Application for EU Membership.” *Croatian Yearbook of European Law and Policy* 19 (2023): 105–132. <https://doi.org/10.3935/cyel.19.2023.532>.
- Koval, Nadiia, and Milada Anna Vachudova. “European Union Enlargement and Geopolitical Power in the Face of War.” *Journal of Common Market Studies* 62 (2024): 1–12. <https://doi.org/10.1111/jcms.13677>.
- Kundnani, Hans. *Eurowhiteness*. London: Hurst, 2023.
- . “Ukraine means enlargement is again the EU’s priority — but not for the reasons it claims.” *Chatham House*, February 19, 2024. Accessed March 5, 2025. <https://www.chathamhouse.org/2024/02/ukraine-means-enlargement-again-eus-priority-not-reasons-it-claims>.
- Laulhé Shaelou, Stephanie. *The EU and Cyprus: principles and strategies of full integration*. Leiden: Brill/Nijhoff, 2009.
- Lazarenko, Valeria, and Maryna Rabinovych. “Collective Protection for Ukrainians in the EU: Laws, Practices, and Implications for EU and Ukrainian Policies.” In *Ukraine’s Thorny Path to the EU: From “Integration without Membership” to “Integration through War”*, edited by Maryna Rabinovych and Anne Pintsch, 93–122. Cham: Palgrave Macmillan, 2024.
- Łazowski, Adam, and Tetyana Komarova. “Switching Gear: Law Approximation in Ukraine After Application for EU Membership.” *Pravo Ukrainy* 7 (2024): 23–40 [in Ukrainian].
- Le Tallec, George. “Les instruments de l’adhésion de l’Angleterre, du Danemark, de la Norvège et de l’Irlande aux Communautés.” *Revue du Marché Commun* 152 (1972): 229–35.
- Leloup, Mathieu, Dimitry Kochenov, and Aleksejs Dimitrovs. “Non-Regression: Opening the Door to Solving the ‘Copenhagen Dilemma’? All the Eyes on Case C-896/19 *Repubblica v Il-Prim Ministru*.” *European Law Review* 46 (2021): 692–703.
- Loo, Guillaume van der. *The EU-Ukraine Association Agreement*. Leiden: Brill-Nijhoff, 2016.
- Mallard, Grégoire. *Fallout: Nuclear Diplomacy in an Age of Global Fracture*. Chicago: University of Chicago Press, 2014.
- Maresceau, Marc. “Pre-accession.” In *The Enlargement of the European Union*, edited by Marise Cremona, 9–42. Oxford: Oxford University Press, 2003.
- Maresceau, Marc, and Erwan Lannon, eds. *The EU’s Enlargement and Mediterranean Strategies: A Comparative Analysis*. Basingstoke: Palgrave, 2001.
- Nen Si. “Rama at the Bled Forum: Putin made the EU realize that it lives in a parallel world.” *Euronews*, September 2, 2024. Accessed March 5, 2025. <https://euronews.al/en/rama-at-the-bled-forum-putin-made-the-eu-realize-that-it-lives-in-a-parallel-world/>
- Ott, Andrea, and Kirstyn Inglis, eds. *Handbook on European Enlargement*. The Hague: T.M.C. Asser Press, 2002.
- Petrov, Roman. “Applying for EU Membership in Time of War: ‘Accession through War’ of Ukraine.” *IAI Papers* 23-09 (2023). <https://www.iai.it/sites/default/files/iaip2309.pdf>.
- . “Bumpy Road of Ukraine towards the EU Membership in Time of War: “Accession through War” v. “Gradual Integration”.” *European Papers* 8 (2023): 1057–65.
- . “All’s Well That Ends Well: Short Story of Ukraine’s Road towards European Union Membership.” *Yearbook of European Law* (early view) 43 (2024): 10–22. <https://doi.org/10.1093/yel/yeae002>.
- . “Christian Orthodoxy between Geopolitics and International Law. How the War in Ukraine Divided the Orthodox Church.” *Zeitschrift für Ausländisches Öffentliches Recht und Völkerrecht* 84 (2024): 421–36. <https://ssrn.com/abstract=5052203> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.5052203>.
- . “EU Solidarity in Time of War in Ukraine.” In *Solidarität in Europa — Europäische Solidarität*, 151–64. Nomos, 2024. <https://doi.org/10.5771/9783748940340-151>.
- Petrov, Roman, and Christophe Hillion. “‘Accession through War’ — Ukraine’s Road to the EU.” *Common Market Law Review* 59 (2022): 1289–300.
- Petrov, Roman, and Peter Van Elsuwege, eds. *The Application of EU Law in the Eastern Neighbourhood of the European Union*. London: Routledge, 2014.
- Popescu-Zamfir, Oana. “Moldova Won the Battle, Not the War.” *Carnegie Europe*, October 22, 2024. Accessed March 5, 2025. <https://carnegieendowment.org/europe/strategic-europe/2024/10/moldova-won-the-battle-not-the-war?lang=en>.

- Remnick, David. "How the War in Ukraine Ends" (an interview with Stephen Kotkin)." *New Yorker*, February 17, 2023. Accessed March 5, 2025. <https://www.newyorker.com/news/the-new-yorker-interview/how-the-war-in-ukraine-ends>.
- Romandash, Anna. "Ukraine Can't Hold Elections During the War. Does it Matter?" *Journal of Democracy* (2024). <https://www.journalofdemocracy.org/online-exclusive/ukraine-cant-hold-elections-during-the-war-does-it-matter/>
- Rose, Richard, and Christian Haerpfer. "Democracy and Enlarging the European Union Eastwards." *Journal of Common Market Studies* 33, no. 3 (1995): 427–50.
- Sachs, Jeffrey. "The Geopolitics of Peace — Speech to the European Parliament, 19 February 2025 (edited transcript)." *Brave New Europe*, February 28, 2025. Accessed March 5, 2025. <https://braveneweuropa.com/jeffrey-sachs-the-geopolitics-of-peace-speech-to-the-european-parliament>.
- Sasse, Gwendolyn. "The Politics of EU Conditionality: The Norm of Minority Protection During and Beyond EU accession." *Journal of European Public Policy* 15, no. 6 (2008): 842–60. <https://doi.org/10.1080/13501760802196580>.
- Scicluna, Nicole, and Štefan Auer. "Europe's Constitutional Unsettlement: Testing the Political Limits of Legal Integration." *International Affairs* 99 (2023): 769–85.
- . "Pushing the EU's Boundaries: Enlargement and Foreign Policy Actorness after the Russian Invasion of Ukraine." *Journal Common Market Studies* 61 (2023): 45–56. <https://doi.org/10.1111/jcms.13540>.
- Schatz, Omer. "EU's Crimes against Humanity." JSD dissertation, Yale Law School, 2023.
- Shevel, Oxana. *Country Report: Ukraine*. EUDO Citizenship Observatory. EUI, 2010.
- Skoutaris, Nikos. "The Status of Northern Cyprus under EU Law." In *EU Law of the Overseas*, edited by Dimitry Kochenov, 401–416. Kluwer Law International, Alphen aan den Rijn, 2011.
- . *The Cyprus Issue: The four freedoms in a Member State under siege*. Oxford: Hart, 2011.
- Thym, Daniel. "Temporary Protection for Ukrainians: The Unexpected Renaissance of "Free Choice"." *Verfassungsblog*, March 5, 2022. Accessed March 5, 2025. <https://verfassungsblog.de/temporary-protection-for-ukrainians/>.
- Türk, Henning. "European Integration and the Temporary Division of Germany." In *The Cambridge History of the European Union*, edited by Mathieu Segers and Steven Van Hecke, 53–77. Cambridge: Cambridge University Press, 2023.
- Van Elsuwege, Peter. "Good Neighbourliness as a Condition of Accession to the European Union: Finding a Balance between Law and Politics." In *Good Neighbourliness in the European Legal Context*, edited by Dimitry Kochenov and Elena Basheska, 217–34. Leiden: Brill-Nijhoff, 2015.
- . "Legal Creativity in EU External Relations: The Stabilization and Association Agreement between EU and Kosovo." *European Foreign Affairs Review* 22, no. 3 (2017): 393–410.
- . "Naar een verdere uitbreiding van de Europese Unie: instrumenten voor de gedeeltelijke integratie van kandidaat-lidstaten." *Sociaal-economische Wetgeving* 143 (2024): 465–76.
- . "Revisiting the EU-Ukraine Association Agreement: A Crucial Instrument on the Road to Membership." In *Ukraine's Thorny Path to the EU: From "Integration without Membership" to "Integration through War"*, edited by Maryna Rabinovych and Anne Pintsch, 67–90. Cham: Palgrave Macmillan, 2024.
- Van Elsuwege, Peter, and Guillaume van der Loo. "The EU-Ukraine Association Agreement as a Stepping Stone towards Membership?" *EU Law Live* (2022), March 28.
- Weatherill, Stephen, and Paul Beaumont. *EU Law*. 3rd ed. London: Penguin Books, 1999.
- Weiler, Joseph H.H. "The Political and Legal Culture of European Integration: An Exploratory Essay." *International Journal of Constitutional Law* 9, no. 3–4 (2011): 678–94. <https://doi.org/10.1093/icon/mor054>.
- Williams, Andrew. *The Ethos of Europe: Values, Law and Justice in the EU*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Zielonka, Jan. *Europe as Empire: The Nature of the Enlarged European Union*. Oxford University Press, 2006.
- Zubok, Vladislav M. *Collapse: The Fall of the Soviet Union*. Yale University Press, 2024.
- Zweers, Wouter, Isabelle Ioannides, Zoran Nechev, and Nikola Dimitrov. *Unblocking Decision-Making in EU Enlargement. Qualified Majority as a Way Forward? Clingendael Policy Brief*. 2024 (June). https://www.clingendael.org/sites/default/files/PB_Unblocking_decision-making_in_EU_enlargement.pdf.

Dimitry V. Kochenov

Professor, Dr, Head of Rule of Law Research
CEU Democracy Institute, Budapest, Hungary
CEU Department of Legal Studies, Vienna, Austria
<https://orcid.org/0000-0001-9266-1188>
KochenovD@ceu.edu

Elena Basheska

Dr, Senior Research Fellow
CEU Democracy Institute, Budapest, Hungary
<https://orcid.org/0009-0008-4155-5447>
BasheskaE@ceu.edu

UKRAINE AND THE EU ENLARGEMENT: WHAT IS THE LAW AND WHICH IS THE WAY FORWARD?

European Journal of Risk Regulation (2025): 1–17
<https://doi.org/10.1017/err.2025.23>

Translation into Ukrainian by Anna Malysheva

This is the Ukrainian-language version of the article previously published in the *European Journal of Risk Regulation* (Dimitry V. Kochenov and Elena Basheska, “Ukraine and the EU Enlargement: What Is the Law and Which Is the Way Forward?,” *European Journal of Risk Regulation* (2025): 1–17, <https://doi.org/10.1017/err.2025.23>) by Cambridge University Press. The translation is published under the terms of the Creative Commons Attribution License CC BY 4.0.

Abstract for a Ukrainian edition

In the context of ongoing war and heightened tensions in Europe, coupled with an unparalleled opportunity for unity and integration, it is essential to conduct a realistic evaluation of the current situation. The authors of this paper have endeavored to provide an accurate assessment to foster a constructive approach regarding Ukraine’s path toward enlargement. This paper has also been translated into Ukrainian to facilitate broader access and engagement, particularly among key decision-makers.

Abstract from the English edition

The future of Ukraine depends on its relations with the EU. What is the law governing accessions? What are the main challenges facing Ukraine on the path towards EU membership? Going through the pre-accession scrutiny in times of war, Ukraine sets a unique precedent, where more experimentation could be possible to mitigate a huge risk that the EU repeats and amplifies the same mistakes it made in the Western Balkan countries — making the region a hostage of its contradictory and lethargic politics for too long. The evolution of EU enlargement law and the legal-political framework surrounding accessions across the different rounds of EU enlargement demonstrates that EU law is flexible while the practice of its application is volatile and deeply political. Enlargement practice shows that applying pre-accession conditionality may cause significant delays, while not delivering the results expected of it. A new approach to regulating accessions to the EU needs to be tested out before it is too late. This approach should build on Article 49 TEU and seek at least some depoliticisation of the enlargement process to guarantee the rule of law without dubious pre-accession techniques. Such an approach would speed-up accessions while making EU enlargement more predictable, serving the interests of Ukraine and other partners.

Keywords: Article 49 TEU; conditionality; EU enlargement; pre-accession; Ukraine.

Матеріал надійшов 24.04.2025

DOI: 10.18523/2617-2607.2025.15.114-123

УДК 17+340

Тетяна Пікуля

Кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри теоретичної юриспруденції

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0003-0430-3255>

pikulia.tatyana@gmail.com

МЕХАНІЗМ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЦИФРОВОГО СЕРЕДОВИЩА: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

У статті досліджено філософські та теоретико-правові основи розуміння семантично споріднених понять: цифрова етика, інформаційна етика, цифровий етикет та мережевий етикет — крізь призму їхньої належності до буття суспільства й особи в цифровому середовищі. Наголошено на важливості міждисциплінарного підходу, який інтегрує філософські, соціальні, правові та технологічні аспекти для створення ефективної системи регулювання суспільних відносин у цифровому просторі.

Проаналізовано методологічні підходи окремих наукових дисциплін до вивчення означених понять у цифровому середовищі. Особливу увагу приділено механізму правового регулювання цифрового середовища конституційним правом, цивільним правом, кримінальним правом, адміністративним правом та міжнародним правом.

Цифрову етику у статті розглянуто як міждисциплінарний напрям, що поєднує філософські, правові, соціальні та технологічні аспекти для формування моральних орієнтирів у використанні цифрових технологій. Встановлено, що інформаційна етика, зі свого боку, зосереджується на моральних аспектах роботи з інформацією, враховуючи її достовірність, прозорість та гармонізацію суспільних відносин у цифровому середовищі.

Цифровий етикет і мережевий етикет — взаємопов'язані категорії, але мають різні сфери застосування. Мережевий етикет визначає норми поведінки в онлайн-комунікаціях, забезпечуючи коректну та толерантну взаємодію користувачів у соціальних мережах, форумах тощо. Цифровий етикет є ширшим поняттям, яке охоплює правила взаємодії у всіх цифрових середовищах, включно з дотриманням правових і етичних стандартів у комунікаціях, роботі з цифровими технологіями та даними. Зазначено, що, попри їхню взаємодоповнюваність, вони відрізняються за своїм змістовим наповненням, масштабом застосування, кожен із них займає унікальне місце в сучасному дискурсі цифрової культури та етики.

У статті наголошено на важливості комплексного підходу до дослідження цифрового середовища, яке базується на інтеграції філософських, правових та етичних стандартів. Такий підхід сприяє гармонізації суспільних відносин і забезпеченню відповідального використання цифрових технологій у сучасному світі.

Ключові слова: цифрова етика, інформаційна етика, цифровий етикет, мережевий етикет.

Постановка проблеми

Останні роки предметом наукового дослідження є низка семантично близьких понять, пов'язаних із проблемами буття суспільства, особи в цифровому середовищі та інформаційному суспільстві. Цифрова етика, інформаційна етика, цифровий етикет, мережевий етикет — поняття, які набули актуальності в умовах глобальної цифровізації та інтеграції суспільних відносин у цифрове середовище.

Хоча ці поняття взаємопов'язані сферою свого буття — цифровим середовищем, кожне з них має свою специфіку, правове підґрунтя та галузь застосування, вони унормовують різні аспекти регулювання поведінки людей і соціальних груп у цифровому середовищі. З огляду на це з'ясування особливостей філософського та теоретико-правового розуміння означених понять у цифровому середовищі є актуальним.

Аналіз останніх джерел і публікацій

Теоретико-методологічні основи розуміння цифрової етики, а також сучасну цифрову комунікацію розглянуто в працях Н. Головіної, В. Гудзь, І. Кравець, Ж. Андрійченко, Т. Близнюк, О. Майстренко, М. Коробко та ін. Формування інформаційно-етичних теорій відбувається на основі робіт сучасних правників і філософів, серед яких: Д. Ван ден Ховен, Д. Готтербарн, Р. Капурро, Х. Ніссенбаум, С. Роджерсон, Р. А. Спінелло та ін.¹

Попри значну кількість досліджень у цій сфері, стрімкий розвиток цифрового середовища суспільства та особи потребує подальших наукових розвідок у відповідній галузі наукових знань.

Мета статті — встановити філософські та теоретико-правові основи розуміння цифрової етики, інформаційної етики, цифрового етикету, мережевого етикету в системі наукових знань.

Виклад основного матеріалу

Дослідженням таких понять, як цифрова етика, інформаційна етика, цифровий етикет, мережевий етикет, займаються філософія та окремі суспільні науки, кожна з яких використовує свій специфічний методологічний підхід і формує власне розуміння кожного з них.

Зокрема, філософія вивчає етичні принципи і моральні аспекти, що виникають у контексті використання цифрових технологій. Передовсім ідеться про питання природи моралі в цифровому середовищі, взаємозв'язок права та етики, а також моральної відповідальності за технологічні інновації².

Соціологія зосереджена на вивченні соціальних наслідків розвитку цифрових технологій, їхньому впливі на інститути суспільства, соціальну взаємодію та поведінку людей у цифровому просторі. Важливо дослідити вплив цифрових технологій на соціалізацію, інклюзивність та взаємодію між різними соціальними групами³.

Психологія, а саме її складова частина — кіберпсихологія досліджує вплив цифрових технологій на психічне здоров'я користувачів, взаємодію в онлайн-просторі, а також зміни в соціальних та емоційних відносинах, що виникають унаслідок використання цифрових комунікаційних платформ⁴.

Інформатика, яка належить до дисциплін природничо-математичного циклу, спрямована на вивчення процесів обробки, зберігання, передавання та використання інформації, забезпечує технічне підґрунтя для реалізації етичних принципів у розробці програмного забезпечення та цифрових інструментів. Вона вивчає етичні проблеми, пов'язані з використанням алгоритмів, штучного інтелекту та великих даних, а також розробляє засоби для забезпечення прозорості та безпеки в інформаційних системах⁵.

Особливе місце в системі суспільних наук належить правовим наукам, оскільки правовою основою буття цифрового середовища є різноманітні джерела права. Правові науки досліджують правові основи регулювання взаємодії в цифровому середовищі. Вони фокусуються на розробленні

¹ Жанна Андрійченко, Тетяна Близнюк і Ольга Майстренко, «Digital етикет та комунікації: тенденції та вимоги сьогодення», *Економіка та суспільство* 34 (2021), <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-34-24>.

² О. Рябініна та Л. Юрченко, ред., *Філософія: підручник для студентів і курсантів вищих закладів освіти III–IV рівнів акредитації* (Харків: Вид-во Іванченка І. С., 2009).

³ Микола Лукашевич, Микола Туленков і Юрій Яковенко, *Соціологія. Основи загальної, спеціальних та галузевих теорій: підручник* (Київ: Каравела, 2024).

⁴ «Кіберпсихологія: як цифрові технології впливають на нас», *Освіта Нова*, 6 листопада 2024, <https://osvitanova.com.ua/posts/6603-vplyv-sotsmerezh-virtualnykh-svitiv-i-tekhnologii-na-nashi-dumky-emotsii-ta-povedinku-v-suchasnomu-sviti>.

⁵ Володимир Мартинюк і Тетяна Ісасно, «Інформаційна етика: наповнення поняття», https://reposit.nupp.edu.ua/bitstream/PolNTU/1784/3/2_%D0%9C%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B8%D0%BD%D1%8E%D0%BA%2C%20%D0%86%D1%81%D0%B0%D1%94%D0%BD%D0%BA%D0%BE_%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F.pdf.

правових норм, що стосуються забезпечення дотримання прав людини в умовах використання сучасних технологій, захисту персональних даних, боротьби з кіберзлочинами, захисту прав споживачів і користувачів інтернету, а також регулювання етичних норм у цифрових комунікаціях.

Правові науки, предметом вивчення яких є цифрове середовище та інформаційне суспільство, належать як до внутрішньодержавної системи права, так і до міжнародного права.

Право інформаційних технологій є однією з основних галузей національного права, що вивчає правові аспекти, пов'язані з цифровими технологіями, інформаційними системами та їхнім використанням. Предметом цієї науки є регулювання обігу інформації, захист персональних даних, питання авторського права в цифровому середовищі, правовий статус електронних підписів і контрактів, а також регулювання кібербезпеки. Ця галузь також вивчає правові механізми протидії інтернет-злочинності та порушенням цифрових етичних норм⁶.

Конституційне право встановлює правовий статус особи в цифровому середовищі, зокрема права на приватність і захист персональних даних. Важливим аспектом є регулювання свободи слова та доступу до інформації в умовах розвитку цифрових технологій. Конституційне право розглядає питання взаємодії між правами людини та розвитком технологій, зокрема баланс між правом на приватність і державними інтересами в цифрову епоху⁷.

Цивільне право здійснює правове регулювання відносин, що виникають у сфері цифрових технологій та інформації, зокрема права власності на цифрові активи, договори в електронному вигляді та етику комерційних взаємодій у цифровому середовищі. Цивільне право також вивчає питання відповідальності за порушення етичних норм у контексті онлайн-торгівлі, інтелектуальної власності та захисту прав споживачів⁸.

Кримінальне право фокусується на вивченні правових норм, що визначають відповідальність за порушення, пов'язані з використанням цифрових технологій. Це охоплює вивчення кіберзлочинів (хакерство, шахрайство в інтернеті, порушення авторських прав), а також наслідки за порушення етичних норм у цифровому просторі (кібербулінг, образи чи неправомірне поширення інформації)⁹.

Адміністративне право досліджує правові норми, які регулюють діяльність державних органів у сфері цифрових технологій. Це охоплює контроль за діяльністю інтернет-компаній, забезпечення кібербезпеки, впровадження нормативів для захисту персональних даних, а також регулювання державного нагляду за дотриманням етичних стандартів у цифровому середовищі¹⁰.

На відміну від внутрішньодержавного права, міжнародне право вивчає правові механізми, які дають змогу узгоджувати різні національні підходи до захисту інформації та етичних стандартів в умовах глобалізації цифрового простору. Міжнародне право досліджує правові аспекти, пов'язані з глобальним обігом інформації, захистом прав людини в цифровому середовищі, а також координацією міжнародних стандартів у сфері кібербезпеки та інтернет-регулювання¹¹.

Отже, правові науки, які вивчають поняття цифрової етики, інформаційної етики, цифрового етикету та мережевого етикету, охоплюють широкий спектр правових відносин, що виникають у цифровому середовищі. Кожна з цих наук надає своє бачення правових механізмів і стандартів, які забезпечують етичне та правове регулювання взаємодії в цифровому просторі. Окремі науки взаємодіють і доповнюють одна одну в комплексному дослідженні цифрового середовища, кожна з них розглядає етичні та соціальні аспекти використання технологій через свою призму, що дає змогу сформулювати глибше й цілісне розуміння цих явищ.

Незважаючи на спільну сферу свого буття — цифрове середовище, кожне з досліджуваних нами понять має свій унікальний зміст і місце в системі наукових знань. Наприклад, цифрова етика є міждисциплінарною галуззю, що поєднує філософські, правові, соціальні та технологічні аспекти і спрямована на дослідження моральних принципів, які регулюють використання цифрових

⁶ Я. О. Тицька і Н. С. Поварчук, «Доктринальні підходи щодо визначення статусу права інформаційних технологій», *Київський часопис права* 1 (2023): 41–46, <https://doi.org/10.32782/klj/2023.1.6>.

⁷ Наталія Верлос, «Конституціоналізація цифрових прав людини: вітчизняна практика та зарубіжний досвід», *Часопис Київського університету права* 2 (2020): 129–33, <https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2020.21>.

⁸ Євген Мічурін, «Цивільно-правове регулювання суспільних відносин у цифровому середовищі», *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»* 36 (2023): 115–21, <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-36-13>.

⁹ М. О. Думчиков і І. В. Каріх, «Становлення та генеза кримінальної відповідальності за кримінальні правопорушення у кіберпросторі на теренах України», *Юридичний науковий електронний журнал* 5 (2022): 476–78, <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-5/113>.

¹⁰ Т. О. Гуржій і А. Л. Петрицький, *Правовий захист персональних даних* (Київ: Київський національний торговельно-економічний університет, 2019).

¹¹ Маргарита Сова і Світлана Деніжна, «Міжнародний досвід правового регулювання небезпеки штучного інтелекту в реаліях воєнного часу: етико-філософський аспект», *Філософські та методологічні проблеми права* 1, № 27 (2024): 45–57, <https://doi.org/10.33270/01242702.45>.

технологій у сучасному суспільстві. Вона виникла як відповідь на стрімку цифровізацію різних сфер діяльності, зокрема економіки, освіти, комунікацій, медицини та культури¹².

Основним завданням цифрової етики є формування моральних орієнтирів для інтеграції цифрових технологій у різні аспекти людського буття. Вона виконує функцію «морального компаса», який спрямовує процеси цифровізації та враховує їхні етичні наслідки¹³.

Філософський аналіз цифрової етики зосереджується на таких ключових аспектах:

1. Антропологічний вимір наголошує на тому, що цифрові технології змінюють сутність людського буття, створюючи нові умови для ідентичності, комунікації та соціальної взаємодії. Філософська перспектива цифрової етики дає змогу зрозуміти, як технології впливають на свободу вибору людини, її моральну автономію та самореалізацію¹⁴.

2. Екзистенціальний підхід досліджує вплив технологій на екзистенційні цінності, зокрема свободу, гідність і сенс життя. Наприклад, алгоритми можуть обмежувати свободу особистості через приховану маніпуляцію або дискримінацію, що ставить питання про межі впливу технологій на людське існування.

3. Глобальний контекст підкреслює, що цифрова етика охоплює не лише індивідуальні, а й глобальні аспекти, пов'язані з нерівністю доступу до технологій, розподілом влади в цифровому просторі, захистом прав людини і культурними відмінностями у сприйнятті етичних норм¹⁵.

Цифрова етика з погляду правничої науки є міждисциплінарною галуззю, що поєднує правові, етичні та технологічні аспекти, спрямовані на регулювання використання цифрових технологій у суспільстві.

Ключові аспекти цифрової етики в правничій науці

1. Цифрові права людини. Ці права охоплюють доступ до інформації, захист персональних даних, право на приватність в онлайн-середовищі та інші аспекти, пов'язані з використанням цифрових технологій¹⁶.

2. Правова семантика цифрового середовища. Вивчення цього поняття допомагає зрозуміти, як цифрові технології впливають на правові відносини, визначення правового статусу цифрових об'єктів та регулювання взаємодії між користувачами та цифровими платформами¹⁷.

3. Цифрова криміналістика — галузь прикладних наук, що досліджує цифрові докази з метою сприяння виявленню та розслідуванню кримінальних правопорушень. Вона охоплює методи виявлення, вилучення та аналізу цифрових даних, що можуть бути використані в судовому процесі¹⁸.

4. Етичні стандарти правничої діяльності. Ці стандарти містять вимоги до професійної поведінки, конфіденційності, чесності та відповідальності, що особливо важливо в умовах цифровізації правничої практики¹⁹.

Отже, цифрова етика в правничій науці є важливим елементом, що забезпечує правове регулювання та етичні стандарти у використанні цифрових технологій, сприяючи захисту прав людини та забезпеченню справедливості в цифровому середовищі.

З проблемами буття суспільства, особи в цифровому середовищі та інформаційному суспільстві пов'язана інформаційна етика. Вона є відносно новою галуззю етичного знання, що виникла у відповідь на виклики інформаційного суспільства, де інформація стала ключовим ресурсом, а цифрові технології проникають у всі сфери людської діяльності. Її основна мета полягає у формуванні моральних орієнтирів для діяльності в інформаційному просторі, забезпеченні дотримання прав людини та гармонізації суспільних відносин у цифровому середовищі²⁰.

¹² Т. В. Розова і Л. В. Чорна, «Вплив цифрової етики на діджиталізацію гуманітарного знання», у *Світові освітні тренди: навчання впродовж життя в інформаційному суспільстві: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 190-річчю Університету та 50-річчю Інституту* (Київ: Вид-во УДУ імені Михайла Драгоманова, 2024), 169–72.

¹³ М. Л. Роганов, «Морально-етичні аспекти інформаційно-комунікаційних технологій», *Духовність особистості: методологія, теорія і практика* 2 (2020): 169–78.

¹⁴ Л. Г. Дротянко, ред., *Цифрова реальність у глобальній системі людина — суспільство: збірник наукових праць* (Київ: Вид-во НАУ, 2021).

¹⁵ Сергій Горянський, «Філософський аналіз розвитку ІТ-освіти в Україні через призму акторно-мережевої теорії Бруно Латура», *Освітній дискурс: збірник наукових праць* 50 (7–9) (2024): 35–41, [https://doi.org/10.33930/ed.2019.5007.50\(7-9\)-5](https://doi.org/10.33930/ed.2019.5007.50(7-9)-5).

¹⁶ К. С. Тверезовська, «Поняття, види та значення цифрових прав людини», *Юридичний науковий електронний журнал* 6 (2024): 472–76.

¹⁷ Ігор Безклубий, «Правова семантика поняття “цифрове середовище”», *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки* 127 (1) (2024): 9–16, <https://doi.org/10.17721/1728-2195/2024/1.127-2>.

¹⁸ Р. Л. Степанюк і С. І. Перлін, «Цифрова криміналістика й удосконалення системи криміналістичної техніки в Україні», *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка* 3 (2022): 283–94, <https://luhbulletin.dnuvs.ukr.education/index.php/main/article/view/72>.

¹⁹ Ігор Митрофанов, Людмила Васечко і Валерій Кравчук, *Професійна етика в юриспруденції: підручник* (Київ: Юрінком Інтер, 2024).

²⁰ Маргарита Коробко, «Інформаційна етика як необхідний елемент регуляції сучасного інформаційного суспільства», *Українські культурологічні студії* 1 (2021): 46–50, [https://doi.org/10.17721/UCS.2021.1\(8\).10](https://doi.org/10.17721/UCS.2021.1(8).10).

Інформаційна етика виконує ключову функцію в забезпеченні морального порядку в цифровому просторі, зокрема в таких аспектах, як конфіденційність, достовірність інформації, захист інтелектуальної власності та протидія інформаційному насильству. Вона досліджує, як цифрові технології впливають на етичні норми, сприяючи їхній трансформації відповідно до нових соціальних і технологічних реалій.

Одним із фундаментальних завдань інформаційної етики є забезпечення моральної рефлексивності індивіда. Цей процес передбачає здатність людини критично оцінювати свою діяльність у цифровому просторі, враховуючи вплив інформації на її ціннісні орієнтири та поведінкові стратегії.

Інформаційна етика з філософського погляду є міждисциплінарним напрямом, який досліджує моральні аспекти взаємодії людини з інформаційним простором у контексті сучасних соціально-технологічних змін. Її розглядають як частину практичної філософії, спрямованої на вивчення принципів, норм і цінностей, які регулюють поведінку індивідів і спільнот в умовах інформаційного суспільства.

Центральною проблемою інформаційної етики є пошук морального балансу між правами, обов'язками та свободою в умовах цифровізації. Ця етика не лише регулює поведінку, але й формує нову моральну рефлексію, яка дає змогу індивідам адаптуватися до викликів інформаційної реальності, як-от дезінформація, порушення конфіденційності, інформаційне насильство та цифрова нерівність²¹.

З філософської перспективи інформаційна етика втілює ідею гармонійного співіснування в цифровому середовищі через призму таких гуманістичних цінностей, як свобода, справедливість, відповідальність та повага до приватності. Вона акцентує увагу на двох ключових аспектах:

- 1) етична рефлексія — здатність людини осмислювати вплив інформаційних технологій на її моральні орієнтири та цінності;
- 2) нормативність — формування універсальних принципів, які забезпечують етичний порядок у глобалізованому цифровому середовищі²².

Отже, інформаційна етика виконує функцію морального компаса в умовах інформаційного суспільства. Вона слугує інструментом гармонізації міжособистісних і соціальних відносин, спрямовуючи розвиток технологій на благо людства, зберігаючи водночас гуманістичні засади культури та моралі.

Інформаційна етика також тісно інтегрується з нормативно-правовими підходами, доповнюючи їх гуманістичними засадами моралі. Це особливо важливо у випадках, коли правові механізми є недостатньо ефективними для врегулювання поведінки в цифровому просторі. Етичні принципи є додатковими регуляторами, які сприяють формуванню етичної культури та зміцненню соціальної стабільності.

Інформаційну етику вивчають у контексті регулювання обігу інформації, включно з її збором, обробкою, передачею та використанням. У цьому аспекті правові науки займаються розробленням законодавчих норм, що регламентують інформаційну безпеку, конфіденційність, відповідальність за поширення недостовірної або шкідливої інформації, а також забезпечують баланс між правом на доступ до інформації та правом на захист персональних даних.

Отже, інформаційна етика є важливим механізмом регулювання поведінки в інформаційному суспільстві. Вона поєднує філософські, правові та соціальні аспекти, формує моральні умови для відповідального використання інформації та цифрових технологій. Її значення полягає в забезпеченні гармонійного розвитку суспільства, де права, свободи та обов'язки індивідів і соціальних груп врівноважуються в межах цифрового середовища.

Від наукових знань, предметом вивчення яких є етика, слід відрізнити ті, що спрямовані на вивчення правил етикету, оскільки ці поняття належать до різних рівнів нормативності та мають різне призначення в регулюванні поведінки. Якщо за допомогою етики досліджують загальні принципи моралі, то етикет дає відповідь на питання, що є морально правильним або неправильним у людській поведінці. Етикет — це система правил поведінки, які мають прикладний характер. У контексті нашого дослідження заслуговує на увагу поняття «мережевий етикет».

²¹ Ольга Проценко, Тетяна Чубіна і Марія Дмитренко, «Етика та інформаційна етика у комунікативному просторі сучасного суспільства», *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії* 44 (2022): 98–104, <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.44.11>.

²² В. Бліхар, ред., *Етика та естетика: навчально-методичний посібник (у схемах і таблицях)* (Львів: Арал, 2018).

Мережевий етикет є прикладним поняттям серед зазначених вище. Він визначає норми поведінки в цифрових комунікаціях, включно з соціальними мережами, форумами та іншими онлайн-платформами. Основне завдання мережевого етикету — забезпечити комфортне середовище для взаємодії, уникнення кібербулінгу, агресії та мови ворожнечі. Правові аспекти мережевого етикету обмежуються загальними законами щодо захисту від дискримінації та хейту, а також політиками конкретних платформ, як-от Facebook чи Twitter. Водночас, оскільки немає єдиного правового регулювання, виникає потреба в саморегулюванні спільнот і розвитку внутрішніх правил поведінки²³.

Правові науки формують механізми юридичної відповідальності за порушення етичних норм у цифрових комунікаціях і забезпечують правовий захист осіб, які зазнали таких порушень.

Ширшим за обсягом від поняття «мережевий етикет» є поняття «цифровий етикет», яке охоплює правила поведінки в усіх цифрових середовищах — як в інтернеті, так і в інших цифрових платформах (наприклад, мобільні застосунки, програмне забезпечення, онлайн-банкінг тощо). Цифровий етикет бере до уваги не лише етичні аспекти, а й правові та технічні норми, пов'язані з використанням цифрових технологій.

Цифровий етикет є сукупністю правил і норм поведінки, що регулюють взаємодію індивідів у цифровому середовищі. Його основна мета полягає в забезпеченні ефективної, ввічливої та етичної комунікації в онлайн-просторі, з урахуванням специфіки цифрових технологій та платформ.

У наукових дослідженнях цифровий етикет розглядають як важливий компонент цифрового громадянства, що передбачає відповідальне та етичне використання інформаційних технологій. Він охоплює дотримання принципів поваги до особистих кордонів, дотримання субординації, симетрії, зручності, економії ресурсів, традиційності, конвенційності та безпеки. Ці принципи сприяють створенню комфортного та ефективного цифрового середовища для всіх учасників комунікації²⁴.

Особливо важливим аспектом цифрового етикету є дотримання цифрової дистанції, що визначає межі комфортного спілкування залежно від каналу комунікації. Наприклад, електронну пошту вважають найбільш віддаленим каналом: очікувати відповіді можна протягом двох діб. Соціальні мережі та месенджери забезпечують швидшу реакцію, що потребує відповідної адаптації поведінки.

Отже, цифровий етикет є важливим елементом сучасної комунікації, що сприяє розвитку цифрового громадянства та забезпеченню етичних стандартів у взаємодії в онлайн-середовищі.

Цифровий етикет у правовому контексті — це сукупність правил, норм і стандартів поведінки, які регулюють взаємодію суб'єктів у цифровому середовищі з урахуванням юридичних аспектів. Його головна мета полягає в забезпеченні правомірності дій, дотриманні етичних норм і запобіганні можливим правопорушенням у процесі використання цифрових технологій.

Основні аспекти цифрового етикету в правовому контексті

1. Захист персональних даних і конфіденційності. Дотримання принципів конфіденційності полягає в недопущенні неправомірного використання персональної інформації третіх осіб. Це регламентується законодавством про захист персональних даних, наприклад, Загальним регламентом про захист даних (GDPR) у країнах ЄС.

2. Дотримання авторського права та суміжних прав. Використання цифрового контенту передбачає повагу до авторських і суміжних прав, зокрема отримання дозволу на використання матеріалів, що охороняються авторським правом, і обов'язкове зазначення джерела інформації.

3. Протидія дезінформації та фейковим новинам. Поширення неправдивої інформації може мати як етичні, так і правові наслідки, включно з відповідальністю за заподіяння шкоди репутації або введення в оману громадськості.

4. Запобігання кібербулінгу та іншим формам агресії в цифровому просторі. Законодавство багатьох країн забороняє дії, пов'язані з переслідуванням, приниженням гідності або іншими формами агресії в мережі. До таких дій належать цькування (булінг), хейтерство, погрози або шантаж.

5. Дотримання правових норм щодо електронної комунікації. Електронне спілкування має відповідати вимогам закону, зокрема, уникати спаму, обману або використання недобросовісної реклами. У діловому контексті електронні повідомлення повинні відповідати етичним стандартам і правилам етикету.

6. Юридична відповідальність за дії в цифровому середовищі. Дії в цифровому просторі підлягають правовому оцінюванню та можуть мати юридичні наслідки. Наприклад, порушення авторського

²³ Світлана Бибик, «Нетикет, або мережевий етикет», *Культура слова* 82 (2015): 125–28.

²⁴ Андрійченко, Близнюк і Майстренко, «Digital етикет та комунікації».

права, незаконне використання даних чи поширення шкідливого програмного забезпечення може спричинити цивільно-правову, адміністративну або кримінальну відповідальність.

Отже, цифровий етикет у правовому аспекті є важливим інструментом регулювання суспільних відносин у цифровій сфері, забезпечуючи баланс між свободою вираження, правомірністю дій і дотриманням етичних принципів. Його дотримання сприяє зниженню рівня правопорушень у цифровому середовищі та створенню безпечного простору для всіх користувачів.

Висновки

Досліджувані нами поняття, попри взаємопов'язаність, мають різні акценти, які визначають їхню сутнісну специфіку та контексти застосування.

Цифрова етика охоплює широкий спектр моральних принципів та етичних стандартів, що регулюють використання цифрових технологій. Вона спрямована на вирішення питань, пов'язаних із відповідальністю розробників технологій, етичними аспектами функціонування штучного інтелекту, захистом конфіденційності даних та впливом цифрових інновацій на суспільство загалом.

Своєю чергою, інформаційна етика зосереджується на моральних аспектах роботи з інформацією, акцентуючи увагу на питаннях її достовірності, прозорості, захисту та забезпечення рівного доступу до інформаційних ресурсів.

Мережевий етикет, або нетикет, має більш прикладний характер і стосується правил взаємодії користувачів у цифрових мережах, зокрема в соціальних медіа, на форумах чи під час електронного листування. Його завданням є забезпечення коректності, толерантності та ввічливості під час спілкування в онлайн-середовищі.

Цифровий етикет охоплює правила поведінки не лише в мережі, а й у ширших контекстах використання цифрових пристроїв, як-от смартфони чи планшети. Він спрямований на регулювання поведінки в ситуаціях, що передбачають використання цифрових технологій у повсякденному житті, наприклад, під час ділових зустрічей чи громадських заходів.

Отже, розглянуті поняття, попри їхню взаємодоповнюваність, відрізняються за своїм змістовим наповненням, масштабом застосування та акцентами, тому кожен із них займає унікальне місце в сучасному дискурсі цифрової культури та етики. Вони є елементами концепції етики інформаційних і комунікаційних технологій, яка акцентує увагу на взаємодії інформаційних та комунікаційних аспектів у сучасному цифровому суспільстві, створюючи основу для комплексного аналізу етичних викликів, що виникають в умовах прискореної цифровізації та інтеграції технологій у всі сфери людської діяльності.

Список використаної літератури

- Андрійченко, Жанна, Тетяна Близнюк і Ольга Майстренко. «Digital етикет та комунікації: тенденції та вимоги сьогодення». *Економіка та суспільство* 34 (2021). <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-34-24>.
- Безклубий, Ігор. «Правова семантика поняття “цифрове середовище”». *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки* 127 (1) 2024: 9–16. <https://doi.org/10.17721/1728-2195/2024/1.127-2>.
- Бибик, Світлана. «Нетикет, або мережевий етикет». *Культура слова* 82 (2015): 125–28.
- Бліхар, В., ред. *Етика та естетика: навчально-методичний посібник (у схемах і таблицях)*. Львів: Арал, 2018.
- Верлос, Наталія. «Конституціоналізація цифрових прав людини: вітчизняна практика та зарубіжний досвід». *Часопис Київського університету права* 2 (2020): 129–33. <https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2020.21>.
- Горянський, Сергій. «Філософський аналіз розвитку ІТ-освіти в Україні через призму акторно-мережевої теорії Бруно Латура». *Освітній дискурс: збірник наукових праць* 50 (7–9) (2024): 35–41. [https://doi.org/10.33930/ed.2019.5007.50\(7-9\)-5](https://doi.org/10.33930/ed.2019.5007.50(7-9)-5).
- Гуржій, Т. О., і А. Л. Петрицький. *Правовий захист персональних даних*. Київ: Київський національний торговельно-економічний університет, 2019.
- Дротянко, Л. Г., ред. *Цифрова реальність у глобальній системі людина — суспільство: збірник наукових праць*. Київ: Вид-во НАУ, 2021.
- Думчиков, М. О., і І. В. Каріх. «Становлення та генеза кримінальної відповідальності за кримінальні правопорушення у кіберпросторі на теренах України». *Юридичний науковий електронний журнал* 5 (2022): 476–78. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-5/113>.

- Коробко, Маргарита. «Інформаційна етика як необхідний елемент регуляції сучасного інформаційного суспільства». *Українські культурологічні студії* 1 (2021): 46–50. [https://doi.org/10.17721/UCS.2021.1\(8\).10](https://doi.org/10.17721/UCS.2021.1(8).10).
- Лукашевич, Микола, Микола Туленков і Юрій Яковенко. *Соціологія. Основи загальної, спеціальних та галузевих теорій: підручник*. Київ: Каравела, 2024.
- Мартинюк, Володимир, і Тетяна Ісаєнко. «Інформаційна етика: наповнення поняття». https://reposit.pupp.edu.ua/bitstream/PoltNTU/1784/3/2_%D0%9C%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B8%D0%BD%D1%8E%D0%BA%2C%20%D0%86%D1%81%D0%B0%D1%94%D0%BD%D0%BA%D0%BE_%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F.pdf.
- Мічурін, Євген. «Цивільно-правове регулювання суспільних відносин у цифровому середовищі». *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»* 36 (2023): 115–21. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-36-13>.
- Митрофанов, Ігор, Людмила Васечко і Валерій Кравчук. *Професійна етика в юриспруденції: підручник*. Київ: Юрінком Інтер, 2024.
- Освіта Нова. «Кіберпсихологія: як цифрові технології впливають на нас». *Освіта Нова*, 6 листопада, 2024. <https://osvitanova.com.ua/posts/6603-vplyv-sotsmerezkh-virtualnykh-svitiv-i-tekhnohohii-nashi-dumky-emotsii-ta-povedinku-v-suchasnomu-sviti>.
- Проценко, Ольга, Тетяна Чубіна і Марія Дмитренко. «Етика та інформаційна етика у комунікативному просторі сучасного суспільства». *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії* 44 (2022): 98–104. <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.44.11>.
- Роганов, М. Л. «Морально-етичні аспекти інформаційно-комунікаційних технологій». *Духовність особистості: методологія, теорія і практика* 2 (2020): 169–78.
- Розова, Т. В., і Л. В. Чорна. «Вплив цифрової етики на діджиталізацію гуманітарного знання». У *Світові освітні тренди: навчання впродовж життя в інформаційному суспільстві: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції*, 169–72. Київ: Вид-во УДУ імені Михайла Драгоманова, 2024.
- Рябініна, О., і Л. Юрченко, ред. *Філософія: підручник для студентів і курсантів вищих закладів освіти III–IV рівнів акредитації*. Харків: Вид-во Іванченка І. С., 2009.
- Сова, Маргарита, і Світлана Деніжна. «Міжнародний досвід правового регулювання небезпеки штучного інтелекту в реаліях воєнного часу: етико-філософський аспект». *Філософські та методологічні проблеми права* 1, № 27 (2024): 45–57. <https://doi.org/10.33270/01242702.45>.
- Степанюк, Р. Л., і С. І. Перлін. «Цифрова криміналістика й удосконалення системи криміналістичної техніки в Україні». *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка* 3 (2022): 283–94. <https://luhbulletin.dnuvs.ukr.education/index.php/main/article/view/72>.
- Тверезовська, К. С. «Поняття, види та значення цифрових прав людини». *Юридичний науковий електронний журнал* 6 (2024): 472–76.
- Тицька, Я. О., і Н. С. Поварчук. «Доктринальні підходи щодо визначення статусу права інформаційних технологій». *Київський часопис права* 1 (2023): 41–46. <https://doi.org/10.32782/klj/2023.1.6>.

Bibliography

- Andriichenko, Zhanna, Tetiana Blyzniuk, and Olha Maistrenko. “Digital Etiquette and Communications: Trends and Modern Requirements.” *Economy and Society* 34 (2021). <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-34-24> [in Ukrainian].
- Bezklubyi, Igor. “Legal Semantics of the Concept ‘Digital Environment.’” *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Legal Studies* 127, no. 1 (2024): 9–16. <https://doi.org/10.17721/1728-2195/2024/1.127-2> [in Ukrainian].
- Bybyk, Svitlana. “Netiquette, or Network Etiquette.” *Culture of the Word* 82 (2015): 125–28 [in Ukrainian].
- Blikhar, V., ed. *Ethics and Aesthetics: A Teaching Guide (in Schemes and Tables)*. Lviv: Aral, 2018 [in Ukrainian].
- Verlos, Nataliia. “Constitutionalization of Digital Human Rights: Domestic Practice and Foreign Experience.” *Journal of Kyiv University of Law* 2 (2020): 129–33. <https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2020.21> [in Ukrainian].
- Horianskiy, Serhii. “Philosophical Analysis of the Development of IT Education in Ukraine through the Prism of Bruno Latour’s Actor-Network Theory.” *Educational Discourse: Collection of Scientific Papers* 50 (7–9) (2024): 35–41. [https://doi.org/10.33930/ed.2019.5007.50\(7-9\)-5](https://doi.org/10.33930/ed.2019.5007.50(7-9)-5) [in Ukrainian].
- Hurzhiy, T. O., and A. L. Petrytskyi. *Legal Protection of Personal Data*. Kyiv: Kyiv National University of Trade and Economics, 2019 [in Ukrainian].

- Drotianko, L. H., ed. *Digital Reality in the Global Human-Society System: Collection of Scientific Papers*. Kyiv: NAU Publishing House, 2021 [in Ukrainian].
- Dumchikov, M. O., and I. V. Karikh. "Formation and Genesis of Criminal Liability for Cybercrime in Ukraine." *Legal Scientific Electronic Journal* 5 (2022): 476–78. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-5/113> [in Ukrainian].
- Korobko, Marharyta. "Information Ethics as a Necessary Element of Regulation in Modern Information Society." *Ukrainian Cultural Studies* 1 (2021): 46–50. [https://doi.org/10.17721/UCS.2021.1\(8\).10](https://doi.org/10.17721/UCS.2021.1(8).10) [in Ukrainian].
- Lukashevych, Mykola, Mykola Tulenkov, and Yurii Yakovenko. *Sociology: Fundamentals of General, Special, and Sectoral Theories*. Kyiv: Karavela, 2024 [in Ukrainian].
- Martyniuk, Volodymyr, and Tetiana Isaienko. "Information Ethics: Defining the Concept." Accessed June 17, 2025. https://reposit.nupp.edu.ua/bitstream/PoltNTU/1784/3/2_%D0%9C%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B8%D0%BD%D1%8E%D0%BA%2C%20%D0%86%D1%81%D0%B0%D1%94%D0%BD%D0%BA%D0%BE_%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F.pdf [in Ukrainian].
- Michurin, Ievgen. "Civil-Legal Regulation of Public Relations in the Digital Environment." *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series Law* 36 (2023): 115–21. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-36-13> [in Ukrainian].
- Mytrofanov, Ihor, Liudmyla Vasechko, and Valerii Kravchuk. *Professional Ethics in Jurisprudence: Textbook*. Kyiv: Yurinkom Inter, 2024 [in Ukrainian].
- Osvita Nova. "Cyberpsychology: How Digital Technologies Affect Us." *Osvita Nova*, November 6, 2024. <https://osvitanova.com.ua/posts/6603-vplyv-sotsmerezh-virtualnykh-svitiv-i-tekhnohii-na-nashidumky-emotsii-ta-povedinku-v-suchasnomu-sviti> [in Ukrainian].
- Protsenko, Olha, Tetiana Chubina, and Maria Dmytrenko. "Ethics and Information Ethics in the Communicative Space of Modern Society." *Visnyk of the Lviv University. Philosophical and Political Studies* 44 (2022): 98–104. <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.44.11> [in Ukrainian].
- Roganov, M. L. "Moral and Ethical Aspects of Information and Communication Technologies." *Spirituality of Personality: Methodology, Theory, and Practice* (2020): 169–78 [in Ukrainian].
- Rozova, T. V., and L. V. Chorna. "Impact of Digital Ethics on the Digitalization of Humanitarian Knowledge." In *Global Educational Trends: Lifelong Learning in the Information Society*, 169–72. Proceedings of the International Scientific and Practical Conference Dedicated to the 190th Anniversary of the University and the 50th Anniversary of the Institute. Kyiv: Publishing House of M. Dragomanov University, 2024 [in Ukrainian].
- Riabinina, O., and L. Yurchenko, eds. *Philosophy: A Textbook for Students and Cadets of Higher Educational Institutions of III-IV Accreditation Levels*. Kharkiv: Ivanchenko Publishing House, 2009 [in Ukrainian].
- Sova, Marharyta, and Svitlana Dienizhna. "International Experience in the Legal Regulation of Artificial Intelligence Risks in the Realities of Wartime: Ethical and Philosophical Aspects." *Philosophical and Methodological Problems of Law* 1, no. 27 (2024): 45–57. <https://doi.org/10.33270/01242702.45> [in Ukrainian].
- Stepaniuk, R. L., and S. I. Perlin. "Digital Forensics and the Improvement of Forensic Technology Systems in Ukraine." *Bulletin of the Luhansk State University of Internal Affairs Named after E. O. Didorenko* 3 (2022): 283–94. <https://luhbulletin.dnuvs.ukr.education/index.php/main/article/view/72> [in Ukrainian].
- Tverezovska, K. S. "The Concept, Types, and Significance of Digital Human Rights." *Legal Scientific Electronic Journal* 6 (2024): 472–76 [in Ukrainian].
- Tytska, Ya. O., and N. S. Povarchuk. "Doctrinal Approaches to Defining the Status of Information Technology Law." *Kyiv Journal of Law* 1 (2023): 41–46. <https://doi.org/10.32782/klj/2023.1.6> [in Ukrainian].

Tetiana Pikulia

Candidate of Legal Sciences, Associate Professor,

Professor of the Department of Theoretical Jurisprudence

Kyiv National Economic University Named After Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0003-0430-3255>

pikulia.tatyana@gmail.com

**THE MECHANISM OF LEGAL REGULATION OF
THE DIGITAL ENVIRONMENT:
A PHILOSOPHICAL AND LEGAL PERSPECTIVE****Abstract**

The article explores the philosophical and theoretical-legal foundations for understanding semantically related concepts—digital ethics, information ethics, digital etiquette, and netiquette—through the prism of their relevance to the existence of society and the individual in the digital environment. The author emphasizes the importance of an interdisciplinary approach that integrates philosophical, social, legal, and technological aspects to create an effective system for regulating social relations in the digital space.

The study analyzes the methodological approaches of various academic disciplines used in examining these concepts in the digital environment. In particular, special attention is given to the mechanism of legal regulation of the digital environment through constitutional law, civil law, criminal law, administrative law, and international law.

In the article, digital ethics is presented as an interdisciplinary field that combines philosophical, legal, social, and technological aspects to formulate moral guidelines for the use of digital technologies. It is established that information ethics, on the other hand, focuses on the moral aspects of working with information, considering its reliability, transparency, and role in the harmonization of social relations in the digital environment.

While digital etiquette and netiquette are interrelated categories, they have different areas of application. Netiquette pertains to the norms of behavior in online communications, ensuring respectful and tolerant interactions among users in social networks, forums, and similar platforms. In contrast, digital etiquette is a broader concept that encompasses rules of interaction across all digital environments, including compliance with legal and ethical standards in communications, use of digital technologies, and data management. Despite their complementarity, these concepts differ in content and scope of application, allowing each to occupy a unique place in the modern discourse on digital culture and ethics.

The article highlights the importance of a comprehensive approach to studying the digital environment, grounded in the integration of philosophical, legal, and ethical standards. Such an approach promotes the harmonization of social relations and ensures the responsible use of digital technologies in the modern world.

Keywords: digital ethics, information ethics, digital etiquette, netiquette.

Матеріал надійшов 01.02.2025

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

DOI: 10.18523/2617-2607.2025.15.124-132

УДК 349.2/.3(477)

Євген Рудченко

Здобувач ступеня магістра, МП «Право», факультет правничих наук
Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна

<https://orcid.org/0009-0009-3991-7127>

yevhen.rudchenko@ukma.edu.ua

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДОМАШНЬОЇ ПРАЦІ: ЗМІНИ В ТРУДОВОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

Статтю присвячено дослідженню питання праці домашніх працівників за Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання праці домашніх працівників». Проаналізовано поняття «домашній працівник», «домашня праця», «домогосподарство», визначено їхні особливості, розмежовано категорії домашньої праці та надомної й дистанційної роботи. Розглянуто права і гарантії, які надають працівникові за національним законодавством та Конвенцією Міжнародної організації праці № 189, опрацьовано положення трудового законодавства щодо специфіки укладення трудових договорів з домашніми працівниками, сторін такого договору. Виокремлено проблеми вказаного Закону, про які зазначали профільні комітети Верховної Ради України на стадії опрацювання законопроекту, зокрема відсутність Закону про ратифікацію Конвенції МОП № 189. Досліджено рішення Суду Європейського Союзу стосовно важливості дотримання права домашніх працівників на доступ до виплат соціального забезпечення. Зроблено висновок, що імплементація положень про домашню працю в національне законодавство свідчить про послідовне дотримання Україною зобов'язань у сфері прав людини та є прогресивним кроком на шляху вступу до ЄС.

Ключові слова: домашній працівник, домогосподарство, міжнародні стандарти праці, гарантування прав, соціальний захист.

Постановка проблеми

25 квітня 2024 р. прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання праці домашніх працівників» № 3680-IX (далі — Закон № 3680-IX), яким в українському законодавстві закріплено категорію домашніх працівників та особливості їхнього працевлаштування¹. Такий крок засвідчує імплементацію в українське законодавство міжнародних стандартів, що стосуються трудових відносин, зокрема конвенцій і рекомендацій Міжнародної організації праці (далі — МОП), в умовах глобалізації світової економіки².

У Преамбулі до Конвенції МОП № 189 від 16.06.2011 про домашніх працівників (далі — Конвенція № 189) зазначено, що домашню працю недооцінюють і вона залишається непомітною, хоча внесок домашніх працівників охоплює збільшення можливостей оплачуваної роботи для працівників із сімейними обов'язками, розширення можливостей для догляду за старшим населенням, дітьми й особами з інвалідністю, а також значні перекази доходів між країнами й усередині них³. Тобто актуальність належного врегулювання праці домашніх працівників на міжнародному

¹ Верховна Рада України, *Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання праці домашніх працівників*, Закон України 3680-IX, 25 квітня 2024, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3680-20#top>.

² Марія Наньєва, «Правове регулювання надомної та дистанційної праці», *Juris Europensis Scientia* № 3 (2021): 51, <https://doi.org/10.32837/chem.v0i3.228>.

³ International Labour Organization, *Domestic Workers Convention* No. 189, June 1, 2011, https://normlex.ilo.org/dyn/nrmlx_en/f?p=NO_RMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C189.

та національному рівнях зумовлена не лише необхідністю захисту прав та інтересів таких працівників під час виконання ними трудової функції, а й факторами, які забезпечують ефективне функціонування економіки⁴. Проте загальні трудові стандарти не можуть задовольнити особливі умови праці домашніх працівників, тому важливо виокремлювати спеціальні, щоби забезпечити працівникам гідну працю з дотриманням усіх прав і гарантій.

Отже, практичне значення досліджуваного питання пов'язане з тим, що сьогодні домашні працівники, кількість яких в Україні та світі є значною⁵, не тільки повинні мати закріплені законодавчо належний рівень соціального забезпечення, гарантії своїх прав та державний захист від дискримінації, насильства, домагань, що можуть порушувати їхню честь і гідність, а й мати можливість скористатися цими правами повною мірою. Залучення працівника до домашнього господарства не повинно бути підставою для недотримання вимог законодавства щодо забезпечення належних умов праці. До того ж варто пам'ятати, що домашня праця не є тотальною надомній чи дистанційній.

Метою статті є визначення слабкостей і переваг наявного правового регулювання домашньої праці в Україні, зокрема за Законом № 3680-ІХ, та закріплених у ньому прав і гарантій, які надаються таким працівникам, обов'язків держави для забезпечення ефективного сприяння й захисту прав домашніх працівників.

Окремі частини зазначеної теми розглянули такі вчені, як: А. Бартків, О. Погорелова, Н. Вапнярчук, М. Наньєва, О. Ярошенко, В. Юровська, Г. Городецька та ін. Проте не вивченими залишаються доцільність внесення змін у сучасне українське право щодо домашньої праці та особливості її правового регулювання.

Виклад основного матеріалу дослідження

Закон № 3680-ІХ визначає, що домашньою працею є робота, яка виконується для домогосподарства за трудовим договором (ч. 2 ст. 173-2 Кодексу законів про працю України (далі — КЗпП) відповідно до запропонованих змін) регулярно та більше ніж 40 год на місяць (що впливає зі змісту ч. 3 ст. 173-2 КЗпП)⁶. Конвенція № 189 закріплює подібну дефініцію: домашня праця означає роботу, яка виконується в домогосподарстві чи домогосподарствах (п. «а» ст. 1)⁷. Хоча Закон № 3680-ІХ надає ширше визначення поняття «домашня праця», залишається невирішеним питання, що саме є домашньою працею в розумінні законодавця. Наприклад, Трудовим кодексом штату Каліфорнія (§ 1451, пункти (а)(1), (а)(2)) визначено, що домашня праця означає послуги, пов'язані з доглядом за особами в приватних домогосподарствах, обслуговуванням таких домогосподарств чи їхніх приміщень, зокрема догляд за дітьми, людьми з обмеженими можливостями, хворими або людьми похилого віку (але не в установах, що надають харчування чи житло разом з медичним доглядом), прибирання⁸, приготування їжі, садівництво та інші види хатньої роботи, не пов'язаної з комерційною діяльністю⁹.

Варто також зазначити, що потрібно розмежовувати поняття «дистанційна робота», «надомна робота», «домашня праця», оскільки це окремі форми виконання працівником трудової функції. Перші дві форми зайнятості є т. зв. «атиповими», оскільки передбачають віддалене виконання працівником роботи — поза межами місцезнаходження роботодавця.

Дистанційна робота — це зайнятість працівника поза межами традиційного робочого місця в приміщеннях роботодавця, що передбачає використання інформаційно-комунікаційних технологій, гнучкі соціально-трудова відносини¹⁰, непідпорядкування працівника правилам внутрішнього трудового розпорядку роботодавця тощо (ст. 60² КЗпП)¹¹.

⁴ Верховна Рада України, *Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання праці домашніх працівників*, Пояснювальна записка до Проекту Закону 5695, зареєстровано 23 червня 2021, https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72335.

⁵ У середньому по країнах частка домашнього персоналу становить від 4 % до 12 % від загальної кількості найманих працівників. За даними Державної служби статистики України, налічується 162 тис. працівників, які надають побутові та персональні послуги в сім'ях (Пояснювальна записка до Проекту Закону 5695, 1).

⁶ *Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання праці домашніх працівників*.

⁷ *Domestic Workers Convention No. 189*.

⁸ *California Labor Code*, Current as of January 1, 2023, <https://codes.findlaw.com/ca/labor-code/lab-sect-1451/>.

⁹ The National Assembly of Socialist Republic of Vietnam, *Labor Code*, Law 45/2019/QH14, November 20, 2019, Art. 161(1), <https://lawnet.vn/en/vb/Law-45-2019-QH14-Labor-Code-69822.html>.

¹⁰ Ганна Герасименко, «Дистанційна зайнятість як феномен соціально-трудова відносин», *Інноваційна економіка* 7–8 (2018): 93, <http://inneco.org/index.php/inneco.ua/article/view/320/382>; Анатолій Колот, «Трансформація інституту зайнятості як складова глобальних змін у соціально-трудова сфері», *Україна: аспекти праці. Зайнятість населення та безробіття* 8 (2009): 6, http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uap_2009_8_3.

¹¹ Верховна Рада України, *Кодекс законів про працю України*, Закон України 322-08, 23 липня 1996, ст. 60², <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#n1571>.

Надомна робота — форма організації праці, за якої робота виконується працівником у визначених ним приміщеннях, що характеризуються наявністю закріпленої зони, технічних засобів або їх сукупності, необхідних для виробництва продукції, надання послуг, виконання робіт або функцій, передбачених установчими документами, поза виробничими чи робочими приміщеннями роботодавця (ч. 1 ст. 60¹ КЗпП)¹², «у тому числі в режимі on-line із застосуванням сучасних засобів та видів телекомунікацій»¹³.

Натомість домашня праця, як буде зазначено далі, виконується для домогосподарства і в домогосподарстві, членом якого є роботодавець, за визначеною адресою в приміщеннях роботодавця з особливим порядком обліку робочого часу та ін.

Режим домашньої праці встановлюється за трудовим договором, який укладається в письмовій формі між роботодавцем-фізичною особою й працівником та є підставою для допуску домашнього працівника до роботи після повідомлення роботодавцем центрального органу виконавчої влади, який реалізує державну політику з адміністрування єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, про прийняття домашнього працівника на роботу (частини 2, 3 ст. 173³ КЗпП)¹⁴. Проте спершу варто визначити сторін такого договору.

Відповідно до абз. 2 ч. 4 ст. 173² КЗпП, роботодавець — це фізична особа, яка є одним із членів домогосподарства та з якою домашній працівник уклав трудовий договір. Конвенція № 189 жодним чином не визначає роботодавця домашнього працівника, лише акцентуючи в п. (а) ст. 1 увагу на тому, що робота виконується в домогосподарстві або для домогосподарства (домогосподарств)¹⁵. Спираючись на Конвенцію № 189, держави на рівні національного законодавства визначають, що роботодавцем може бути все домогосподарство, представник-фізична особа або агентство охорони здоров'я¹⁶. Оскільки Закон № 3680-ІХ визнає домогосподарством сукупність осіб, які спільно проживають в одному жилу приміщенні або його частині, забезпечують себе всім необхідним для життя, ведуть спільне господарство, повністю або частково об'єднують та витрачають кошти (абз. 1 ч. 4 ст. 173² КЗпП)¹⁷, а роботодавцем — члена цього домогосподарства, роботодавцями працівника не можуть бути особи без прив'язки до домашнього господарства. Тобто Закон № 3680-ІХ «акцентує увагу на обслуговуванні домашнього господарства як спільноти людей, які разом проживають в одному житловому приміщенні або його частині»¹⁸, що є перевагою українського законодавства, оскільки завданням домашнього працівника є саме виконання роботи, необхідної для забезпечення роботодавця та/або його родини та підтримання домогосподарства.

Домашнім працівником є фізична особа, яка виконує домашню працю в межах трудових відносин з роботодавцем (ч. 1 ст. 173² КЗпП). Додатково Законом № 3680-ІХ у ч. 4 вказаної статті зазначено, що не допускається прийняття на роботу домашнім працівником особи, яка не досягла 16-річного віку¹⁹. Подібне визначення поняття «домашній працівник» наведено і в Конвенції № 189 (п. (b) ст. 1). Більш повна дефініція міститься, наприклад, у пунктах (b)(1), (b)(2) § 1451 Трудового кодексу штату Каліфорнія: поняття «домашній працівник» означає особу, яка виконує домашню працю, і охоплює працівників, що проживають у будинку, та особистих помічників, проте не охоплює будь-яку особу, яка є батьками, чоловіком, дружиною, дитиною роботодавця, особу віком до 18 років, яка працює нянею для неповнолітньої дитини роботодавця, особу, яка працює в ліцензованому медичному закладі, тощо²⁰. Український законодавець не вживає займенника «будь-яка» стосовно фізичної особи, характеризуючи домашнього працівника, тому доцільно було б передбачити в КЗпП також інші критерії, окрім віку, які б визначали особу такого працівника.

Загальні вимоги щодо форми трудового договору передбачено ст. 24 КЗпП, п. 6 ч. 1 якої вимагає, що при укладенні трудового договору з фізичною особою трудовий договір обов'язково укладається в письмовій формі²¹. Окрім цього, Законом № 3680-ІХ внесено зміни, за якими письмова форма трудового договору обов'язкова при укладенні трудового договору з домашнім працівником

¹² Кодекс законів про працю України, ч. 1 ст. 60¹.

¹³ Аліна Ділігул, «До проблеми визначення поняття надомна праця», *Прикарпатський юридичний вісник* 2, № 1 (22) (2018): 87, http://pjuv.nuoua.od.ua/v1-2_2018/15.pdf.

¹⁴ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання праці домашніх працівників.

¹⁵ *Domestic Workers Convention* No. 189.

¹⁶ Наталія Мокрицька, «Члени домашнього господарства: проблеми визначення правового статусу», *Аналітично-порівняльне правознавство* 6 (2022): 123, <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.06.21>.

¹⁷ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання праці домашніх працівників.

¹⁸ Мокрицька, «Члени домашнього господарства: проблеми визначення правового статусу», 123–24.

¹⁹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання праці домашніх працівників.

²⁰ *California Labor Code*, § 1451, пункти (b)(1), (b)(2).

²¹ Кодекс законів про працю України, п. 6 ч. 1 ст. 24.

(п. 6³ ч. 1 ст. 24, ч. 3 ст. 173³ КЗпП). Трудовий договір повинен містити контактні дані сторін, відомості про місце роботи, дату початку дії трудового договору й строк його дії, якщо договір строковий, вичерпний опис виду і характеру роботи, умови оплати праці, тривалість робочого часу, часу відпочинку та умови надання щорічної оплачуваної відпустки, порядок залучення до надурочних робіт, роботи у неробочі, вихідні, святкові дні, а також може бути передбачено додаткові права, гарантії, пільги та взаємні зобов'язання сторін (частини 4, 5 ст. 173³ КЗпП)²².

Хоча запропоновані зміни не суперечать положенням Конвенції № 189, відповідно до її ст. 7 у трудовому договорі також мають бути відомості про забезпечення харчуванням та житлом, якщо вони надаються, тривалість випробувального терміну, якщо такий передбачений, та припинення трудових відносин включно зі строком повідомлення з боку будь-якої зі сторін²³. Про необхідність максимального врахування положень ст. 7 Конвенції № 189 зазначав Комітет Верховної Ради України (далі — ВР) з питань інтеграції України до Європейського Союзу у своєму висновку щодо проекту Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання праці домашніх працівників» (реєстр. № 5695 від 23.06.2021)²⁴, тому було визначено умови надання житла домашньому працівникові у ст. 173⁴ КЗпП, а щодо порядку припинення трудового договору — у ст. 173⁶ КЗпП.

Отже, як український законодавець, так і Конвенція № 189 звертають особливу увагу на питання прав і гарантій, які надаються домашньому працівникові під час виконання ним трудової функції в домогосподарстві, а також обов'язків держави щодо сприяння та захисту прав людини всіх домашніх працівників.

Відповідно до ч. 1 ст. 173³ КЗпП, домашні працівники користуються всіма трудовими правами та гарантіями, передбаченими законодавством про працю, у тому числі на безпечні та здорові умови праці, створення яких покладається на сторони трудового договору (ч. 2 ст. 153 КЗпП). Законодавець передбачив, що домашній працівник має право відмовитися від виконання важких робіт, робіт із шкідливими чи небезпечними умовами праці (ч. 2 ст. 153 КЗпП); неповнолітні домашні працівники мають право встановлювати тривалість роботи з урахуванням часу, необхідного для здобуття освіти (ч. 9 ст. 173³ КЗпП); домашньому працівникові має бути забезпечена повага до його честі та гідності, невтручання в його особисте життя (ч. 4 ст. 173⁴ КЗпП), а в разі вчинення стосовно нього членом домогосподарства винних дій, які посягають на честь чи гідність домашнього працівника, або втручання в його особисте життя він має право на одностороннє розірвання трудового договору (ч. 6 ст. 173⁶ КЗпП)²⁵; тощо.

На домашніх працівників поширюються загальні положення щодо тривалості робочого часу з урахуванням особливостей, встановлених запропонованими змінами. Зокрема, для такого працівника допускається запровадження підсумованого обліку робочого часу для того, щоб тривалість робочого часу за місячний обліковий період не перевищувала нормального числа робочих годин (ч. 2 ст. 173⁵ КЗпП); домашній працівник має право поділити робочий день на частини так, щоб загальна тривалість робочого часу не перевищувала його щоденної нормальної тривалості (ч. 5 ст. 173⁵ КЗпП); трудовим договором можуть передбачатися оплачувані періоди очікування, під час яких домашній працівник не може розпоряджатися своїм часом на власний розсуд у зв'язку з необхідністю бути готовим до виконання за дорученням роботодавця передбачених договором трудових обов'язків (частини 6–8 ст. 173⁵ КЗпП). Працівникові гарантується час відпочинку та вибір місця для його проведення у вільний від роботи час чи в період відпустки, проте п. 5 ч. 2 ст. 71 КЗпП закріплено, що залучення домашнього працівника до роботи у вихідні дні допускається для виконання невідкладних робіт, передбачених трудовим договором, невиконання яких загрожує життю чи здоров'ю члена домогосподарства, або в інших виняткових випадках, визначених трудовим договором, які не могли бути передбачені завчасно²⁶.

Зазначені норми певною мірою повторюють текст Конвенції № 189 щодо оплати праці домашніх працівників, про їхні права на безпечне й здорове робоче середовище, захист від жорстокого поводження, переслідувань і насильства, щотижневий відпочинок, доступ до судів для забезпечення дотримання національних законів і правил щодо захисту домашніх працівників тощо²⁷. Тобто Закон № 3680-IX встановлює доволі високий рівень захисту прав та інтересів домашніх працівників.

²² Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання праці домашніх працівників.

²³ *Domestic Workers Convention* No. 189.

²⁴ Комітет Верховної Ради України з питань інтеграції України до Європейського Союзу, *Висновок щодо проекту Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання праці домашніх працівників»* (реєстр. № 5695 від 23.06.2021, І. Констанкевич та ін.), http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72335.

²⁵ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання праці домашніх працівників.

²⁶ Там само.

²⁷ *Domestic Workers Convention* No. 189.

Яскравим прикладом необхідності дотримання прав і гарантій домашніх працівників є рішення Суду Європейського Союзу від 24.02.2022 у справі *CJ v. Tesorería General de la Seguridad Social (TGSS)*, яким було встановлено непряму дискримінацію за ознакою статі в праві на доступ до виплат соціального забезпечення. Заявниця, яка була зареєстрована домашнім працівником, подала заявку до Загального фонду соціального страхування Іспанії для отримання допомоги під час безробіття, але її запит було відхилено, оскільки програма соціального забезпечення для домашніх працівників не передбачала захисту на випадок безробіття. Іспанський адміністративний суд, який розглядав цю справу, зазначив, що таке положення ставить домашніх працівників у скрутне становище у разі вимушеного безробіття та має значний гендерний вплив, оскільки ця категорія працівників складається майже виключно з жінок. Суд ЄС вказав, що виключення з соціального забезпечення може поставити жінок-працівниць в особливо невідгдане становище порівняно з чоловіками, оскільки вони становлять 95,53 % від загальної кількості домашніх працівників в Іспанії²⁸.

Це рішення є важливим, оскільки демонструє, що відтепер держави не можуть спиратися на особливість трудових відносин між роботодавцем і домашнім працівником як виправдання для позбавлення таких працівників трудових прав і соціального захисту²⁹. За Конвенцією № 189 держави зобов'язані вживати заходів щодо домашніх працівників для поваги, заохочення та реалізації основних принципів і прав у сфері праці, зокрема на справедливих умовах найму, гідні умови праці, забезпечення рівного ставлення до працівників загалом щодо нормальних робочих годин, відпочинку та оплачуваної щорічної відпустки відповідно до національних законів тощо³⁰.

Хоча Законом № 3680-IX врегульовано питання домашньої праці в українському законодавстві, спираючись на Конвенцію № 189, Україна цієї Конвенції досі не ратифікувала. На сайті Міністерства економіки України можна знайти текст та пояснювальну записку до проєкту Закону України «Про ратифікацію Конвенції Міжнародної організації праці про домашніх працівників № 189» від 01.12.2020. Зокрема, вказано, що зазначений проєкт необхідний через специфіку праці домашніх працівників, яка передбачає, окрім загальних, ще й спеціальні режими робочого часу та відпочинку, належне врегулювання питання щодо нерозголошення домашнім працівником конфіденційної інформації про членів домашнього господарства тощо. Прийняття цього закону пов'язують із зобов'язаннями України перед Радою Європи, що свідчатиме про послідовне дотримання Україною зобов'язань у сфері захисту прав й основоположних свобод людини, забезпечить впровадження найновітніших норм і стандартів міжнародного права щодо праці домашніх працівників у національне законодавство³¹.

Комітет ВР з питань соціальної політики та захисту прав ветеранів у своєму висновку від 22.09.2021 щодо проєктів законів України про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання праці домашніх працівників (реєстр. № 5695) та про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання праці домашніх працівників (реєстр. № 5695-1) зазначив, що розгляд законопроєкту за реєстр. № 5695 має відбуватися одночасно з проєктом закону про ратифікацію Конвенції № 189, оскільки він спрямований на імплементацію положень зазначеної Конвенції в українське законодавство³². Проте наразі не зареєстровано жодного законопроєкту з метою ратифікації Конвенції № 189 (за даними Офіційного вебпорталу ВР³³), що можна вважати однією з проблем теперішнього правового регулювання праці домашніх працівників, адже Конвенція є «міжнародним взірцем правової регламентації відносин домашньої праці у сфері трудового права та окреслила в цілому правовий статус такого роботодавця»³⁴.

Серед недоліків Закону № 3680-IX, про які було зазначено під час його розгляду, а зрештою не було враховано, також виділяють право працівника визначати умови проживання в домогосподарстві,

²⁸ Court of Justice of the European Union (Third Chamber), Judgment of The Court, Case C-389/20, 24 February 2022, <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=254589&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=703884>.

²⁹ Elisa Chieragato, "The first CJEU decision on domestic workers: the role of EU equality law in challenging unjustified exclusions from labour rights and social protections," *European Law Blog*, March 8, 2022, <https://www.europeanlawblog.eu/2022/03/08/the-first-cjeu-decision-on-domestic-workers-the-role-of-eu-equality-law-in-challenging-unjustified-exclusions-from-labour-rights-and-social-protections>.

³⁰ *Domestic Workers Convention* No. 189.

³¹ Міністерство економіки України, *Проект Закону України «Про ратифікацію Конвенції Міжнародної організації праці про домашніх працівників № 189»*, 1 грудня 2020, <https://me.gov.ua/Documents/Detail?id=5625942e-d97a-439e-a7c9-2c35900155f1&lang=uk-UA&title=ProktZakonuUkrainiProRatifikatsiiuKonventsiiMizhnarodnoiOrganizatsiiPratsiProDomashnikhPratsivnikiv189->

³² Комітет Верховної Ради України з питань соціальної політики та захисту прав ветеранів, *Висновок щодо проєктів законів України про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання праці домашніх працівників (реєстр. № 5695) та про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання праці домашніх працівників (реєстр. № 5695-1)*, 22 вересня 2021, https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72335.

³³ Верховна Рада України: Офіційний портал, <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/>

³⁴ Мокрицька, «Члени домашнього господарства: проблеми визначення правового статусу», 122.

захист від примусового залишення в домогосподарстві в період свого часу відпочинку, передбачену підставу для припинення трудового договору з ініціативи роботодавця у разі вчинення домашнім працівником винних дій, які завдали або могли завдати шкоди життю чи здоров'ю члена домогосподарства, компетенція щодо оцінки яких належить правоохоронним органам та суду і потребує застосування відповідної процедури³⁵.

Окрему увагу варто приділити тому, що змінами передбачено добровільну участь у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування домашніх працівників (ч. 8 ст. 173³ КЗпП), урахування страхування на випадок безробіття (ч. 1 ст. 4 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» від 02.03.2000 № 1533-III), пенсійне страхування (п. 1 ч. 1 ст. 11 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 09.07.2003 № 1058-IV), сплату єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування (абз. 6 ч. 1 ст. 10 Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 08.07.2010 № 2464-VI), страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та від нещасного випадку (ч. 1 ст. 11, п. 1 ч. 1 ст. 29 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 23.09.1999 № 1105-XIV)³⁶.

Зазначені положення не узгоджуються з принципами обов'язковості страхування осіб, які працюють на умовах трудового договору (контракту), та рівноправності застрахованих осіб щодо виконання обов'язків стосовно сплати страхових внесків, унеможливають зарахування періоду, за який єдиний внесок не сплачується, до страхового стажу, необхідного для призначення пенсії та інших страхових виплат³⁷. Загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню підлягають особи, які працюють на умовах трудового договору (контракту) на підприємствах, в організаціях, установах незалежно від їх форм власності та господарювання, а також у фізичних осіб (п. 1 ч. 1 ст. 7 Основ законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування)³⁸. Головне науково-експертне управління ВР у висновку на проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання праці домашніх працівників» від 01.10.2021 вказало, що такі зміни не є доцільними, оскільки ч. 2 ст. 173³ КЗпП передбачає укладення з домашніми працівниками трудового договору³⁹.

Утім, завдяки прийняттю Закону № 3680-IX відбувається імплементація положень Конвенції № 189, оновлення трудового законодавства відповідно до сучасних викликів економіки, виконання Україною зобов'язань у сфері захисту прав та основоположних свобод людини. Варто додати, що Закон № 3680-IX також свідчить про дотримання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 21.03.2014, зокрема, предмет його правового регулювання охоплюється положеннями глави 21 «Співробітництво у галузі зайнятості, соціальної політики та рівних можливостей» розділу V «Економічне та галузеве співробітництво» та додатку XL⁴⁰. У контексті процесу вступу України до Європейського Союзу Закон № 3680-IX виводить українське законодавство на високий, новаторський, рівень, оскільки в ЄС немає спеціального регулювання щодо укладення трудового договору з домашніми працівниками, спеціальних актів щодо регулювання робочого часу домашніх працівників тощо⁴¹.

Висновки

Робота, пов'язана з доглядом домашнього господарства — незалежно від того, виконується вона оплачуваним найманим працівником або членом домашнього господарства в рамках сімейних обов'язків, необхідна для ефективного функціонування економіки⁴². Законом № 3680-IX внесено

³⁵ Головне науково-експертне управління Верховної Ради України, *Висновок на проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання праці домашніх працівників»*, 1 жовтня 2021, https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72335.

³⁶ *Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання праці домашніх працівників*.

³⁷ *Висновок щодо проектів законів України про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання праці домашніх працівників (реєстр. № 5695) та про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання праці домашніх працівників (реєстр. № 5695-1)*, 2.

³⁸ Верховна Рада України, *Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування*, Закон України 16/98-ВР, 14 січня 1998, п. 1 ч. 1 ст. 7, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/16/98-%D0%B2%D1%80#n54>.

³⁹ *Висновок на проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання праці домашніх працівників»*, 4.

⁴⁰ Верховна Рада України, *Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони*, Закон України 1678-VII, ратифіковано 16 вересня 2014, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.

⁴¹ *Висновок щодо проекту Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання праці домашніх працівників»* (реєстр. № 5695 від 23.06.2021, І. Констанкевич та ін.), 3–4.

⁴² Пояснювальна записка до Проекту Закону 5695, 1.

зміни щодо особливості використання праці домашніх працівників, робота яких пов'язана з безпосереднім обслуговуванням домашнього господарства, майна членів домашнього господарства.

Головним позитивним наслідком прийняття вказаного нормативно-правового акта є детінізація домашніх працівників, а також підвищення рівня їхньої соціальної захищеності. Окрім прямих вимог, що висуваються сторонам для укладення трудового договору, закріплення загальних та спеціальних прав і гарантій для домашніх працівників, Закон № 3680-IX дасть змогу забезпечити на законодавчому рівні жінкам, які виконують домашню працю в межах трудових відносин, захист від гендерної дискримінації в трудових правовідносинах, адже, за даними Міжнародної організації праці, частка жінок серед домашніх працівників становить близько 80 %⁴³.

Встановлення правового регулювання домашньої праці на національному рівні свідчить не лише про дотримання основоположних прав і свобод людини, зобов'язань України в міжнародному співтоваристві, а й гарантування прав домашніх працівників у сфері соціального захисту, яке не може порушуватися з обґрунтуванням «особливості» трудових відносин між роботодавцем і домашнім працівником.

Список використаних джерел

- Верховна Рада України. *Кодекс законів про працю України*. Закон України 322-08. 23 липня 1996. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#n1571>.
- Верховна Рада України. *Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування*. Закон України 16/98-ВР. 14 січня 1998. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/16/98-%D0%B2%D1%80#Text>.
- Верховна Рада України. *Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони*. Закон України 1678-VII. Ратифіковано 16 вересня 2014. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.
- Верховна Рада України. *Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання праці домашніх працівників*. Пояснювальна записка до Проекту Закону 5695. Зареєстровано 23 червня 2021. https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72335.
- Верховна Рада України. *Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання праці домашніх працівників*. Закон України 3680-IX. 25 квітня 2024. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3680-20#Text>.
- Верховна Рада України: Офіційний портал. <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/>
- Герасименко, Ганна. «Дистанційна зайнятість як феномен соціально-трудова відносин». *Інноваційна економіка* 7–8 (2018): 91–6. <http://inneco.org/index.php/inneco.ua/article/view/320/382>.
- Головне науково-експертне управління Верховної Ради України. *Висновок на проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання праці домашніх працівників»*. 1 жовтня 2021. https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72335.
- Ділігул, Аліна. «До проблеми визначення поняття надомна праця». *Прикарпатський юридичний вісник* 2, № 1 (22) (2018): 84–8. http://pjuv.nuoua.od.ua/v1-2_2018/15.pdf.
- Колот, Анатолій. «Трансформація інституту зайнятості як складова глобальних змін у соціально-трудова сфері». *Україна: аспекти праці. Зайнятість населення та безробіття* 8 (2009): 3–14. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uap_2009_8_3.
- Комітет Верховної Ради України з питань інтеграції України до Європейського Союзу. *Висновок щодо проекту Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання праці домашніх працівників»* (реєстр. № 5695 від 23.06.2021, І. Констанкевич та ін.). http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72335.
- Комітет Верховної Ради України з питань соціальної політики та захисту прав ветеранів. *Висновок щодо проектів законів України про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання праці домашніх працівників (реєстр. № 5695) та про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання праці домашніх працівників (реєстр. № 5695-1)*. 22 вересня 2021. https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72335.
- Міністерство економіки України. *Проект Закону України «Про ратифікацію Конвенції Міжнародної організації праці про домашніх працівників № 189»*. 1 грудня 2020. <https://me.gov.ua/Documents/Detail?id=5625942e-d97a-439e-a7c9-2c35900155f1&lang=uk-UA&title=ProktZakonuUkrainiProRatifikatsiiuKonventsiiMizhnarodnoiOrganizatsiiPratsiProDomashnikhPratsivnikiv189->

⁴³ Пояснювальна записка до Проекту Закону 5695, 2.

- Мокрицька, Наталія. «Члени домашнього господарства: проблеми визначення правового статусу». *Аналітично-порівняльне правознавство* 6 (2022): 121–26. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.06.21>.
- Наньєва, Марія. «Правове регулювання надомної та дистанційної праці». *Juris Europensis Scientia* № 3 (2021): 49–52. <https://doi.org/10.32837/chern.v0i3.228>.
- California Labor Code*. Current as of January 1, 2023. <https://codes.findlaw.com/ca/labor-code/lab-sect-1451/>.
- Chieragato, Elisa. “The first CJEU decision on domestic workers: the role of EU equality law in challenging unjustified exclusions from labor rights and social protections.” *European Law Blog*. March 8, 2022. <https://www.europeanlawblog.eu/2022/03/08/the-first-cjeu-decision-on-domestic-workers-the-role-of-eu-equality-law-in-challenging-unjustified-exclusions-from-labour-rights-and-social-protections>.
- Court of Justice of the European Union (Third Chamber). Judgment of The Court. Case C-389/20. February 24, 2022. <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=254589&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=703884>.
- International Labour Organization. *Domestic Workers Convention* No. 189. Adopted June 1, 2011. https://normlex.ilo.org/dyn/nrmlx_en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C189.
- The National Assembly of Socialist Republic of Vietnam. *Labor Code*. Law 45/2019/QH14, November 20, 2019. <https://lawnet.vn/en/vb/Law-45-2019-QH14-Labor-Code-69822.html>.

Bibliography

- California Labor Code*. Current as of January 1, 2023. <https://codes.findlaw.com/ca/labor-code/lab-sect-1451/>.
- Chieragato, Elisa. “The first CJEU decision on domestic workers: the role of EU equality law in challenging unjustified exclusions from labor rights and social protections.” *European Law Blog*. March 8, 2022. <https://www.europeanlawblog.eu/2022/03/08/the-first-cjeu-decision-on-domestic-workers-the-role-of-eu-equality-law-in-challenging-unjustified-exclusions-from-labour-rights-and-social-protections>.
- Committee on Social Policy and Protection of Veterans’ Rights. *Vysnovok shchodo proektiv zakoniv Ukrainy pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo rehuliuвання прати домашніх пратсivnykiv (reiestr. № 5695) ta pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo rehuliuвання прати домашніх пратсivnykiv (reiestr. № 5695-1)*. September 22, 2021. https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72335 [in Ukrainian].
- Committee on Ukraine’s Integration into the European Union. *Vysnovok shchodo proiektu Zakonu “Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo rehuliuвання прати домашніх пратсivnykiv”* (reg. № 5695 vid 23.06.2021, I. Konstankevych ta in.). https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72335 [in Ukrainian].
- Court of Justice of the European Union (Third Chamber). Judgment of The Court. Case C-389/20. February 24, 2022. <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=254589&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=703884>.
- Dilihul, Alina. “The Problem of Definition of Homework.” *Subcarpathian Law Herald* 2, no. 1 (22) (2018): 84–8. http://pjuv.nuoua.od.ua/v1-2_2018/15.pdf [in Ukrainian].
- Herasymenko, Hanna. “Remote Employment as a Phenomen of Social and Labor Relations.” *Innovative Economy* 7–8 (2018): 91–6. <http://inneco.org/index.php/innecoua/article/view/320/382> [in Ukrainian].
- Holovne naukovo-ekspertne upravlinnia Verkhovnoi Rady Ukrainy. *Vysnovok na proekt Zakonu Ukrainy “Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo rehuliuвання прати домашніх пратсivnykiv”*. October 1, 2021. https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72335 [in Ukrainian].
- International Labour Organization. *Domestic Workers Convention* No. 189. Adopted June 1, 2011. https://normlex.ilo.org/dyn/nrmlx_en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C189.
- Kolot, Anatoliiy. “Transformatsiia instytutu zainiatosti yak skladova hlobalnykh zmin u sotsialno-trudovii sferi.” *Ukraina: aspekty прати. Zainiatist naseleння ta bezrobittia* 8 (2009): 3–14. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uap_2009_8_3 [in Ukrainian].
- Ministry of Economy of Ukraine. *Proiekt Zakonu Ukrainy “Pro ratyfikatsiiu Konventsii Mizhnarodnoi orhanizatsii прати pro домашніх пратсivnykiv № 189”*. December 1, 2020. <https://me.gov.ua/Documents/Detail?id=5625942e-d97a-439e-a7c9-2c35900155f1&lang=uk-UA&title=ProktZakonuUkrainiProRatifikatsiiuKonventsiiMizhnarodnoiOrganizatsiiPratiProDomashnikhPratsivnykiv189-> [in Ukrainian].
- Mokrytska, Nataliia. “Household members: problems of legal status.” *Analytical and Comparative Jurisprudence* 6 (2022): 121–26. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.06.21> [in Ukrainian].
- Nanieva, Mariia. “Legal Regulation of Home Work and Remote Work.” *Juris Europensis Scientia* № 3 (2021): 49–52. <https://doi.org/10.32837/chern.v0i3.228> [in Ukrainian].
- The National Assembly of Socialist Republic of Vietnam. *Labor Code*. Law 45/2019/QH14. November 20, 2019. <https://lawnet.vn/en/vb/Law-45-2019-QH14-Labor-Code-69822.html>.

- Verkhovna Rada of Ukraine. *The Labor Code of Ukraine*. Law of Ukraine 322-08. Adopted July 23, 1996. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#n1571> [in Ukrainian].
- Verkhovna Rada of Ukraine. *Fundamentals of the Legislation of Ukraine on Mandatory State Social Insurance*. Law of Ukraine 16/98-VR. Adopted January 14, 1998. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/16/98-%D0%B2%D1%80#n54> [in Ukrainian].
- Verkhovna Rada of Ukraine. *Uhoda pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu, z odniiei storony, ta Yevropeiskym Soiuzom, Yevropeiskym spivtovarystvom z atomnoi enerhii i yikhnimy derzhavamy-chlenamy, z inshoi storony*. Law of Ukraine 1678-VII. Ratified September 16, 2014. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text [in Ukrainian].
- Verkhovna Rada of Ukraine. *Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo rehuliuвання прати домашних пративників*. Poiasniuvalna zapyska do Proektu Zakonu 5695. Registered June 23, 2021. https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72335 [in Ukrainian].
- Verkhovna Rada of Ukraine. *Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo rehuliuвання прати домашних пративників [On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on the Regulation of the Labor of Domestic Workers]*. Law of Ukraine 3680-IX. Adopted April 25, 2024. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3680-20#top> [in Ukrainian].
- Verkhovna Rada of Ukraine: Official portal. <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/> [in Ukrainian].

Yevhen Rudchenko

Master's Candidate, Master's program "Law", Faculty of Law
National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0009-3991-7127>
yevhen.rudchenko@ukma.edu.ua

LEGAL REGULATION OF HOMEWORK: CHANGES IN LABOR LEGISLATION OF UKRAINE

Abstract

The publication examines labor issues concerning domestic workers in accordance with the Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on the Regulation of the Labor of Domestic Workers." The article analyzes the concepts of "domestic worker", "domestic work", and "household"; defines their characteristics; and distinguishes between domestic work, home work, and remote work. The article considers the rights and guarantees granted to employee under national legislation and ILO Convention No. 189, including general labor rights, as well as respect for personal dignity, privacy, and the right to determine working hours with regard to time needed for education. The article elaborates on labor law provisions concerning employment contracts with domestic workers; for example, contracts should include information about food and housing (if provided), the length of the trial period (if applicable), and other relevant terms. It is established that the employer may be a member of the household, the entire household, a representative of an individual, or a healthcare agency, while a domestic worker may be any individual over the age of 16. The article highlights the problems identified by specialized Committees of the Verkhovna Rada of Ukraine during the drafting stage, including the absence of a law ratifying ILO Convention No. 189, failure to account for the employee's right to determine their living conditions in the household, and lack of protection against being forced to remain in the household during rest periods. The article examines a decision of the European Court of Justice emphasizing the importance of upholding domestic workers' right to access social security benefits, regardless of the specific nature of their employment relationship. The study concludes that incorporating provisions on domestic work into national legislation reflects Ukraine's consistent fulfillment of human rights obligations and represents a progressive step toward EU accession.

Keywords: domestic worker, household, international labor standards, rights guarantees, social protection.

Матеріал надійшов 12.08.2024

DOI: 10.18523/2617-2607.2025.15.133-139

УДК 347.192/347.66

Вікторія Сікора

Аспірантка Навчально-наукового юридичного інституту, здобувачка PhD «Право»
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;
адвокат, Адвокатське об'єднання «Сліпенчук Партнерз», Івано-Франківськ, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-0331-3542>
sikoravikt@gmail.com

МЕХАНІЗМИ ОСКАРЖЕННЯ РІШЕНЬ ЗАГАЛЬНИХ ЗБОРІВ УЧАСНИКІВ/АКЦІОНЕРІВ: ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ

У статті проведено комплексний аналіз механізмів оскарження рішень загальних зборів учасників/акціонерів юридичних осіб корпоративного типу в Україні. Досліджено відмінності між визнанням рішень загальних зборів учасників/акціонерів недійсними та їх скасуванням. Обґрунтовано недоцільність обов'язкової прив'язки доведення порушення корпоративних прав для визнання рішення загальних зборів недійсним у випадках, коли саме порушення має ознаки абсолютної недійсності й призводить до порушення прав та інтересів учасника або акціонера, який подає відповідний позов. Проаналізовано судову практику та запропоновано критерії вибору оптимального способу захисту прав учасників корпоративних відносин через призму оцінювання їхньої ефективності та наслідків застосування відповідних способів захисту корпоративних прав, які впливають не тільки на строк чинності оскаржуваного рішення загальних зборів, а й на «правову долю» правочинів, вчинених на підставі такого рішення загальних зборів. Особливу увагу відведено аналізу критерію оцінювання ефективності обраного способу захисту в розрізі необхідності звернення за певних обставин з позовом про визначення розміру статутного капіталу та часток учасників. На підставі проведеного аналізу наукових підходів і судової практики обґрунтовано необхідність впровадження в національне законодавство чітких норм щодо підстав недійсності/оспорюваності рішень загальних зборів учасників/акціонерів, важелів захисту прав третіх осіб, на яких факт оскарження таких рішень може вплинути, а також визначення наслідків останніх, з урахуванням потреби в забезпеченні балансу між захистом корпоративних прав окремих учасників/акціонерів і стабільністю корпоративного устрою компанії загалом.

Ключові слова: корпоративні спори, визнання недійсним рішення загальних зборів, скасування рішення загальних зборів, наслідки визнання недійсним або скасування.

Постановка проблеми

Актуальність дослідження механізмів оскарження рішень загальних зборів учасників/акціонерів зумовлена зростанням корпоративних конфліктів, динамічними змінами корпоративного законодавства та неоднозначністю судової практики. Як зазначає О. Другов, «система захисту прав учасників товариств потребує чітких критеріїв диференціації способів оскарження»¹.

Проблематика оскарження рішень загальних зборів є вагомим викликом для українського корпоративного права, оскільки чинне законодавство не врегульовує ані підстав, ані наслідків такого оскарження. Як наслідок, науковці мають різні погляди на врегулювання прогалин. Своєю чергою, аналіз судової практики свідчить про неоднозначні, суперечливі підходи до вирішення проблем, що вкотре підтверджує необхідність врегулювання відповідних питань на законодавчому рівні.

¹ О. М. Другов, *Корпоративні спори: теорія та практика* (Київ: Юрінком, 2021), 45.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблеми правової природи рішень загальних зборів учасників/акціонерів, оскарження останніх та їхніх наслідків були предметом досліджень таких учених, як: В. Васильєва, А. Зеліско, О. Зозуляк, В. Луць, Л. Сішук, Н. Сліпенчук, І. Спасибо-Фатєєва та ін.

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми

Попри значну увагу науковців до питання оскарження рішень загальних зборів, залишаються дискусійними, зокрема, питання визначення підстав для визнання рішень недійсними, співвідношення між порушенням корпоративних прав та наслідками для правомірності рішення, а також критеріїв істотності таких порушень, та власне механізмів оскарження рішень загальних зборів при відповідних видах порушень, що потребують подальшого дослідження та законодавчого врегулювання.

Метою статті є систематизація підстав, механізмів та наслідків оскарження рішень загальних зборів учасників/акціонерів з урахуванням позицій науковців, викликів у правозастосовній практиці в умовах системної адаптації вітчизняного законодавства до європейських стандартів.

Виклад основного матеріалу дослідження

Поняття рішення загальних зборів юридичної особи корпоративного типу не визначено на законодавчому рівні, у зв'язку з чим наявні численні дефініції відповідного терміна. На підставі аналізу судової практики розгляду корпоративних спорів можна дійти висновку, що рішення загальних зборів тлумачать як індивідуальний акт (ненормативного характеру), що зумовлює настання певних правових наслідків, направлених на регулювання господарських відносин, і є обов'язковим для суб'єктів відповідних відносин².³ Вказане трактування сформовано на підставі системного аналізу законодавства, відповідно до якого рішення загальних зборів не можна вважати ані договором, ані одностороннім правочинном з огляду на такі обставини: рішення ухвалюється більшістю голосів і не потребує волевиявлення всіх учасників, правочин спрямований на зміни суб'єктивних цивільних прав усіх його сторін, а рішення загальних зборів стосується діяльності компанії і лише опосередковано впливає на корпоративні права її учасників/акціонерів, за винятком рішення про виплату дивідендів. Зазначене свідчить про неможливість застосування за аналогією до рішень загальних зборів правових наслідків визнання недійсним правочину, визначених положеннями статей 215 та 216 Цивільного кодексу України⁴.

У контексті аналізу судової практики щодо правової природи рішень загальних зборів та можливості їх оскарження слід звернути увагу на постанову Великої Палати Верховного Суду від 18.12.2024 у справі № 916/379/23⁵. У цій постанові Велика Палата відступила від попередньої позиції, згідно з якою рішення загальних зборів розглядали як індивідуальний акт ненормативного характеру, що не підпадає під категорію правочинів.

Зокрема, суд дійшов висновку, що рішення загальних зборів, спрямовані на передачу майна до статутного капіталу іншого товариства, мають ознаки правочину. Отже, до таких рішень можуть застосовуватися положення статей 215 та 216 Цивільного кодексу України щодо недійсності правочинів. Велика Палата визнала можливість застосування правових наслідків недійсності правочину до рішень загальних зборів у випадках, коли ці рішення мають правочинний характер.

Цей підхід свідчить про зміну в судовій практиці та визнання того, що рішення загальних зборів можуть мати правочинний характер, особливо коли вони спрямовані на передачу майна або інші дії, що мають юридичні наслідки. Отже, такі рішення можуть бути оскаржені з підстав, передбачених для недійсності правочинів, що забезпечує додатковий рівень захисту прав учасників та акціонерів товариств.

Проте практики часто пропонують розмежовувати нікчемні, оспорювані та скасовані рішення загальних зборів:

- нікчемними є рішення, недійсність яких прямо впливає із законодавства, тобто такі рішення недійсні з моменту їх ухвалення;
- оспорюваними є рішення, які за певних обставин можуть бути визнані недійсними в судовому порядку, при цьому суд може поширити недійсність такого рішення і на акти та правочини, які вчинялись на його підставі;

² Єдиний державний реєстр судових рішень, дата звернення 10 квітня 2025, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113292812>.

³ Єдиний державний реєстр судових рішень, дата звернення 10 квітня 2025, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110339135>.

⁴ Верховна Рада України, *Цивільний кодекс України*, Закон 435-IV, 16 січня 2003, ст. 356, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

⁵ Єдиний державний реєстр судових рішень, дата звернення 10 квітня 2025, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123992358>.

– певні рішення можуть бути скасовані судом через незначний характер порушень. За вказаних умов рішення скасоване з моменту набрання чинності відповідним рішенням суду, що, як наслідок, жодним чином не позначиться на дійсності правочинів, які вчинялися на його підставі⁶.

Щодо цього Л. Сішук зазначає, що вказаний підхід, попри його слушність, розходиться з судовою практикою, що спростовує ефективність його застосування⁷. Такі висновки цілком обґрунтовані з огляду на законодавчу неврегульованість цих питань. Саме тому існує необхідність дослідження можливості впровадження змін.

Звернення з позовом про визнання недійсним рішення загальних зборів є класичним способом захисту корпоративних прав, проте, як показує практика, не завжди ефективним.

По-перше, якщо метою звернення до суду є необхідність внесення змін до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб — підприємців та громадських формувань, відповідний спосіб захисту є неналежним з огляду на приписи п. 3 ч. 5 ст. 17 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб — підприємців та громадських формувань», згідно з якими внесення змін до відомостей про розмір статутного капіталу, розміри часток учасників чи склад останніх відбувається на підставі судових рішень про стягнення (витребування з володіння) частки або ж про визначення розміру статутного капіталу та часток учасників⁸. Зазначені висновки неодноразово підтверджені і судовою практикою. Проте погоджуємось із думкою Г. Смірнова, який стверджує про необхідність внесення змін до вказаної норми саме в частині додання судового рішення про визнання недійсним рішення загальних зборів як підстави внесення змін до ЄДР, що цілком слушно, особливо у разі відновлення статусу учасника товариства у випадку неправомірного рішення загальних зборів про його виключення з товариства, за якого звернення з позовами, закріпленими у Законі, є нелогічним, оскільки оскарження юридичного факту, який призвів до відповідних змін, не є предметом пропонованих законодавцем способів захисту⁹.

По-друге, специфіка доведення факту порушення корпоративних прав у разі визнання недійсним рішення загальних зборів викликає більше запитань, аніж відповідей. Суди одностайні в тому, що учасник/акціонер, звертаючись із позовом про визнання рішення загальних зборів недійсним, не може посилатись суто на порушення його корпоративних прав на участь в управлінні товариством, вважаючи таке твердження абстрактним. Натомість вказують на необхідність чіткого обґрунтування несправедливого обмеження (порушення) його безпосередніх прав чи інтересів оскаржуваним рішенням, ба більше — доведення співмірності обраного способу захисту зі стверджуваними порушеннями. З одного боку, ця позиція релевантна принципу додержання балансу інтересів учасників-компанії-третіх осіб та покликана забезпечити стабільність цивільного обороту. З іншого боку, вказані висновки мають вкрай суб'єктивний, оцінний характер та є певною мірою обмеженнями, оскільки право на управління є ключовою правомочністю корпоративного права учасника, тому стверджувати про абстрактність останнього некоректно. Окрім цього, на нашу думку, за суттєвих порушень для визнання рішення загальних зборів недійсним взагалі не повинен доводитись факт порушення корпоративних прав, недійсність таких рішень прямо випливає із закону. Якщо ж говорити про співмірність, то очевидно, що повинен бути баланс. Проте якими критеріями керуватись, оцінюючи відповідну категорію? Якщо відштовхуватись від прив'язки більшість/меншість або ж суттєвих ризиків правових наслідків визнання недійсним рішення загальних зборів, відповідний спосіб захисту втратить своє правове значення. Вважаємо, що саме в цьому випадку доцільно розмежовувати підстави, за яких рішення загальних зборів є безальтернативно недійсним у силу закону з усіма правовими наслідками, за яких останнє може бути визнано недійсним або скасованим судом. Завдяки такій концепції можна позбутися суб'єктивних, оцінних тверджень, які мають деструктивний характер у правозастосовній практиці. Окрім цього, за таких умов буде збережено баланс диспозитивності та імперативності правового регулювання корпоративних відносин. Звісно, в останні десятиріччя законодавець впроваджує диспозитивні елементи в корпоративне право, що має забезпечити інвестиційну привабливість компаній та зрозумілість у підходах до корпоративних відносин у нашій державі.

⁶ Руслан Юрченко, «Недійсність рішень загальних зборів: мала ілюстрація величезної проблеми», *Юридична газета online* 1 (755), 19 січня 2022, <https://yur-gazeta.com/publications/practice/korporativne-pravo-ma/nediysnist-rishen-zagalnih-zboriv-mala-ilyustraciya-velicheznoyi-problemi.html>.

⁷ Ліліана Сішук, «Визнання недійсними VS скасування рішень загальних зборів підприємницького товариства», *Приватне право і підприємництво* 22 (2023): 94–95, <https://doi.org/10.32849/2409-9201.2023.22.12>.

⁸ Верховна Рада України, *Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб — підприємців та громадських формувань*, Закон 755-IV, 15 травня 2003, ст. 263, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15#Text>.

⁹ Георгій Смірнов, «Оскарження рішення загальних зборів корпорації: поточний стан та перспективи правового регулювання», *Юридичний науковий електронний журнал* 6 (2022): 138–45, <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-6/33>.

Однак питання захисту корпоративних прав акціонерів/учасників є ключовим для інвесторів, тому повинно імперативно регулюватись, бо основна мета інвестування в компанію — це одержання прибутку, що неможливо у разі «розмитого» корпоративного управління.

Під час дослідження механізмів оскарження рішення загальних зборів варто звернути увагу на можливість звернення з позовом про їх скасування. Розмежування скасування і визнання недійсним рішення загальних зборів уже застосовується в судовій практиці, його досліджують, тобто вказані інститути є відомими у вітчизняному правовому полі. З аналізу постанов КГС ВС від 17.07.2018 у справі № 916/2386/17¹⁰, від 14.09.2022 у справі № 909/298/21¹¹, від 12.07.2023 у справі № 924/641/20¹² та інших можна зробити такі висновки:

– визнання недійсним і скасування рішення загальних зборів є окремими, альтернативними за своєю правовою суттю вимогами;

– вони мають різні правові наслідки з огляду на різницю в часі дії відповідного рішення загальних зборів: визнання недійсним означає, що останнє не створює жодних наслідків з моменту ухвалення оскаржуваного рішення; скасування ж відбувається з моменту набрання чинності рішенням суду про скасування оскаржуваного рішення, і жодним чином не позначається на актах, правочинах, вчинених на підставі такого рішення.

Щодо цього М. Барабаш зауважує, що скасування є превентивним засобом захисту, тоді як визнання недійсним — репаративним¹³.

Отже, застосування таких юридичних інструментів, як визнання рішень загальних зборів недійсними або їх скасування, може слугувати засобом захисту суб'єктивних корпоративних прав та законних інтересів учасника господарського товариства. У першому випадку йдеться про ситуації, коли ухвалене загальними зборами рішення суперечить положенням закону або статуту товариства і водночас порушує права чи інтереси конкретного учасника (або акціонера). У другому ж випадку йдеться про альтернативний механізм захисту, який часто супроводжує основні позовні вимоги. За результатами аналізу судової практики Л. Сішук робить висновок, що скасування рішення зборів зазвичай є вторинним способом захисту, коли недійсність прямо не доведена, але існують підстави для усунення його дії в майбутньому¹⁴.

Варто окремо наголосити на різному юридичному ефекті від визнання рішення зборів недійсним та від його скасування. Якщо рішення визнано недійсним, воно втрачає чинність від дати його ухвалення і вважається таким, що ніколи не мало юридичної сили. Натомість у разі скасування рішення правовий наслідок настає лише з моменту набрання законної сили судовим рішенням про таке скасування. Отже, відмінність полягає в моменті втрати чинності рішень та в їхньому впливі на вже здійснені правочини.

Досліджуючи вказані механізми оскарження рішень загальних зборів, варто також проаналізувати досвід окремих європейських країн. У законодавстві більшості європейських держав, зокрема, але не виключно, Польщі¹⁵, Німеччини¹⁶, Франції¹⁷, наявний умовний поділ рішень загальних зборів на нікчемні (абсолютно недійсні), оспорювані (відносно недійсні) та ті, які можуть бути скасовані або виправлені.

Головними критеріями розмежування є вид порушення, наслідки відповідного механізму оскарження та умови впливу останнього на права третіх осіб. Якщо мова йде про порушення імперативних норм закону, ухвалення загальними зборами рішень з питань, щодо яких у них немає повноважень, такі рішення вважаються нікчемними в силу закону з моменту їх ухвалення та, як наслідок, зумовлюють недійсність усіх правочинів, вчинених на їх підставі.

У разі оспорюваних рішень учасник/акціонер, який вважає, що його корпоративне право порушено, може звернутись до суду з позовом про визнання такого рішення недійсним. У цьому випадку мова йде про інші порушення процедури скликання чи проведення загальних зборів, які вплинули чи могли вплинути на результати голосування та внаслідок яких порушено права, інтереси учасника/

¹⁰ Єдиний державний реєстр судових рішень, дата звернення 12 квітня 2025, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75399194>.

¹¹ Єдиний державний реєстр судових рішень, дата звернення 12 квітня 2025, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106774315>.

¹² Єдиний державний реєстр судових рішень, дата звернення 12 квітня 2025, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112343959>.

¹³ М. І. Барабаш, *Захист прав учасників господарських товариств* (Київ: Алерта, 2022), 78.

¹⁴ Сішук, «Визнання недійсними VS скасування рішень загальних зборів підприємницького товариства», 101–102.

¹⁵ *Кодекс торговельних товариств* (Республіка Польща), 15 вересня 2000, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU2000941037/U/D20001037Lj.pdf>.

¹⁶ *Про акціонерні товариства* (Федеративна Республіка Німеччина), Закон 323, 6 вересня 1965, <https://www.buzer.de/AktG.htm>.

¹⁷ *Кодекс торгівлі* (Французька Республіка), 2000-912, 18 вересня 2000, <https://codes.droit.org/PDF/Code%20de%20commerce.pdf>.

акціонера. Шляхом застосування відповідного способу оскарження відбувається відновлення попереднього стану, який був до ухвалення рішення загальних зборів. Цікаво, що правочини, вчинені на підставі такого рішення, з метою захисту третіх осіб (добросовісних контрагентів) зазвичай залишаються дійсними. Однак суд може поширити наслідки недійсності рішення загальних зборів на правочини, вчинені на підставі останнього, у випадку, якщо третя особа діяла недобросовісно або ж знала чи мала знати про незаконність рішення загальних зборів.

Рішення загальних зборів, які можуть бути скасовані або виправлені — у разі, якщо порушення не призвело до істотного впливу на права учасника/акціонера, суд може застосувати скасування рішення без зворотної сили дії, тобто з моменту набрання законної сили відповідним судовим рішенням та без настання правових наслідків у частині дійсності правочинів.

На нашу думку, такий досвід є релевантним для внесення змін до вітчизняного законодавства з урахуванням підстав визнання недійсними рішень загальних зборів, наведених у постанові Верховного Суду від 18.04.2024 у справі № 924/560/23¹⁸, яка є титульною та найбільш актуальною в умовах сьогодення.

На підставі комплексного підходу шляхом запозичення досвіду іноземних держав та адаптації його до вітчизняної правової системи з урахуванням практики правозастосування варто розмежувати підстави оскарження рішень загальних зборів на безумовні та умовні:

– безумовні (абсолютні) — у разі імперативних порушень, що спричиняють обов'язкове визнання недійсними рішень, ухвалених на таких зборах, з усіма правовими наслідками;

– умовні — у разі інших порушень, які можуть призвести до недійсності або скасування рішень загальних зборів. Наслідки недійсності в цьому випадку застосовуються у разі доведення факту порушення корпоративних прав учасника/акціонера та поширюються на третіх осіб у разі доведення їх недобросовісності. Своєю чергою, скасування рішення загальних зборів є альтернативою, головними відмінностями якої є час дії такого рішення та відсутність наслідків його скасування для третіх осіб.

Висновки

За результатами проведеного аналізу встановлено, що чинне законодавство України має низку прогалин. Зокрема, немає чіткої класифікації підстав недійсності рішень загальних зборів та належного розмежування між умовами для визнання рішень недійсними й такими, що підлягають скасуванню. Це спричиняє непослідовність судової практики, знижує передбачуваність правозастосування та негативно впливає на інвестиційну привабливість корпоративного сектору.

На підставі порівняльного аналізу підходів, сформованих в українській доктрині, судовій практиці та законодавстві європейських держав, обґрунтовано доцільність внесення змін до Цивільного кодексу України, Законів України «Про акціонерні товариства», «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» з метою:

– законодавчого розмежування абсолютних (безумовних) підстав недійсності рішень загальних зборів (які не потребують додаткового доведення порушення прав) та оспорюваних підстав, за яких суд на основі оцінювання доказів вирішує питання правомірності рішення;

– закріплення механізмів оскарження та правових наслідків для кожної з категорій підстав;

– обмеження застосування критерію доведення порушення прав учасника/акціонера лише до категорії оспорюваних рішень;

– визначення орієнтирів для захисту прав третіх осіб через критерії співмірності наслідків, балансу інтересів товариства, його учасників та контрагентів, а також добросовісності останніх.

Окрім того, з метою усунення правових колізій у сфері державної реєстрації запропоновано доповнити Закон України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб — підприємців та громадських формувань» положеннями щодо можливості внесення змін до відомостей про розмір статутного капіталу, склад учасників та їх частки на підставі судового рішення про визнання недійсним рішення загальних зборів.

Отже, досягнута мета дослідження дала змогу не лише систематизувати правову природу рішень загальних зборів у контексті їх оскарження, але й сформулювати конкретні пропозиції щодо вдосконалення законодавчого регулювання з урахуванням європейських стандартів та сучасних викликів у правозастосуванні.

¹⁸ Єдиний державний реєстр судових рішень, дата звернення 14 квітня 2025, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118555128>.

Список використаної літератури

- Барабаш, М. І. *Захист прав учасників господарських товариств*. Київ: Алєрта, 2022.
- Другов, О. М. *Корпоративні спори: теорія та практика*. Київ: Юрінком, 2021.
- Сішук, Ліліана. «Визнання недійсними VS скасування рішень загальних зборів підприємницького товариства». *Приватне право і підприємництво* 22 (2023): 94–102. <https://doi.org/10.32849/2409-9201.2023.22.12>.
- Смірнов, Георгій. «Оскарження рішення загальних зборів корпорації: поточний стан та перспективи правового регулювання». *Юридичний науковий електронний журнал* 6 (2022): 138–45. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-6/33>.
- Юрченко, Руслан. «Недійсність рішень загальних зборів: мала ілюстрація величезної проблеми». *Юридична газета online* 1 (755). 19 січня 2022. <https://yur-gazeta.com/publications/practice/korporativne-pravo-ma/nediysnist-rishen-zagalnih-zboriv-mala-ilyustraciya-velicheznoyi-problemi.html>.

Bibliography

- Barabash, M. I. *Zakhyst prav uchasykiv hospodarskykh tovarystv*. Kyiv: Alerta, 2022 [in Ukrainian].
- Druhov, O. M. *Korporativni spory: teoriia ta praktyka*. Kyiv: Yurinkom, 2021 [in Ukrainian].
- Sishchuk, Liliana. “Recognition Invalid vs Cancellation of Decisions of General Meetings of the Enterprise Company.” *Private Law and Business* 22 (2023): 94–102. <https://doi.org/10.32849/2409-9201.2023.22.12> [in Ukrainian].
- Smirnov, Heorhii. “Appeals Against the Decision of the General Meeting of the Legal Entity: Current Situation and Prospects of Legal Regulation.” *Juridical Scientific and Electronic Journal* 6 (2022): 138–45. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-6/33> [in Ukrainian].
- Yurchenko, Ruslan. “Nediysnist rishen zahalnykh zboriv: mala iliustratsiia velycheznoi problemy.” *Yurydychna hazeta online* 1 (755). January 19, 2022. <https://yur-gazeta.com/publications/practice/korporativne-pravo-ma/nediysnist-rishen-zagalnih-zboriv-mala-ilyustraciya-velicheznoyi-problemi.html> [in Ukrainian].

Viktoriia Sikora

Postgraduate student, PhD in Law, Educational and Scientific Law Institute
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University,

Lawyer, Law Association “Slipenchuk Partners”, Ivano-Frankivsk, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-0331-3542>

sikoravikt@gmail.com

WAYS TO APPEAL DECISIONS OF GENERAL MEETINGS OF PARTICIPANTS/SHAREHOLDERS: THEORETICAL APPROACHES AND PRACTICAL ASPECTS

Abstract

The article provides a comprehensive analysis of the methods for appealing decisions made at general meetings of participants/shareholders of corporate legal entities in Ukraine. The differences between declaring decisions made at general meetings of participants/shareholders invalid and cancelling them are examined. The inexpediency of mandatory linking of proof of violation of corporate rights to the invalidation of a general meeting’s decision—when the violation clearly demonstrates absolute invalidity and infringes upon the rights and interests of the participant or shareholder filing the lawsuit—is substantiated. Judicial practice is analyzed, and criteria for selecting the optimal method of protecting the rights of participants in corporate relations are proposed by evaluating their effectiveness and the consequences of applying appropriate methods of corporate rights protection, which influence not only the validity period of the contested decision but also the “legal fate” of transactions executed based on such decisions. Special attention is given to analyzing the criterion for assessing the effectiveness of the chosen method of protection, particularly regarding the need to file a lawsuit under specific circumstances to determine the amount of authorized capital and participants’ shares. Based on the analysis of scientific approaches and judicial practice, the article substantiates the need to introduce clear legal provisions into national legislation regarding the grounds for invalidating or challenging decisions of general meetings

of participants/shareholders; the mechanisms for protecting the rights of third parties who may be affected by such appeals; and the determination of their consequences—taking into account the need to balance the protection of individual participants’/shareholders’ corporate rights with the overall stability of the company’s corporate structure.

Keywords: corporate disputes, invalidation of general meeting decisions, cancellation of general meeting decisions, consequences of invalidation or cancellation.

Матеріал надійшов 15.04.2025

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

DOI: 10.18523/2617-2607.2025.15.140-147

УДК 347.4+347.7

Микола Стеценко

Аспірант кафедри приватного права факультету правничих наук
Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна

<https://orcid.org/0009-0006-9513-1477>

m.stetsenko@ukma.edu.ua

РОЗВИТОК КОНЦЕПЦІЇ КОРПОРАТИВНОГО ДОГОВОРУ В УКРАЇНІ

Останніми роками застосування корпоративного договору в приватних компаніях набуває поширення в Україні. Це зумовлено тим, що досвідчені українські та закордонні інвестори бажать врегулювати свої відносини щодо управління товариством і способи повернення інвестицій більш детально, ніж це передбачено корпоративним правом будь-якої держави, зокрема України. Подібні тенденції вже давно стали нормою в розвинених країнах світу. Україна не залишається осторонь цих течій у корпоративному праві і гармонізувала своє законодавство із сучасними підходами в корпоративному праві шляхом запровадження інструменту корпоративного договору на рівні закону. Однак ще на початку минулого десятиліття корпоративне законодавство не містило такого поняття, а судова практика вважала корпоративні договори такими, що порушують публічний порядок.

Метою цієї статті є дослідження еволюції законодавства України та судової практики щодо корпоративних договорів в Україні в історичному і порівняльному аспектах. На думку автора, регулювання корпоративних договорів в Україні розвивалося відповідно до загальносвітових тенденцій, але із суттєвим запізненням, унаслідок чого інвестиції в економіку України переважно здійснювалися через іноземні холдингові компанії з мінімальним застосуванням корпоративного законодавства України.

Проведений аналіз виявив, що логіка судових рішень українських та іноземних судів мала багато спільних рис і розвивалася за подібними закономірностями. За результатами цього дослідження автор дійшов висновку про важливість і доцільність законодавчого регулювання корпоративних договорів задля залучення інвестицій в економіку України, адже навіть за досконалого корпоративного законодавства є попит серед професійних інвесторів на договірне регулювання корпоративних відносин у товаристві.

Ключові слова: інвестиції, відповідальність, захист, міноритарні акціонери, безвідклична довіреність.

Постановка проблеми

Протягом останніх двох століть з розвитком економічних відносин у світі розвивалося й корпоративне право. Воно пройшло шлях від максимального імперативного регулювання створення та діяльності товариств у XVIII — на початку XIX ст. до необмеженої свободи підприємництва на початку XX ст. і, зрештою, до сучасного диференційованого підходу до приватних компаній, публічних компаній та компаній, що становлять суспільний інтерес. За цей період сприйняття законодавцями та судовою владою приватних корпорацій, диспозитивності у відносинах між акціонерами та застосування корпоративних договорів суттєво змінювалося: від категоричного несприйняття до детального законодавчого регулювання. Така зміна парадигми сталася внаслідок поширення приватних корпорацій¹, розвитку фондів прямих інвестицій та розмежування регулювання публічних компаній

¹ Rainer Kulms, “A Shareholder’s Freedom of Contract in Close Corporations — Shareholder Agreements in the USA and Germany,” *European Business Organization Law Review* 2, no. 34. (2001): 688, <https://doi.org/10.1017/S1566752900000689>.

та компаній, що становлять суспільний інтерес, з одного боку, й приватних компаній, що залучають приватні інвестиції і не мають значного суспільного ефекту, з іншого боку. Останнім і найсучаснішим періодом розвитку корпоративного договору є використання в ньому поняття *ESG (environment, social, and governance)* — комплексного підходу до ведення бізнесу, який передбачає врахування екологічних, соціальних та корпоративних аспектів діяльності компаній.

Україна не залишилась осторонь цих змін у корпоративному праві і, хоча й з певною затримкою, гармонізувала філософію корпоративного права із сучасними підходами розвинених країн світу. З 2017 р. в законодавстві України відбувалося посилення регулювання публічних компаній та компаній, які становлять суспільний інтерес². З іншого боку, як ми детально розглянемо в цій статті, у цей самий час було модернізовано законодавство про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю, було запроваджено нові інструменти на кшталт корпоративного договору та безвідкличної довірності.

Останніми роками застосування корпоративного договору в приватних компаніях набуває поширення в Україні. У цьому контексті видається необхідним проаналізувати розвиток підґрунтя для застосування корпоративних договорів в Україні та еволюцію української судової практики як в історичному, так і в порівняльному аспектах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

За останні роки в Україні опубліковано чимало досліджень щодо природи корпоративного договору, способів його укладання, вимог до його змісту тощо. Зокрема, цю тематику досліджували такі вітчизняні вчені: В. Васильєва, Л. Дорошенко, Ю. Жорнокуй, П. Пилипенко, Ю. Попов, С. Синчук, І. Спасибо-Фатеева та ін. Закордонні науковці, зокрема Катаріна Пістор (Katharina Pistor), Райнер Кульмс (Rainer Kulms) та Ріта Чеунг (Rita Cheung), також вивчали питання корпоративних договорів.

Метою статті є дослідження еволюції законодавства та судової практики України щодо корпоративних договорів в історичному і порівняльному аспектах. Одним із завдань є виявлення та аналіз спільних рис у судовій практиці українських та іноземних судів. На думку автора, регулювання корпоративних договорів в Україні розвивалося відповідно до загальносвітових тенденцій, але із суттєвим запізненням, унаслідок чого інвестиції в економіку України переважно здійснювалися через іноземні холдингові компанії з мінімальним застосуванням корпоративного законодавства України.

Розглядаючи сучасний стан корпоративного права України, автор також аналізує, як запровадження корпоративного договору в законодавстві України створює більше можливостей для інвестицій професійними інвесторами.

Ця стаття становить частину дисертаційного дослідження автора на здобуття ступеня доктора філософії.

Виклад основного матеріалу

Перші згадки про договір між акціонерами або учасниками (далі — акціонери) в Україні можна знайти ще в першій редакції Закону України «Про господарські товариства» від 19 вересня 1991 р.³, який у ст. 4 визначав, що установчий договір разом зі статутом товариства є установчими документами товариства. Звісно, ті перші установчі договори товариств регулювали доволі вузький перелік питань акціонерів, зокрема «*порядок здійснення ними спільної діяльності по створенню акціонерного товариства, відповідальність перед особами, що підписалися на акції, і третіми особами*»⁴. Однак зазначений Закон також передбачав, що «*до установчих документів можуть бути включені інші умови, що не суперечать законодавству України*»⁵. Отже, теоретично засновники могли додати й інші положення в установчий договір, який продовжував діяти й після заснування товариства.

Черговою віхою (2007–2009 рр.) в питанні існування корпоративного договору в Україні стало ухвалення двох надзвичайно важливих документів щодо узагальнень судової практики, а саме Рекомендацій Президії Вищого господарського суду України № 04-5/14 «Про практику застосування законодавства у розгляді справ, що виникають з корпоративних відносин» від 28 грудня 2007 р.⁶

² Верховна Рада України, *Про внесення змін до Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» щодо удосконалення деяких положень*, Закон України 2164-VIII, 5 жовтня 2017, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2164-19#n14>.

³ Верховна Рада України, *Про господарські товариства*, Закон України 1576-XII, 19 вересня 1991, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1576-12#Text>.

⁴ Там само, ст. 26.

⁵ Там само, ст. 4.

⁶ Вищий господарський суд України, Рекомендації Президії 04-5/14, 28 грудня 2007, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v5_14600-07#Text.

(далі — Рекомендації) та Постанови Пленуму Верховного Суду України № 13 «Про практику розгляду судами корпоративних спорів» від 24 жовтня 2008 р.⁷ Тексти цих двох документів доволі схожі, але Рекомендації містять дещо детальніше пояснення позиції українських судів на той час, тому в цій статті ми зосередимося передовсім на висновках, викладених у Рекомендаціях.

По-перше, у п. 6 Рекомендацій суд зайняв тверду позицію щодо нікчемності корпоративного договору, а саме:

в разі укладення акціонерами — іноземними юридичними або фізичними особами — угоди (правочину) про підпорядкування відносин між акціонерами, а також між акціонерами і акціонерним товариством з приводу діяльності товариства, іноземному праву, такий правочин є нікчемним⁸.

На думку суду, норми, які регулюють відносини між акціонерами господарського товариства з приводу його створення, формування його органів, визначення компетенції цих органів, процедури скликання загальних зборів та визначення порядку прийняття рішень на зборах, за своїм змістом є імперативними⁹. Далі суд зазначає таке:

угода (правочин) щодо підпорядкування відносин з корпоративного управління господарського товариства, зареєстрованого в Україні, нормам іноземного права, є нікчемною і не підлягає примусовому виконанню. Така угода не може бути виконана примусово, в тому числі на підставі рішення міжнародного комерційного арбітражного суду як така, що порушує публічний порядок¹⁰.

Тут доречно буде порівняти позицію українського суду з рішеннями судів США та Німеччини на початку ХХ ст. Адже на той час суди США та європейських країн не були схильні визнавати договірне регулювання відносин між акціонерами щодо компаній. У своєму рішенні 1904 року Верховний Суд Німеччини також вважав, що такий договір суперечить публічному порядку¹¹.

Райнер Кульмс посилається у своїй праці на рішення суду штату Джорджія у справі *Morel v. Hoge*, яке було ухвалено у 1908 р.¹², і зазначає, що «договори про голосування та інші договори між акціонерами вважалися такими, що не підлягають виконанню, адже вони суперечили публічному порядку»¹³ (тут і далі переклад з англійської наш. — М. С.).

Тобто позиція українського суду не була унікальною, аналогічні аргументи вже наводили суди в інших країнах. Щоправда, між рішенням суду штату Джорджія США у справі *Morel v. Hoge* (1908 р.) та Рекомендаціями (2007 р.) пройшло майже 100 років!

Суд визнав у Рекомендаціях, що «питання корпоративного управління можуть бути врегульовані угодою, укладеною між акціонерами, тільки у випадках, прямо передбачених актами законодавства України»¹⁴. Отже, навіть за такого консервативного підходу українські суди визнавали саму можливість існування корпоративного договору за законодавством України, принаймні в теорії.

У п. 6.4 Рекомендацій суд вирішив прямо уточнити, що угоди про голосування певним чином (*voting agreements*) також не будуть визнаватися в Україні, а саме:

зокрема, можуть бути визнані недійсними угоди між акціонерами товариства, зареєстрованого в Україні, про встановлення особливого порядку голосування на загальних зборах, який передбачає обов'язок одного або декількох акціонерів голосувати певним чином, обов'язок усіх акціонерів брати участь і голосувати на загальних зборах тощо.

Аналогічно господарським судам слід кваліфікувати угоди акціонерів про особливий порядок прийняття рішення та голосування в інших органах товариства (правління, рада директорів, спостережна рада)¹⁵.

⁷ Верховний Суд України, Постанова Пленуму 13, 24 жовтня 2008, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013700-08#Text>.

⁸ Вищий господарський суд України, Рекомендації Президії 04-5/14, 28 грудня 2007.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

¹¹ Kulms, "A Shareholder's Freedom of Contract in Close Corporations — Shareholder Agreements in the USA and Germany," 695.

¹² Там само, 686.

¹³ Там само.

¹⁴ Вищий господарський суд України, Рекомендації Президії 04-5/14, 28 грудня 2007.

¹⁵ Там само.

У Рекомендаціях суд також наголосив на тому, що недійсність корпоративного договору щодо товариства, зареєстрованого в Україні, має вирішуватися також лише за правом України¹⁶. Цікавим є уточнення суду в п. 6.2 Рекомендацій про вибір судового органу (форуму для вирішення спорів) щодо корпоративних спорів:

учасники господарських товариств незалежно від суб'єктного складу акціонерів не вправі також підпорядковувати розгляд корпоративних спорів, пов'язаних з діяльністю господарських товариств, які зареєстровано в Україні, зокрема, таких, що випливають з корпоративного управління, міжнародним комерційним арбітражним судам¹⁷.

Наслідки цих узагальнень судової практики України складно переоцінити. Варто наголосити на двох цікавих висновках.

По-перше, аргументація українських судів відповідала традиції минулого в Західній Європі та США, яка змінилася ще у 1960–1980 рр., тобто за декілька десятиліть до цих рішень українських судів. Інакше кажучи, законодавство України та судова практика, на жаль, суттєво відставали від тенденцій початку XXI ст. стосовно розвитку корпоративного права в демократичному світі.

Цікаво, що у 1992 р. подібні питання також розглядали англійські суди у справі *Russell v Northern Bank Development Corp Ltd*¹⁸. Розгляд цієї справи дійшов до Палати лордів, яка визначила свою позицію так: а) компанія не може відмовитися в договорі від своїх прав за законом; б) акціонери компанії можуть законним чином укласти договір, яким відмовляться від своїх прав за законом¹⁹. Тобто англійські суди пішли навіть далі у своєму баченні договірного регулювання в корпоративному праві і прямо дозволили акціонерам відмовлятися від своїх прав за законом у корпоративному договорі.

По-друге, навіть до ухвалення цих рішень адвокатська практика обережно ставилась до можливості укладення на рівні української компанії корпоративного договору, який би відступав від норм українського права, а тим більше підпорядковувався іноземному праву. А вже після ухвалення цих рішень судами України стало очевидно, що не варто укладати корпоративні договори на рівні української компанії. Отже, всі серйозні інвестиції в Україну продовжили структуруватися за її межами, а саме: щоб уникнути ризику визнання в Україні нікчемними домовленостей між акціонерами, сторони створювали спеціальну іноземну холдингову компанію (зазвичай на Кіпрі) та укладали корпоративний договір на рівні такої холдингової компанії за англійським або іншим іноземним правом. Така іноземна холдингова компанія своєю чергою володіла акціями або частками українських товариств. Інакше кажучи, регулювання корпоративних відносин між акціонерами було винесено на закордонний рівень за межі України, а на українському рівні акціонери залишали лише базові питання (наприклад, обмеження повноважень директора дочірньої компанії у статуті товариства). На жаль, така вимушена практика загальмувала розвиток корпоративного права України принаймні на одне десятиліття до ухвалення низки фундаментальних змін у цій сфері в Україні.

У 2017 р. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо корпоративних договорів»²⁰ (далі — Закон про корпоративні договори) був запроваджений новий вид договору — «корпоративний договір» (або «договір між акціонерами товариства»). Законом про корпоративні договори також було внесено зміни до тоді ще чинного Закону України «Про господарські товариства» від 19 вересня 1991 р.²¹ та Закону України «Про акціонерні товариства» від 17 вересня 2008 р.²² У 2018 р. корпоративний договір як інструмент регулювання відносин між учасниками товариства з'явився в Законі України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю»²³ (далі — Закон про ТОВ).

¹⁶ Вищий господарський суд України, Рекомендації Президії 04-5/14, 28 грудня 2007.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Wikipedia: The Free Encyclopedia, *Russell v Northern Bank Development Corp Ltd*, [1992] 1 W.L.R. 588 (H.L.), accessed January 27, 2025, https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Russell_v_Northern_Bank_Development_Corp_Ltd&oldid=1148932688.

¹⁹ Rita Cheung, "Shareholders' Agreements: Shareholders' Contractual Freedom in Company Law," *Journal of Business Law* [2012] (2012): 508, <https://ssrn.com/abstract=2606645>.

²⁰ Верховна Рада України, *Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо корпоративних договорів*, Закон України 1984-VIII, 23 березня 2017, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1984-19/ed20170323#Text>.

²¹ Верховна Рада України, *Про господарські товариства*, Закон України 1576-XII, 19 вересня 1991.

²² Верховна Рада України, *Про акціонерні товариства*, Закон України 514-VI, 17 вересня 2008, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/514-17/ed20170323#Text>.

²³ Верховна Рада України, *Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю*, Закон України 2275-VIII, 6 лютого 2018, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19/conv#Text>.

Визначення корпоративного договору у ст. 7 Закону про ТОВ є навмисно доволі широким, щоб охопити всі наявні та будь-які майбутні ситуації між учасниками товариства. Зокрема, за корпоративним договором «учасники товариства зобов'язуються реалізовувати свої права та повноваження певним чином або утримуватися від їх реалізації»²⁴. Задля надання більшого практичного значення корпоративному договору Закон про ТОВ передбачає, що договір, який порушує норми корпоративного договору, «є нікчемним, якщо інша сторона за договором знала або мала знати про таке порушення»²⁵.

Крім того, законодавством України передбачено ще два важливих інструменти, які нерідко йдуть поруч із корпоративним договором, а саме: безвідклична довіреність та договір опціону. Ці інструменти важливі для інвесторів з погляду потенційного корпоративного конфлікту та забезпечують можливість репатріації інвестором своєї інвестиції, тобто виходу учасника з компанії цивілізованим шляхом.

Зокрема, договір опціону може набувати форми договору з відкладальною обставиною. У 2017 р. ст. 526 Цивільного кодексу України²⁶ було доповнено частиною другою такого змісту:

Виконання зобов'язань, реалізація, зміна та припинення певних прав у договірному зобов'язанні можуть бути зумовлені вчиненням або утриманням від вчинення однією із сторін у зобов'язанні певних дій чи настанням інших обставин, передбачених договором, у тому числі обставин, які повністю залежать від волі однієї із сторін.

Ключовими в цьому доповненні є слова «повністю залежать від волі однієї із сторін», адже вони дали можливість сторонам договору вимагати виконання договору іншою стороною не лише за настання об'єктивної обставини, а й за бажанням іншої сторони договору, тобто за настання суб'єктивної обставини. Прикладом такої суб'єктивної обставини може бути письмове повідомлення сторони договору купівлі-продажу акцій про те, що вона вимагає від іншої сторони здійснити викуп акцій за ціною, заздалегідь домовленою сторонами в такому договорі. Таким чином створено законодавче підґрунтя для укладення інвесторами договорів опціону, що суттєво розширюють можливості виходу інвестора з компанії, в яку цей інвестор здійснив інвестицію.

Безвідклична довіреність є інструментом забезпечення виконання сторонами своїх обов'язків за корпоративним договором, передбаченим ст. 8 Закону про ТОВ²⁷. У разі невиконання передбачених корпоративним договором обов'язків відповідною стороною (сторона А) інша сторона договору (сторона Б) може звернутися до повіреного з вимогою виконання від імені сторони А її обов'язків, які сторона А відмовляється виконувати на вимогу сторони Б відповідно до корпоративного договору. Зазвичай повіреним є нейтральна особа, якій довіряють обидві сторони.

Внаслідок ухвалення описаних вище змін до корпоративного законодавства України за останні декілька років використання корпоративних договорів набуло популярності серед українських компаній. На думку Л. Дорошенка,

поява корпоративного договору в українському законодавстві обумовлена недосконалістю вітчизняного корпоративного законодавства і очікуваннями, він стане ефективним інструментом регулювання внутрішньокорпоративних відносин у господарських товариствах²⁸.

Водночас Л. Дорошенко визнає, що в більшості країн Європи корпоративні договори доволі поширені і є ефективним засобом захисту прав інвесторів у багатьох країнах²⁹. На нашу думку, навіть за максимально досконалого корпоративного законодавства серед професійних інвесторів завжди є попит на договірне регулювання акціонерами своїх корпоративних відносин.

До речі, Л. Дорошенко абсолютно правильно характеризує корпоративний договір як

своєрідний багатоваріативний «сценарій» досягнення мети, який стає особливо незамінним, коли для прямого досягнення цілі недостатньо інших наявних ресурсів³⁰.

²⁴ Верховна Рада України, *Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю*, Закон України 2275-VIII, 6 лютого 2018.

²⁵ Там само.

²⁶ Верховна Рада України, *Цивільний кодекс України*, Закон України 435-IV, 16 січня 2003, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.

²⁷ Верховна Рада України, *Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю*, Закон України 2275-VIII, 6 лютого 2018.

²⁸ Л. М. Дорошенко, *Договори в корпоративному праві: проблеми теорії та практики* (Київ: Юрінком Інтер, 2023), 128.

²⁹ Там само, 124–25.

³⁰ Там само, 174.

Це дуже влучна характеристика цього інструменту, адже саме в професійних інвесторів, на кшталт фондів прямих інвестицій та великих іноземних корпорацій, є потреба в мультиваріативності способів виходу з інвестиції та унікальному корпоративному управлінні в компаніях, у які вони інвестують.

Нарешті, варто зазначити, що вже є українська судова практика. Зокрема, у 2021 р. Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного господарського суду розглядав питання недійсності корпоративного договору, його природи та сторін такого договору³¹. Подальше поширення корпоративних договорів в Україні, безумовно, спричинить появу більшої кількості судових рішень, а отже, має створити більшу впевненість для інвесторів у надійності та дієвості цього інструменту корпоративного права.

Висновки

На нашу думку, регулювання корпоративних договорів в Україні розвивалося відповідно до загальносвітових тенденцій, але із суттєвим запізненням, що було пов'язано з консервативною позицією українських судів. Внаслідок такої судової позиції у 2007–2008 рр. та за відсутності регулювання корпоративних договорів на рівні закону інвестиції в економіку України переважно здійснювалися через іноземні холдингові компанії, тоді як корпоративному законодавству України в таких випадках було відведено лише роль регулювання діяльності товариств із єдиним учасником, тобто відповідною іноземною холдинговою компанією.

Україна активно почала гармонізацію свого корпоративного права із загальносвітовими тенденціями в корпоративному праві шляхом ухвалення відповідних законів у 2017–2018 рр. Ці тенденції характеризуються кардинально різними підходами до регулювання публічних і приватних компаній. Останні не мають на меті залучати інвестиції від широких мас населення і переважно не мають значного суспільного ефекту. А тому інвестори в приватні компанії очікують від законодавства максимально гнучкого та диспозитивного підходу.

Модернізація корпоративного права України спрямувала його на шлях збалансованої гнучкості стосовно регулювання підприємницької діяльності та управління приватними компаніями. Недарма К. Пістор зі співавторами, дослідники еволюції корпоративного права у світі, ще у 2002 р. наголошували, що «встановлення правильного балансу між гнучкістю та контролем є ключовим елементом у забезпеченні адаптації корпоративної форми до середовища, що постійно змінюється»³².

Отже, до публічних компаній, банків та компаній, які становлять суспільний інтерес, законодавець почав висувати значно вищі вимоги щодо корпоративного управління, незалежних директорів, процесу ухвалення ключових рішень та підзвітності таких компаній перед суспільством. Натомість український законодавець визнав, що для приватних компаній (зазвичай з невеликою кількістю учасників) важлива гнучкість і диспозитивний підхід до управління товариством та відносинами між його акціонерами, зокрема можливість укладання корпоративного договору між акціонерами.

На нашу думку, корпоративний договір є уособленням диспозитивного підходу в корпоративному праві. Його подальше поширення в українському бізнес-середовищі буде корисним для зростання надходжень інвестицій в Україну. Водночас подальше застосування корпоративних договорів стане плідним ґрунтом для розвитку судової практики в цій сфері. Законодавцеві потрібно буде й надалі регулярно переосмислювати регулювання відносин у господарських товариствах, щоб зробити правове поле України максимально сприятливим і адаптивним для українських та іноземних інвесторів. Цей чинник був важливим і до повномасштабного вторгнення Росії в Україну, а нині його значення кардинально зросло через потребу майбутньої відбудови України й виклики на цьому шляху. Без іноземних інвестицій зробити це буде надзвичайно складно. На нашу думку, адаптивне корпоративне право є одним із важливих чинників успішної відбудови України, бо саме з корпоративних відносин і корпоративного управління починається будь-яка інвестиція.

³¹ Верховний Суд, Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду, справа 916/2796/20, 16 грудня 2021, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102220275>.

³² Katharina Pistor, Yoram Keinan, Jan Kleinheisterkamp, and Mark D. West, "Evolution of Corporate Law: A Cross-Country Comparison," *University of Pennsylvania Journal of International Law* 23, no. 4 (2002): 796, <https://scholarship.law.upenn.edu/jil/vol23/iss4/4>.

Список використаної літератури

- Дорошенко, Л. М. *Договори в корпоративному праві: проблеми теорії та практики*. Київ: Юрінком Інтер, 2023.
- Cheung, Rita. "Shareholders' Agreements: Shareholders' Contractual Freedom in Company Law." *Journal of Business Law* [2012] (2012): 504–30. <https://ssrn.com/abstract=2606645>.
- Kulms, Rainer. A Shareholder's Freedom of Contract in Close Corporations — Shareholder Agreements in the USA and Germany. *European Business Organization Law Review* 2, no. 34 (2001): 685–701. <https://doi.org/10.1017/S1566752900000689>.
- Pistor, Katharina, Yoram Keinan, Jan Kleinheisterkamp, and Mark D. West. Evolution of Corporate Law: A Cross-Country Comparison. *University of Pennsylvania Journal of International Law* 23, no. 4 (2002): 791–871. <https://scholarship.law.upenn.edu/jil/vol23/iss4/4>.
- Wikipedia: The Free Encyclopedia. *Russell v Northern Bank Development Corp Ltd*, [1992] 1 W.L.R. 588 (H.L.). Accessed January 27, 2025. https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Russell_v_Northern_Bank_Development_Corp_Ltd&oldid=1148932688.

Bibliography

- Cheung, Rita. "Shareholders' Agreements: Shareholders' Contractual Freedom in Company Law." *Journal of Business Law* [2012] (2012): 504–30. <https://ssrn.com/abstract=2606645>.
- Doroshenko, Lina. *Dohovory v korporatyvnomu pravi: problemy teorii ta praktyky* [Contracts in corporate law: problems of theory and practice]. Kyiv: Yurinkom Inter, 2023 [in Ukrainian].
- Kulms, Rainer. A Shareholder's Freedom of Contract in Close Corporations — Shareholder Agreements in the USA and Germany. *European Business Organization Law Review* 2, no. 34 (2001): 685–701. <https://doi.org/10.1017/S1566752900000689>.
- Pistor, Katharina, Yoram Keinan, Jan Kleinheisterkamp, and Mark D. West. Evolution of Corporate Law: A Cross-Country Comparison. *University of Pennsylvania Journal of International Law* 23, no. 4 (2002): 791–871. <https://scholarship.law.upenn.edu/jil/vol23/iss4/4>.
- Wikipedia: The Free Encyclopedia. *Russell v Northern Bank Development Corp Ltd*, [1992] 1 W.L.R. 588 (H.L.). Accessed January 27, 2025. https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Russell_v_Northern_Bank_Development_Corp_Ltd&oldid=1148932688.

Mykola Stetsenko

PhD student, Department of Private Law, Faculty of Law
National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0006-9513-1477>
m.stetsenko@ukma.edu.ua

DEVELOPMENT OF THE CONCEPT OF SHAREHOLDER AGREEMENTS IN UKRAINE

Abstract

In recent years, the use of shareholder agreements in private companies has become increasingly widespread in Ukraine. This trend can be attributed to the preference of experienced Ukrainian and foreign investors to regulate their relationships in private companies more comprehensively—particularly in matters of corporate governance, share transfers, and investment exits—than is typically provided under the corporate laws of any jurisdiction, including Ukraine. Such practices have long been the norm in developed countries, and Ukraine has not remained isolated from these corporate law trends, having recently aligned its legislation with contemporary approaches in the field. However, a decade ago, Ukrainian corporate law did not recognize the concept of shareholder agreements, and Ukrainian courts regarded them as contrary to public policy.

The purpose of this article is to analyze the evolution of legislation and judicial practice on shareholder agreements in Ukraine from both historical and comparative perspectives. The author highlights similarities between the judicial philosophies of Ukrainian courts and those in the United States and Germany. Specifically, it is noted that courts in the United States and Germany initially exhibited hostility toward contractual freedom in corporate law—a stance mirrored by Ukrainian courts in the early 21st century.

However, the author observes that Ukrainian judicial practice has significantly lagged behind major developments that took place in the latter half of the 20th century and early 21st century.

The article further examines a fundamental shift in Ukrainian corporate law following the adoption of legislation on shareholder agreements and limited liability companies in 2017 and 2018. These reforms aligned Ukrainian law with leading global trends by formally recognizing shareholder agreements. The new legislation also introduced irrevocable powers of attorney and option agreements, thereby enhancing the practical effectiveness of shareholder agreements.

Based on the findings presented, the author concludes that the regulation of shareholder agreements in Ukraine has developed in line with global trends but with a significant delay—resulting in investments in Ukraine being structured primarily through foreign holding companies, with minimal reliance on Ukrainian corporate law.

The author further concludes that regulating shareholder agreements through legislation is essential for attracting investment to the Ukrainian economy, given the consistent demand by professional investors for contractual regulation of corporate relations in private companies. The paper also emphasizes that adaptive corporate law is a key factor in Ukraine’s successful reconstruction, as every investment begins with robust corporate governance and legal structure.

Keywords: investment, liability, protection, minority shareholders, irrevocable power of attorney.

Матеріал надійшов 27.01.2025

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

DOI: 10.18523/2617-2607.2025.15.148-154

УДК 342.9

Євген Угольков

Аспірант Київського університету права НАН України;
адвокат, Київ, Україна

<https://orcid.org/0009-0001-5207-5309>

ugolkov@ukr.net

ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПУ *NON REFORMATIO IN PEIUS* ДЛЯ ОСКАРЖЕННЯ РІШЕНЬ У СФЕРІ ПОДАТКОВИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Наявність спеціальних принципів оскарження рішень у сфері податкових правопорушень є основою для цілісного сприйняття та розуміння конкретних специфічних параметрів, у межах яких діє механізм правового регулювання захисту прав платників податків.

У межах процедур оскарження рішень у сфері податкових правопорушень актуальним є впровадження правового підґрунтя, яке б відображало ефективну основу недопущення погіршення правового становища платника податків.

Необхідність запровадження таких основ зумовлена наявністю в чинному податковому законодавстві України дискреційного права контролюючого органу збільшувати суму грошового зобов'язання під час адміністративного оскарження, що може поставити платника податків у гірше становище порівняно з тим, у якому він перебував до звернення зі скаргою.

Однією з таких гарантій може бути введення в податкове законодавство спеціального принципу «non reformatio in peius», зміст якого полягає в недопустимості погіршення становища заявника порівняно з тим, яке було створено оскаржуваним документом.

Принцип «non reformatio in peius» потрібно застосовувати разом з іншим правилом — «tantum devolutum quantum appellatum» (скільки скарги, стільки і рішення).

Загалом основи принципу недопустимості погіршення становища платника податків законодавець врахував під час ухвалення Закону України «Про адміністративну процедуру»: хоча в ньому прямо не зазначено про застосування цього принципу, проте не передбачено й протилежного, тобто права суб'єкта розгляду скарги на «збільшення» негативних наслідків для скаржника. Однак основною проблемою для платників податків залишається неузгодження положень податкового законодавства з вимогами Закону України «Про адміністративну процедуру».

Передбачене чинним податковим законодавством дискреційне право контролюючого органу збільшувати суму грошового зобов'язання ставить платника податків у вразливе становище, за якого, звертаючись за захистом до вищого контролюючого органу, такий скаржник може опинитись у ще гіршому становищі порівняно з тим, у якому він перебував на момент звернення зі скаргою.

Введення принципу «non reformatio in peius» у податкове законодавство забезпечить захист платника податків від ухвалення менш сприятливого рішення під час застосування процедур оскарження рішень у сфері податкових правопорушень.

Ключові слова: *tantum devolutum quantum appellatum*, досудове оскарження, адміністративна процедура, заборона повороту до гіршого.

Постановка проблеми

У кожній правовій системі й галузі права виділяють вихідні ідеї та положення, що становлять моральну й організаційну основу виникнення, розвитку та функціонування права. Такі визначальні ідеї називають принципами права.

Визначення принципів права як «керівних ідей» для системи є доволі загальним, тому, вдаючись до аналізу принципів права, потрібно враховувати їхню роль і місце в системі права.

Принципи мають вагомe значення й у реалізації механізму вирішення податкових спорів.

По-перше, принципи є орієнтиром нормотворчої діяльності в процесі організації та вдосконалення механізму вирішення податкових спорів.

По-друге, такі принципи дають змогу юрисдикційним органам, які вирішують податкові спори, правильно застосовувати законодавство та об'єктивно, відповідно до законодавства, вирішити конкретний податковий спір.

Водночас, у зв'язку з тим, що норми, які входять до механізму вирішення податкових спорів, містяться в нормативно-правових актах різних галузей законодавства, немає єдиного переліку спеціальних («інституційних») принципів, що забезпечують порядок вирішення податкових спорів. Тому принципи правового забезпечення порядку вирішення податкових спорів неоднорідні і містяться в різних галузях законодавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Важливі питання щодо аналізу та застосування принципів права розглянуто в багатьох працях вітчизняних учених, зокрема С. Зицика¹, М. Козюбри², Ю. Ключковського³ та ін.

Однак питанню щодо застосування принципу *non reformatio in peius* до процедур оскарження рішень у сфері податкових правопорушень не приділяли значної уваги, що зумовило потребу детальнішого дослідження цієї проблематики.

Метою статті є дослідження негативних наслідків для платників податків, які можуть виникнути під час оскарження рішень у сфері податкових правопорушень, та пошук оптимального рішення для недопущення погіршення правового становища платника податків.

Виклад основного матеріалу

У теорії права принципи права можна класифікувати за їхнім ієрархічним рівнем у системі права: загальні, конституційно-правові, галузеві, інституційні⁴.

Стосовно інституційних принципів можна очікувати доволі чіткого їх розуміння, оскільки предмет регулювання є відносно вузьким⁵.

Досліджуючи інституційні принципи оскарження рішень у сфері податкових правопорушень, важливо з'ясувати їхню сутність, зміст, місце в загальній системі правових принципів, внутрішню (галузеву) системність, співвідношення як із принципами вищого рівня (загальноправовими чи загальноконституційними), так і з принципами деяких суміжних галузей, і, зрештою, простежити шляхи та способи їх реалізації у конкретних нормах податкового права.

Врахування принципів оскарження рішень у сфері податкових правопорушень, належне усвідомлення первинності їхнього змісту допомагає формувати цілісне сприйняття та розуміння усього масиву норм, які регулюють оскарження рішень у сфері податкових правопорушень як для платників податків, які звертаються за захистом, так і для органів (судів), які розглядають скарги (позови).

Принципи оскарження рішень у сфері податкових правопорушень окреслюють конкретні специфічні параметри, в межах яких формується механізм правового регулювання захисту прав платників податків.

У межах процедур оскарження рішень у сфері податкових правопорушень доволі актуальним є впровадження правових гарантій, які б відображали ефективну основу недопущення погіршення правового становища платника податків.

¹ Сергій Зицик, «Правове регулювання оскарження рішень органів ДПС в адміністративному порядку» (дис. канд. юрид. наук, Національний університет ДПС України, 2012), https://uacademic.info/ua/document/0412U004150#google_vignette.

² Микола Козюбра, «Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій», *Право України* 11 (2017): 142–64.

³ Юрій Ключковський, *Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні* (Київ: Ваіте, 2018), <https://www.osce.org/files/f/documents/e/8/401765.pdf>.

⁴ Назар Бобечко, «Перегляд судових рішень в порядку виняткового провадження» (дис. канд. юрид. наук, Львівський національний університет імені Івана Франка, 2004), <https://uacademic.info/ua/document/0405U000466>.

⁵ Ключковський, *Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні*.

Зазначене твердження обумовлене тим, що абзацом 2 п. 2 розділу IX Порядку оформлення і подання скарг платниками податків та іншими особами та їх розгляду контролюючими органами передбачено, що під час ухвалення цих рішень контролюючий орган має право збільшити суму грошового зобов'язання або податкового боргу, суми бюджетного відшкодування та/або від'ємного значення об'єкта оподаткування податком на прибуток або від'ємного значення суми податку на додану вартість платника податків та у відповідній частині суми штрафних (фінансових) санкцій⁶.

Така норма релевантна й положенням Податкового кодексу України, у якому, зокрема, у п. 60.6 ст. 60 зазначено:

Якщо нарахована сума грошового зобов'язання або податкового боргу збільшується внаслідок їх адміністративного оскарження, раніше надіслане (вручене) податкове повідомлення-рішення або податкова вимога не відкликаються. На суму збільшення грошового зобов'язання надсилається окреме податкове повідомлення-рішення, а на суму збільшення податкового боргу окрема податкова вимога не надсилається (не вручається)⁷.

Зі змісту зазначених вище положень випливає, що контролюючий орган за результатами розгляду скарги платника податків може погіршити стан такого платника, зокрема шляхом збільшення йому суми грошового зобов'язання.

Проте ні в Податковому кодексі України, ні в Порядку не розкрито зміст підстав, за наявності яких контролюючий орган може застосувати дискреційне право збільшувати суму грошового зобов'язання.

Тобто платник податків, звертаючись за захистом порушених прав, може зіткнутись із ще більшими негативними наслідками, ніж ті, які були до моменту звернення зі скаргою, що в принципі нівелює право на захист скаржника.

Такі чинники зумовлюють необхідність імплементації в податкове законодавство спеціального принципу *non reformatio in peius*, зміст якого полягає в недопустимості погіршення становища заявника порівняно з тим, що було створено оскаржуваним документом.

Важливо брати до уваги такі аспекти принципу *non reformatio in peius*:

– поворот до гіршого (*reformatio in peius*) суперечить самій ідеї скарги: ніхто не стане скаржитись, якщо подання скарги може погіршити становище заявника;

– оскільки адміністративні скарги є одним із засобів охорони об'єктивного права, то будь-яке послаблення бажання користуватися правом на оскарження є несумісним з вимогами правопорядку;

– погіршення становища заявника можливе лише у разі подання скарги, яка містить свідомо неправдиві відомості⁸.

Олег Федорчук вважає, що було б абсолютно правильним визнати і нормативно закріпити принцип, згідно з яким ухвалення менш сприятливого для платника податків рішення, ніж рішення, яке оскаржувалося, є недопустимим, оскільки фундаментальний принцип будь-якої апеляційної процедури — недопущення погіршення становища скаржника — базується на самій конструкції скарги «як суб'єктивного публічного права, перш за все призначеного для охорони прав та інтересів скаржника»⁹.

Дослідник додає:

Між іншим, якщо навіть поглянути на справу з точки зору державного інтересу, то вирішення питання не може бути іншим. Залучення особистого інтересу у формі права на скаргу до охорони об'єктивного права має таке величезне практичне значення для правопорядку, що всяке послаблення бажання користуватися правом скарги несумісне перш за все з вимогами цього ж правопорядку¹⁰.

⁶ Міністерство фінансів України, *Про затвердження Порядку оформлення і подання скарг платниками податків та іншими особами та їх розгляду контролюючими органами*, Наказ 916, 21 жовтня 2015, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1617-15#Text>.

⁷ Верховна Рада України, *Податковий кодекс України*, 2755-VI, 2 грудня 2010, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.

⁸ Олег Федорчук, «Правові основи захисту прав і законних інтересів платників податків в адміністративному порядку» (дис. канд. юрид. наук, Національний університет «Острозька академія», 2003), <https://uacademic.info/ua/document/0404U000452>.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

Принцип заборони повороту до гіршого (*non reformatio in peius*) відомий ще з часів римського права та пов'язаний з іншим правилом — *tantum devolutum quantum appellatum* (скільки скарги, стільки і рішення).

Згідно з правилом *tantum devolutum quantum appellatum*, скажчик самостійно визначає межі, в яких має відбуватись розгляд його скарги.

Тобто, навіть якщо орган, який розглядає скаргу, бачить, що, наприклад, скажчик може навести у своїй скарзі додаткові підстави з посиланнями на низку раніше не вказаних порушень закону, допущених контролюючим органом, орган, який розглядає скаргу, не може надавати консультацій та підказувати скажнику, що і як він повинен робити для досягнення потрібного результату.

Дотримуючись правила *tantum devolutum quantum appellatum*, орган, який розглядає скаргу в межах обґрунтувань і доказів, які наводить скажчик у своїх заявах (скаргах), не здійснює самостійного пошуку порушень закону.

Назар Бобечко, характеризуючи правило *tantum devolutum quantum appellatum*, наголошує, що це класична континентальна формула, яка означає «наскільки особа апелює, настільки справа рухається далі»¹¹.

Аналогічний підхід застосовано і в законодавстві Казахстану. Зокрема, відповідно до ст. 98 Адміністративного процедурно-процесуального кодексу Республіки Казахстан, погіршення становища скажника за підсумками адміністративного оскарження не допускається¹².

Правило «*tantum devolutum quantum appellatum*» застосовується й під час судових процедур оскарження рішень у сфері податкових правопорушень, воно знайшло відображення як розкриття принципу диспозитивності, зокрема:

- частиною 2 ст. 9 Кодексу адміністративного судочинства України (далі — КАСУ) передбачено, що суд розглядає адміністративні справи не інакше як за позовною заявою, поданою відповідно до цього Кодексу, в межах позовних вимог;
- частиною 3 ст. 9 КАСУ передбачено, що кожна особа, яка звернулася за судовим захистом, розпоряджається своїми вимогами на свій розсуд¹³.

Основи принципу недопустимості погіршення становища платника податків було враховано також під час ухвалення Закону України «Про адміністративну процедуру»¹⁴ (далі — ЗАП).

Хоча ЗАП прямо і не зазначає про застосування принципу *non reformatio in peius*, проте на підставі аналізу змісту положень цього закону можна стверджувати, що законом не передбачено протилежного, тобто права суб'єкта розгляду скарги на «збільшення» негативних наслідків для скажника.

Зокрема, відповідно до ч. 1 ст. 6 ЗАП, адміністративний орган здійснює адміністративне провадження виключно на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією України, цим Законом та іншими законами України, а також на підставі міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Відповідно до пунктів 1 та 2 ч. 3 ст. 6 ЗАП, здійснення адміністративним органом дискреційного повноваження вважається законним у разі дотримання таких умов: дискреційне повноваження передбачено законом; дискреційне повноваження здійснюється в межах та у спосіб, що передбачені Конституцією України та законом.

Зокрема, п. 1 ч. 1 ст. 85 ЗАП передбачено, що суб'єкт розгляду скарги відповідно до своєї компетенції за результатами перегляду справи може скасувати повністю або частково адміністративний акт та зобов'язати адміністративний орган видати новий адміністративний акт або повторно розглянути справу, а в передбачених законом випадках — самостійно прийняти адміністративний акт.

Тобто законом чітко визначено обсяг компетенції суб'єкта розгляду скарги, проте не передбачено дискреційних повноважень щодо «збільшення» негативних наслідків для скажника.

Основною проблемою для платників податків залишається неузгодження положень податкового законодавства з вимогами ЗАП, що унеможливує застосування положень цього закону під час процедури адміністративного оскарження рішень у сфері податкових правопорушень.

¹¹ Бобечко, «Перегляд судових рішень в порядку виняткового провадження».

¹² Административный процедурно-процессуальный кодекс Республики Казахстан, Кодекс 350-VI, 29 июня 2020, https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35132264&pos=1399;-36#pos=1399;-36.

¹³ Верховна Рада України, Кодекс адміністративного судочинства України, Кодекс 2747-IV, 6 липня 2005, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.

¹⁴ Верховна Рада України, Про адміністративну процедуру, Закон України 2073-IX, 17 лютого 2022, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text>.

Аналізуючи застосування принципу *non reformatio in peius* у судовій практиці, варто зазначити, що в постанові Верховного Суду від 22 травня 2024 року у справі № 260/800/19 вказано, що:

принцип заборони повороту до гіршого (*non reformatio in peius*) відомий ще з часів римського права та існував у зв'язку із іншим правилом — *tantum devolutum quantum appellatum* (скільки скарги, стільки і рішення). Правило заборони повороту означає недопустимість погіршення становища сторони, яка оскаржує судові рішення. Тобто, особа, яка оскаржує судові рішення, не може потрапити в гірше становище, порівняно із тим, що така особа досягнула в попередній інстанції в результаті своєї ж скарги¹⁵.

Аналогічні висновки зроблено і в постановках Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 24 травня 2023 року у справі № 179/363/21 (провадження № 61-4060св23)¹⁶, від 21 червня 2023 року у справі № 757/42885/19-ц (провадження № 61-9060св22)¹⁷.

Ба більше, Верховний Суд визнає можливість застосування принципу *non reformatio in peius* і до правовідносин, які виникають між податковим органом та платником податків. Зокрема, у постанові від 9 грудня 2021 року у справі № 560/2788/20, перевіряючи правомірність висновків судів першої та апеляційної інстанцій щодо обґрунтованості нарахування податку на додану вартість, Верховний Суд зазначив, що суд апеляційної інстанції застосував «підхід рівності сторін перед законом і судом, покладений в основу принципу неприпустимості погіршення становища платника податків у порівнянні з правами контролюючого органу»¹⁸. Оскільки Верховний Суд вважає висновок суду апеляційної інстанції обґрунтованим, то фактично йдеться про ототожнення принципу *non reformatio in peius* з принципом рівності сторін перед законом і судом.

Висновки

Підсумовуючи викладене вище, можна зробити висновок, що передбачене чинним податковим законодавством дискреційне право контролюючого органу збільшувати суму грошового зобов'язання ставить платника податків у ризикове становище, оскільки, звертаючись за захистом до вищого контролюючого органу, такий скажчик може опинитись у ще гіршому становищі, ніж те, у якому він перебував на момент звернення зі скаргою.

До того ж застосування положень і принципів, передбачених Законом України «Про адміністративну процедуру», під час адміністративного оскарження є неможливим, оскільки не вжито заходів щодо узгодження норм Податкового кодексу України з цим законом.

Отже, доцільним є не тільки вжиття заходів суб'єктом законодавчої ініціативи щодо узгодження норм Податкового кодексу України із Законом України «Про адміністративну процедуру», а й закріплення в податковому законодавстві інституційного принципу *non reformatio in peius* для забезпечення захисту прав платників податків від недопустимості ухвалення менш сприятливого для платника податків рішення під час застосування процедур оскарження рішень у сфері податкових правопоршень.

¹⁵ Верховний Суд, Постанова, справа 260/800/19, 22 травня 2024, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119212521>.

¹⁶ Верховний Суд у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду, Постанова, справа 179/363/21 (провадження 61-4060св23), 24 травня 2023, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111250919>.

¹⁷ Верховний Суд у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду, Постанова, справа 757/42885/19-ц (провадження 61-9060св22), 21 червня 2023, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111742052>.

¹⁸ Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду, Постанова, справа 560/2788/20, 9 грудня 2021, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101923093>.

Список використаних джерел

- Бобечко, Назар. «Перегляд судових рішень в порядку виняткового провадження». Дис. канд. юрид. наук, Львівський національний університет імені Івана Франка, 2004. <https://uacademic.info/ua/document/0405U000466>.
- Верховна Рада України. *Кодекс адміністративного судочинства України*. Кодекс 2747-IV. 6 липня 2005. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.
- Верховна Рада України. *Податковий кодекс України*. Кодекс 2755-VI. 2 грудня 2010. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.
- Верховна Рада України. *Про адміністративну процедуру*. Закон України 2073-IX. 17 лютого 2022. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text>.
- Верховний Суд. Постанова, справа 560/2788/20. 9 грудня 2021. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101923093>.
- Верховний Суд. Постанова, справа 179/363/21. 24 травня 2023. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111250919>.
- Верховний Суд. Постанова, справа 757/42885/19-ц. 21 червня 2023. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111742052>.
- Верховний Суд. Постанова, справа 260/800/19. 22 травня 2024. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119212521>.
- Зицик, Сергій. «Правове регулювання оскарження рішень органів ДПС в адміністративному порядку». Дис. канд. юрид. наук, Національний університет ДПС України, 2012. https://uacademic.info/ua/document/0412U004150#google_vignette.
- Ключковський, Юрій. *Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні*. Київ: Vaite, 2018. <https://www.osce.org/files/f/documents/e/8/401765.pdf>.
- Козюбра, Микола. «Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій». *Право України* 11 (2017): 142–64.
- Міністерство фінансів України. *Про затвердження Порядку оформлення і подання скарг платниками податків та іншими особами та їх розгляду контролюючими органами*. Наказ 916. 21 жовтня 2015. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1617-15#Text>.
- Республіка Казахстан. *Административный процедурно-процессуальный кодекс Республики Казахстан*. Кодекс 350-VI. Принят 29 июня 2020. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35132264&pos=1399;-36#pos=1399;-36.
- Федорчук, Олег. «Правові основи захисту прав і законних інтересів платників податків в адміністративному порядку». Дис. канд. юрид. наук, Національний університет «Острозька академія», 2003. <https://uacademic.info/ua/document/0404U000452>.

Bibliography

- Bobechko, Nazar. “The Judgments Reconsideration in Exclusive Proceeding Order.” PhD diss., Ivan Franko National University of Lviv, 2004. <https://uacademic.info/ua/document/0405U000466> [in Ukrainian].
- Fedorchuk, Oleh. “Legal Foundations of Protection of Rights and Legitimate Interests of Taxpayers in Administrative Procedure.” PhD diss., The National University of Ostroh Academy, 2003. <https://uacademic.info/ua/document/0404U000452> [in Ukrainian].
- Klyuchkovsky, Yurii. *Principles of Electoral Law: Doctrinal Understanding, State and Prospects of Legislative Implementation in Ukraine*. Kyiv: Vaite, 2018. <https://www.osce.org/files/f/documents/e/8/401765.pdf> [in Ukrainian].
- Koziubra, Mykola. “Principles of Law: Methodological Approaches to Understanding the Nature and Classification in the Context of Modern Globalization Transformations.” *Law of Ukraine* 11 (2017): 142–64 [in Ukrainian].
- Ministry of Finance of Ukraine. *Procedure for Registration and Submission of Complaints by Taxpayers and Other Persons and Their Consideration by Supervisory Authorities*. Resolution 916. October 21, 2015. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1617-15#Text> [in Ukrainian].
- Republic of Kazakhstan. *Administrative Procedural and Process-related Code of the Republic of Kazakhstan*. Code 350-VI. June 29, 2020. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35132264&pos=1399;-36#pos=1399;-36 [in Russian].
- Supreme Court. Resolution. Case 560/2788/20. December 9, 2021. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101923093> [in Ukrainian].
- Supreme Court. Resolution. Case 179/363/21. May 24, 2023. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111250919> [in Ukrainian].
- Supreme Court. Resolution. Case 757/42885/19-ц. June 21, 2023. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111742052> [in Ukrainian].

- Supreme Court. Resolution. Case 260/800/19. May 22, 2024. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119212521> [in Ukrainian].
- Verkhovna Rada of Ukraine. *Code of Administrative Procedure of Ukraine*. Code 2747-IV. July 6, 2005. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> [in Ukrainian].
- Verkhovna Rada of Ukraine. *Tax Code of Ukraine*. Code 2755-VI. December 2, 2010. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> [in Ukrainian].
- Verkhovna Rada of Ukraine. *On Administrative Procedure*. Law of Ukraine 2073-IX. February 17, 2022. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text> [in Ukrainian].
- Zytsyk, Serhii. “Legal Regulation of the Appeal Against the State Tax Service Bodies’ Decisions in Administrative Order.” PhD diss., National University of State Tax Service of Ukraine, 2012. https://uacademic.info/ua/document/0412U004150#google_vignette [in Ukrainian].

Ievgen Ugolkov

Postgraduate student

Kyiv University of Law, National Academy of Sciences of Ukraine;

Lawyer, Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0009-0001-5207-5309>

ugolkov@ukr.net

APPLICATION OF THE PRINCIPLE OF *NON REFORMATIO IN PEIUS* TO APPEALS OF DECISIONS IN THE FIELD OF TAX OFFENCES

Abstract

The existence of specific principles for appealing decisions in the field of tax offenses forms the basis for a comprehensive understanding of the parameters within which the legal mechanism for protecting taxpayers’ rights operates.

Within the procedures for appealing decisions in the field of tax offenses, it is particularly relevant to introduce a legal mechanism that effectively prevents the deterioration of the taxpayer’s legal position.

The need for such safeguards arises from the current Ukrainian tax legislation, which grants the supervisory authority discretionary power to increase the taxpayer’s monetary obligation during an administrative appeal—potentially placing the taxpayer in a worse position than before filing the complaint.

One such safeguard could be the incorporation of the principle of *non reformatio in peius* into tax legislation, which prohibits worsening the applicant’s situation compared to that established by the contested decision.

The principle of *non reformatio in peius* should be applied in conjunction with the rule *tantum devolutum quantum appellatum* (the scope of review is limited to the scope of the appeal).

In general, the legislator considered the principle of prohibiting the worsening of the taxpayer’s situation when adopting the Law of Ukraine “On Administrative Procedure.” Although the law does not explicitly mention this principle, it also does not permit the opposite—that is, it does not authorize the decision-maker to increase the negative consequences for the complainant. However, the primary issue for taxpayers is the failure to harmonize tax legislation with the provisions of the Law of Ukraine “On Administrative Procedure.”

As a result, the current tax legislation’s grant of discretionary power to increase monetary obligations places taxpayers in a vulnerable position: by appealing to a higher authority, they risk ending up in a worse situation than they were in at the time of filing the complaint.

Incorporating the principle of *non reformatio in peius* into tax legislation would protect taxpayers from receiving less favorable outcomes when appealing decisions in the field of tax offenses.

Keywords: *tantum devolutum quantum appellatum*, pre-trial appeal, administrative procedure, prohibition of reversal.

Матеріал надійшов 04.04.2025

DOI: 10.18523/2617-2607.2025.15.155-164

УДК 001.1:347.78

Анна Штефан

Докторка юридичних наук,

завідувачка відділу авторського права та суміжних прав

Науково-дослідного інституту інтелектуальної власності

Національної академії правових наук України,

головна редакторка журналу «Теорія і практика інтелектуальної власності =

Theory and Practice of Intellectual Property», Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0003-2382-4849>

anna_shtefan@ukr.net

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ В НАУКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ З ПОЗИЦІЇ АВТОРСЬКОГО ПРАВА

У статті подано комплексну характеристику академічної доброчесності в науковій діяльності та розглянуто шляхи забезпечення розвитку добросовісних академічних практик. Висвітлено доктринальні підходи до тлумачення сутності академічної доброчесності крізь призму моральних якостей, які повинен демонструвати вчений. Проаналізовано перелік дій, які визначено як доброчесну поведінку згідно із Законом України «Про освіту». Запропоновано уточнення сутності елементів академічної доброчесності: самостійність наукової роботи, проведення нового дослідження, забезпечення достовірності дослідження та коректне використання кожного джерела інформації. Критично оцінено вітчизняний підхід щодо впровадження на законодавчому рівні академічної відповідальності за порушення академічної доброчесності без забезпечення механізму попередження таких порушень. На прикладі Європейського дослідницького простору висвітлено проведення просвітницьких заходів, що сприяють формуванню знань про академічну доброчесність і знижують ризики вчинення порушень. Зроблено висновок про необхідність системних змін в українській державній політиці у сфері освіти і науки та створення інформаційно-просвітницького середовища, яке сприятиме утвердженню моральності й розвитку належної практики в академічній діяльності.

Ключові слова: академічна доброчесність, авторське право, плагіат, самоплагіат, запобігання порушенням академічної доброчесності.

Постановка проблеми

Академічна доброчесність є фундаментом наукової діяльності. Формування нових знань завжди спирається на вже наявні здобутки, використання яких потрібно належно визнавати. Розвиток науки обумовлений появою нових розробок, які не повинні копіювати вже наявні матеріали. Натомість недоброчесна поведінка призводить до імітації наукового дослідження замість його проведення, що підриває авторитет науки і знецінює її. Тому дотримання академічної доброчесності є неодмінним елементом наукової етики та особистої культури кожного вченого.

У більшості країн світу дотримання академічної доброчесності належить до питань моралі та етики, однак Україна ввела його в правове поле. У 2017 році було прийнято новий Закон України «Про освіту»¹, який у ст. 42 передбачає поняття академічної доброчесності під час навчання, викладання та провадження наукової діяльності, шляхи її дотримання, перелік дій, які вважаються

¹ Верховна Рада України, *Про освіту*, Закон України 2145-VIII, 5 вересня 2017, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.

порушенням академічної доброчесності, та негативні наслідки за її порушення. З огляду на це у Закон України «Про вищу освіту» 2014 року² було введено положення про академічну доброчесність і заходи, які застосовуються до особи, яка її не дотримується. Отже, в Україні встановлено академічну відповідальність за порушення етичних правил, що не є властивим Європейському дослідницькому простору, у який інтегрується наша держава. У країнах Європи приймаються етичні кодекси доброчесності, які є орієнтирами під час проведення наукових досліджень, однак європейські держави здебільшого не мають правового регулювання доброчесної поведінки і не визначають санкцій за відхилення від неї.

Вітчизняний досвід боротьби з недоброчесною академічною практикою демонструє, що встановлення відповідальності за порушення не сприяє припиненню порушень. У 2018 році Міністерство освіти і науки України визнало, що в Україні наявна криза академічної доброчесності, зумовлена багатьма чинниками, як-от оцінювання наукової діяльності за формальними кількісними показниками, а не за якістю, та внутрішня демотивація науковців в умовах низьких зарплат, відсутності необхідної для якісних досліджень матеріальної бази³. Основною проблемою в цьому контексті залишається плагіат. Про факти вчинення плагіату в захищених в Україні дисертаціях на здобуття наукових ступенів кандидата наук і доктора наук зазначено в річних звітах Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти⁴. Наукова спільнота регулярно виявляє недоброчесні запозичення в наукових статтях і монографіях, про що свідчать повідомлення в соціальних мережах⁵.

В Україні плагіат визнано порушенням не лише академічної доброчесності (ч. 4 ст. 42 Закону України «Про освіту»), а й передусім авторського права. Визначення плагіату як дії, яка порушує авторське право і дає підстави для його захисту, було введено в нині не чинний Закон України «Про авторське право і суміжні права» 1993 року⁶ під час його викладення в новій редакції 2001 року⁷. Новий Закон України «Про авторське право і суміжні права» 2022 року⁸ також кваліфікує плагіат як різновид порушення авторського права. Однак академічна доброчесність не зводиться до уникнення плагіату і пов'язана з дотриманням й інших норм законодавства. Ці питання висвітлено в доктрині лише частково, а тому потрібно з'ясувати, у чому полягає доброчесна поведінка науковця, на чому вона ґрунтується і як можна забезпечити її дотримання з урахуванням вимог законодавства у сфері авторського права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблематика академічної доброчесності вже багато років привертає увагу вчених з багатьох країн світу. Наукові розвідки в цьому напрямі провели О. Аврамова, Л. Блэкстер, Н. Васильєва, Е. Гарве, А. Девіс, Л. Доннеллі, Є. Дуліба, Дж. Іст, С. Ігон, М. Косентіно, Дж. Кутрі, Е. Манзарі, Ф. Маріно, Л. Таугінґен, Н. Хамітов та багато інших учених. Наявні розробки значною мірою зосереджені на аналізі порушень академічної доброчесності, тоді як змістовна сутність доброчесної наукової діяльності залишається недостатньо розкритою. Плагіат як порушення авторського права та академічний плагіат як форму недоброчесної поведінки досліджували І. Богатирьов, О. Рижко, Я. Садикова, Я. Топольник, Г. Ульянова, В. Федоренко, О. Харитонова. Однак у сучасній доктрині бракує вивчення інших аспектів дотримання авторського права, які також пов'язані із забезпеченням академічної доброчесності.

Мета статті — комплексна характеристика академічної доброчесності у сфері наукової діяльності у взаємозв'язку з дотриманням вимог законодавства у сфері авторського права та вироблення підходів до забезпечення розвитку доброчесної академічної практики.

² Верховна Рада України, *Про вищу освіту*, Закон України 1556-VII, 1 липня 2014, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>.

³ Міністерство освіти і науки України, *Розширений глосарій термінів та понять ст. 42 «Академічна доброчесність» Закону України «Про освіту»*, лист 1/9-650, 23 жовтня 2018, п. 6, <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v-650729-18#Text>.

⁴ Див.: Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти, *Річний звіт за 2024 рік*, <https://naqa.gov.ua/wp-content/uploads/2025/03/Річний-звіт-НА-за-2024.pdf>; Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти, *Річний звіт за 2023 рік*, <https://naqa.gov.ua/wp-content/uploads/2024/05/Звіт-2023.pdf> та ін.

⁵ Див., наприклад, *Ukrainian Scientists Worldwide*, <https://www.facebook.com/groups/314070194112>.

⁶ Верховна Рада України, *Про авторське право і суміжні права*, Закон України 3792-XII, 23 грудня 1993, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12/ed19931223#Text> [втратив чинність].

⁷ Верховна Рада України, *Про внесення змін до Закону України «Про авторське право і суміжні права»*, Закон України 2627-III, 11 липня 2001, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2627-14/ed20010816#Text> [втратив чинність].

⁸ Верховна Рада України, *Про авторське право і суміжні права*, Закон України 2811-IX, 1 грудня 2022, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text>.

Виклад основного матеріалу

Академічна доброчесність — це система моральних цінностей та етичних принципів, які покладені в основу наукової діяльності та забезпечують її якісний розвиток. Згідно з ч. 1 ст. 42 Закону України «Про освіту», академічною доброчесністю є сукупність етичних принципів та визначених законом правил, якими мають керуватися учасники освітнього процесу під час навчання, викладання та здійснення наукової (творчої) діяльності з метою забезпечення довіри до результатів навчання та/або наукових (творчих) досягнень. Це визначення формує загальне уявлення про етичну природу академічної доброчесності, однак не розкриває її цінностей і принципів. Визначити повний перелік цих цінностей — це нелегке завдання, адже фундамент добросовісної поведінки дослідника закладається завдяки багатьом моральним та етичним якостям. Через це переліки цінностей і принципів академічної доброчесності не збігаються.

Згідно з Міжнародним центром академічної доброчесності, серцевиною академічної доброчесності є «відданість, навіть перед обличчям випробувань, шести фундаментальним цінностям: чесності, довірі, справедливості, повазі, відповідальності та мужності» (тут і далі переклад з англійської мій. — А. Ш.)⁹.

Європейський кодекс доброчесності досліджень окреслює чотири принципи доброчесної академічної поведінки:

надійність у забезпеченні якості досліджень, що відображається в оформленні, методології, аналізі та використанні ресурсів; чесність у розробленні, проведенні, перегляді, звітності та поширенні досліджень у прозорий, справедливий, повний і неупереджений спосіб; повага до колег, учасників дослідження, суспільства, екосистем, культурної спадщини та навколишнього середовища; відповідальність за дослідження від ідеї до публікації, за його управління та організацію, за підготовку, нагляд і наставництво, а також за його ширший вплив на суспільство¹⁰.

У доктрині елементами академічної доброчесності запропоновано вважати прозорість, повагу до праці та ідей інших людей, дотримання прав інтелектуальної власності¹¹; націленість на пошук нового знання і його чесне, доскональне обґрунтування¹²; правдиве подання інформації, визнання авторства та індивідуальні зусилля¹³; оригінальність та чесне авторство¹⁴; чесність, довіру, справедливність, повагу та відповідальність в академічній культурі¹⁵.

Кожен із цих підходів є правильним, оскільки академічна доброчесність — багатогранне явище, яке має глибоке моральне коріння. Проте науковець повинен застосовувати зазначені принципи в роботі, тому вони мають практичне значення. Для того щоб не допустити відхилення від цих принципів, потрібно з'ясувати, у чому полягає добросовісне проведення наукового дослідження.

У ч. 2 ст. 42 Закону України «Про освіту» наведено перелік дій, які є доброчесною поведінкою. У контексті наукової діяльності цей перелік охоплює такі три дії: 1) надання посилань на джерела інформації у разі використання ідей, розробок, тверджень, відомостей; 2) дотримання норм законодавства про авторське право і суміжні права; 3) надання достовірної інформації про методики і результати досліджень, джерела використаної інформації та власну науково-педагогічну діяльність. Перші два положення цього переліку мають тісний зв'язок, оскільки стосуються цитування творів та об'єктів суміжних прав, яке повинно здійснюватися відповідно до Закону України «Про авторське право і суміжні права», та уникнення плагіату, який належить до порушень авторського права. Хоча загалом ці положення розкривають основні риси належної поведінки вченого, на мою думку,

⁹ The International Center for Academic Integrity, https://academicintegrity.org/aws/ICAI/pt/sp/home_page.

¹⁰ The European Code of Conduct for Research Integrity, Revised edition 2023, https://ec.europa.eu/info/funding-tenders/opportunities/docs/2021-2027/horizon/guidance/european-code-of-conduct-for-research-integrity_horizon_en.pdf.

¹¹ Олексій Овчаренко та ін., «Особливості дотримання принципів академічної доброчесності в освітньо-науковому просторі», *Перспективи та інновації науки (Серія Педагогіка, Психологія, Медицина)* 1, № 47 (2025): 822, [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2025-1\(47\)-817-832](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2025-1(47)-817-832).

¹² Микола Дурман та Олена Дурман, «Константа академічної доброчесності в науковій етиці», *Інвестиції: практика та досвід* 21 (2021): 104, <https://doi.org/10.32702/23066814.2021.21.100>.

¹³ Annemarie Davis, "Academic integrity in the time of contradictions," *Cogent Education* 10, no. 2 (2023): 2, <https://doi.org/10.1080/2331186X.2023.2289307>.

¹⁴ Julianne East and Lisa Donnelly, "Taking Responsibility Taking Responsibility for Academic Integrity: A collaborative teaching and for Academic Integrity: A collaborative teaching and learning design," *Journal of University Teaching & Learning Practice* 9, no. 3 (2012): 3, <https://doi.org/10.53761/1.9.3.2.1-13>.

¹⁵ Jennifer Cutri et al., "Academic integrity at doctoral level: the influence of the imposter phenomenon and cultural differences on academic writing," *International Journal for Educational Integrity* 17 (2021): 3, <https://doi.org/10.1007/s40979-021-00074-w>.

сутність академічної доброчесності доцільно уточнити. Академічна доброчесність у сфері наукової діяльності дотримується за умови самостійного проведення нового дослідження на основі коректного поводження з кожним джерелом інформації та відповідального ставлення до достовірності інформації. Ці елементи слід охарактеризувати докладніше.

Самостійне проведення наукового дослідження

Доброчесне дослідження — це завжди результат самостійної роботи, спрямованої на здобуття нового знання. Самостійність проявляється у власному осмисленні наукової проблеми, критичному аналізі джерел інформації, пошуку відповідей на питання, які науковець ставить перед собою. Незалежно від того, чи будуть результати дослідження принципово новими, чи буде розвинуто вже наявний підхід, учений пройде свій власний шлях від формулювання наукової проблеми до її розв'язання. Це сприяє оригінальності наукового твору в тому сенсі, що він є оригіналом самого себе, а не копією чогось іншого¹⁶. Самостійна наукова робота виключає подання міркувань і висновків інших осіб як своїх власних, а вчинення таких дій кваліфікується як плагіат.

Згідно з п. 1 ч. 2 ст. 53 Закону України «Про авторське право і суміжні права», плагіатом є опублікування твору або його частини у незмінному або видозміненому вигляді, включно з опублікуванням перекладу іншомовного твору або його частини, під іменем особи, яка не є автором цього твору. У ч. 4 ст. 42 Закону України «Про освіту» академічний плагіат визначено подібно: це оприлюднення (частково або повністю) наукових (творчих) результатів, отриманих іншими особами, як результатів власного дослідження (творчості) та/або відтворення опублікованих текстів (оприлюднених творів мистецтва) інших авторів без зазначення авторства.

Законодавчі дефініції плагіату й академічного плагіату пов'язані тим, що плагіат у науковій сфері найчастіше має вияв як неправомірне використання запозичень з творів інших авторів, тому заслуговує на підтримку теза, що в таких випадках академічна доброчесність забезпечується «за умови недопущення плагіату в розумінні законодавства про авторське право, а також академічного плагіату в розумінні законодавства про освіту»¹⁷. Водночас поняття академічного плагіату є ширшим, оскільки ґрунтується на використанні наукового результату, який втілюється не лише в об'єктах авторського права, а й в інших об'єктах. Відповідно до п. 22 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність»¹⁸, науковий результат — це нове наукове знання, одержане в процесі фундаментальних або прикладних наукових досліджень та зафіксоване на носіях інформації. Науковий результат може бути виражений у формі звіту, опублікованої наукової статті, наукової доповіді, наукового повідомлення про науково-дослідну роботу, монографічного дослідження, наукового відкриття, проєкту нормативно-правового акта, нормативного документа або науково-методичних документів, підготовка яких потребує проведення відповідних наукових досліджень або містить наукову складову, тощо.

Наукові статті, монографії та інші письмові результати наукової творчості належать до літературних творів (п. 1 ч. 1 ст. 6 Закону України «Про авторське право і суміжні права»), лекції та наукові доповіді є усними творами (п. 2 ч. 1 ст. 6 Закону України «Про авторське право і суміжні права»), тому в цій частині плагіат як порушення авторського права та академічний плагіат збігаються. Наукове відкриття є самостійним об'єктом права інтелектуальної власності, режим правової охорони якого визначений у Цивільному кодексі України¹⁹ окремо від сфери авторського права. Згідно з ч. 1 ст. 457 Цивільного кодексу України, наукове відкриття — встановлення невідомих раніше, але об'єктивно існуючих закономірностей, властивостей та явищ матеріального світу, які вносять докорінні зміни у рівень наукового пізнання. Наукове відкриття не є твором, понад це, відповідно до ч. 3 ст. 7 Закону України «Про авторське право і суміжні права» авторсько-правова охорона не поширюється на відкриття, виражені, описані, пояснені чи проілюстровані у творі. З цього випливає, що запозичення наукового відкриття як такого без посилання на його автора не є плагіатом у розумінні авторського права і становить тільки академічний плагіат. Проте, якщо наукове відкриття описано у творі і недобросовісна дія полягає в оприлюдненні відтвореного опису наукового відкриття,

¹⁶ Анна Штефан, «Феномен творчої діяльності в авторському праві», *Теорія і практика інтелектуальної власності* 4 (2018): 8, <https://doi.org/10.33731/42018.159146>.

¹⁷ Яна Садикова, «Плагіат та академічний плагіат: цивільно-правова відповідальність та академічна відповідальність», *Law. State. Technology* 4 (2021): 42, <https://doi.org/10.32782/LST/2021-4-7>.

¹⁸ Верховна Рада України, *Про наукову і науково-технічну діяльність*, Закон України 848-VIII, 26 листопада 2015, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text>.

¹⁹ Верховна Рада України, *Цивільний кодекс України* 435-IV, 16 січня 2003, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/ed20250110#Text>.

як у незмінній, так і у видозміненій словесній формі, це розглядається як неправомірне використання твору, оскільки відбувається використання його форми вираження. Тобто в таких випадках має місце і плагіат як використання частини твору під іменем особи, яка не є автором цього твору, і академічний плагіат як одночасне використання тексту твору іншого автора та використання наукового відкриття як наукового результату іншої особи.

Плагіат та академічний плагіат пов'язані з поданням під власним іменем не ідеї, а конкретної розробки, здійсненої іншою особою і втіленої в певному матеріалі. Загальносвітова концепція авторсько-правової охорони ґрунтується на вільному обігу ідей та неможливості встановлення будь-якого монопольного права на їх використання. У ч. 3 ст. 7 Закону України «Про авторське право і суміжні права» підкреслено, що охорона авторським правом не поширюється на ідеї, які в будь-який спосіб виражені у творі. Ідея як певний задум чи уявлення про щось існує абстрактно, а тому, як зауважила Емі Б. Коен, «ідеї не є частиною внеску автора у твір»²⁰. Одну й ту саму ідею наукового дослідження можна втілити по-різному, з неоднаковими результатами. Однак поки ідея не реалізована якимось чином у творі, вона залишається гіпотетичною можливістю висловлення автором свого погляду, проведення свого дослідження. Для авторського права має значення не те, що хотів би і міг би зробити автор, а те, що він зробив у конкретному творі. Аналогічним чином ідея, не втілена в конкретному науковому результаті, не є науковим результатом, ним буде лише наукове знання, отримане внаслідок розроблення певної ідеї. Тому недобросовісна академічна поведінка проявляється в запозиченні не ідей, а результатів наукового дослідження інших осіб без посилань на них, і створює оманливе враження, що запозичені фрагменти є власними здобутками науковця, котрий їх використовує. Через це плагіат несумісний з доброчесною академічною поведінкою.

8 січня 2024 року у Верховній Раді України зареєстровано проект закону «Про академічну доброчесність»²¹, який у ч. 1 ст. 24 пропонує вважати академічним плагіатом також випадки, коли особа оприлюднює як результат власної академічної діяльності тексти чи інші об'єкти, згенеровані штучним інтелектом (ШІ) в автоматичному режимі, якщо про цей факт не зазначено в академічному творі чи супровідних матеріалах до нього. Ця норма є спробою відповісти на виклики сучасності, оскільки генеративні моделі ШІ істотно розширюють можливості для недобросовісних академічних практик. Прийняття цієї норми не вплине на тлумачення плагіату як порушення авторського права через те, що об'єкти, згенеровані ШІ в автономному режимі без безпосередньої участі людини, не є творами та охороняються окремо за допомогою спеціального режиму (ч. 4 ст. 8 Закону України «Про авторське право і суміжні права»). Авторство на ці об'єкти не визнається за жодною особою, а тому немає й можливості вчинення правопорушення шляхом використання об'єкта із зазначенням імені іншої особи, ніж автор об'єкта. Кваліфікація академічного плагіату у разі використання контенту, згенерованого ШІ в автоматичному режимі, може бути утруднена, оскільки на сьогодні немає механізму безпомилкового встановлення, що певний об'єкт був згенерований ШІ, особливо якщо людина ретельно відредагувала його. Крім того, Проект не передбачає, в якому порядку має встановлюватися факт використання такого об'єкта без зазначення його походження. Загалом спроба законодавчого реагування на недобросовісне використання ШІ в науковій діяльності заслуговує на увагу, адже подання автоматично згенерованого об'єкта як власного наукового досягнення свідчить про несамостійність дослідження, некоректне поводження з джерелами інформації та приписування собі результату, одержаного без інтелектуальних і творчих зусиль відповідної особи. Проте поки що незрозуміло, як забезпечуватиметься практичне застосування цього положення.

Проведення нового дослідження

Ця умова означає, що вчений спрямовує свою діяльність на отримання наукового результату, який не повторює наукових результатів, оприлюднених цим ученим раніше. Дослідник може використовувати власні розробки, проте вони повинні виконувати функцію певної відправної точки для руху за межі своїх попередніх досягнень до чогось нового, чого ще немає в здобутках цього дослідника. Коли особа оприлюднює повністю чи частково свій раніше опублікований науковий результат під виглядом нового наукового результату, такі дії визначено в ч. 4 ст. 42 Закону України «Про освіту» як різновид порушення академічної доброчесності — самоплагіат.

²⁰ Amy B. Cohen, "Copyright Law and the Myth of Objectivity: The Idea-Expression Dichotomy and the Inevitability of Artistic Value Judgments," *Indiana Law Journal* 66, no. 1 (1990): 203.

²¹ Верховна Рада України, *Про академічну доброчесність*, проект закону 10392, зареєстровано 8 січня 2024, <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43481>.

У законодавчому тлумаченні самоплагіату привертає увагу, що під це поняття підпадає використання не твору, а наукового результату, тобто предметом оцінювання є зміст знання. Тому це явище охоплює не лише дослівне відтворення власного раніше опублікованого тексту, який описує науковий результат, а й надання цьому тексту іншої словесної форми, оскільки по суті йдеться про те саме знання. Вчинення самоплагіату не відповідає сутності наукової діяльності, яка має спрямовуватися на одержання нових знань і/або пошук шляхів їх застосування (п. 12 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність»). Коли науковець удає, що отримав новий науковий результат, і штучно збільшує кількість своїх публікацій чи інших матеріалів, не пропонуючи в них нових знань, у таких випадках він не проводить нового дослідження, що суперечить доброчесній академічній практиці.

Коректне поводження з кожним джерелом інформації

Доброчесність дослідження забезпечується завдяки зазначенню походження кожного запозиченого фрагмента незалежно від того, чи є він цитатою з твору іншого автора, положенням нормативно-правового акта чи іншого документа, чи має будь-яке інше походження. У разі використання фрагмента твору іншого автора повинні дотримуватися вимоги Закону України «Про авторське право і суміжні права» щодо цитування. Закон передбачає можливість вільно, без дозволу суб'єкта авторського права і без виплати винагороди, однак із зазначенням імені автора і джерела запозичення використовувати цитати з правомірно опублікованих творів (п. 1 ч. 2 ст. 22). Якщо цитата не супроводжується цією інформацією, це кваліфікується як порушення авторського права, оскільки користувач не додержується умов дозволеного законом використання творів. Включення в дослідження цитат з твору, який не був оприлюднений або був неправомірно оприлюднений, також означає вихід за межі дозволеної законом поведінки. Крім того, як зазначено вище, використання фрагментів інших творів без зазначення їхнього автора призводить до вчинення плагіату.

Умова щодо коректного поводження з джерелами інформації має ширше охоплення, ніж дотримання правил цитування творів та недопущення плагіату. Наукове дослідження не може виникнути без відповідної емпіричної основи, воно завжди спирається на певні дані і відштовхується від них, тому використання джерел інформації є неодмінною передумовою проведення дослідження. У нього можуть включатися положення нормативно-правових актів та інших документів, матеріали судової практики, статистичні дані та багато інших матеріалів, які не охороняються правом інтелектуальної власності. Наведення таких даних без посилання на відповідне джерело суперечить науковій етиці і є проявом недоброчесної поведінки, оскільки фактично ці дані, підготовлені кимось іншим, подано під іменем особи, яка провела наукове дослідження. Коректне поводження з джерелами інформації також потребує забезпечення можливості ідентифікації запозичень у тексті, які мають чітко відділятися від власних думок ученого. Це викликає довіру до дослідження, забезпечує можливість визначити внесок ученого у розвиток науки та формує його позитивну репутацію.

Відповідальне ставлення до достовірності

Достовірність інформації, використаної в науковій роботі, є критично важливою. Наука досліджує реальну дійсність і прогнозує її можливий розвиток, тому вчений повинен оперувати фактами і формулювати свої гіпотези, виходячи з об'єктивно існуючих даних. Науковий матеріал має супроводжуватися коректною інформацією про всі використані дані, процес дослідження, експерименту чи спостереження. Якщо вчений наводить відомості про певні аспекти своєї наукової, викладацької чи практичної діяльності, такі відомості повинні відповідати дійсності. Міркування, гіпотези і висновки мають обґрунтовуватися актуальними даними, які слід ретельно перевіряти. Якщо інформація застаріла або була змінена, дослідження на основі такої інформації буде щонайменше непотрібним або навіть шкідливим через його здатність вводити в оману. Забезпечення достовірності інформації в науковому дослідженні є проявом соціальної відповідальності вченого, адже результати дослідження можуть вплинути на представників наукової спільноти та інших членів суспільства. Точність і акуратність даних дає змогу довіряти результатам дослідження і покладатися на них.

У своєму взаємозв'язку ці елементи потребують, щоб науковець виявляв уважність, сумлінність, добросовісність, ставив високі вимоги до якості своєї роботи, а отже, академічну доброчесність можна охарактеризувати багатьма різними моральними якостями. Однак їх об'єднує те, що науковець робить свідомий вибір і виражає волевиявлення діяти чесно, коректно та відповідально, і це є єдиним допустимим варіантом поведінки, якого науковець неухильно дотримується. Академічна доброчесність ґрунтується не на бажанні уникнути ризику настання негативних наслідків, а на

намірі розвивати науку і зробити внесок у неї, прагненні бути гідним членом наукової спільноти і мати бездоганну репутацію.

Система моральних цінностей, на яких заснована академічна доброчесність, не формується суто під впливом загрози настання негативних наслідків. Так само розуміння засад авторського права і порядку дозволеного законом використання творів, яке водночас відповідатиме вимогам академічної доброчесності, не виникає через встановлення відповідальності за вчинення порушення. У цьому контексті слушною є думка О. Висоцької про те, що заходи відповідальності як такі не здатні виховати доброчесність: «вони можуть тимчасово знизити кількість порушень, але без зміцнення внутрішньої етичної позиції особи це не вирішує проблему довгостроково. Лише поєднання зовнішніх правил із внутрішніми переконаннями може мати акумулюючий доброчесну поведінку ефект»²². Погоджуючись із цим, вважаю, що для подолання негативних академічних явищ потрібні системні просвітницькі заходи, спрямовані на роз'яснення сутності доброчесної поведінки та наукової етики, навчання академічного письма і правил цитування. Поки науковець не матиме повноцінного розуміння про те, як проводиться наукове дослідження і використовуються запозичення з інших джерел, він може допускати неумисні порушення, оскільки йому бракує відповідних знань. Без забезпечення поінформованості дослідників про ці аспекти боротьба з недоброчесною академічною поведінкою не буде ефективною, адже передусім потрібно звернути увагу на причини вчинення порушень, а не лише на їхні наслідки, і спрямувати зусилля на попередження недоброчесних дій у науковій діяльності.

У цьому контексті корисно вивчити досвід запобігання недоброчесним академічним явищам у Європейському дослідницькому просторі. Найбільшою в Європі асоціацією, яка опікується підтримкою академічної доброчесності, є Європейська мережа академічної доброчесності (ENAI). Нині в її структурі діє 15 робочих груп, які розробляють і поширюють різноманітні навчальні матеріали щодо дотримання академічної доброчесності, академічного письма, етики наукових публікацій та інших актуальних питань, поширюють провідну практику дослідницької етики, проводять навчання дослідників етичній поведінці²³. У 2023 році утретє була проведена Літня школа ENAI з академічної доброчесності для аспірантів, під час якої обговорювалися питання використання штучного інтелекту, управління даними, політики академічної доброчесності, плагіату²⁴. Щорічно проводиться Європейська конференція з етики та доброчесності в академічних колах, яка висвітлює актуальні проблеми в цій сфері²⁵. У межах ENAI створюються серії подкастів для обміну досвідом, регулярно проводяться інформаційні вебінари²⁶.

У Європі функціонують й інші асоціації, які спрямовують свою діяльність на дотримання академічної доброчесності: Європейська асоціація із забезпечення якості вищої освіти (ENQA), у якій у 2020 році було створено Робочу групу з академічної доброчесності²⁷; Європейська федерація академії природничих і гуманітарних наук (ALLEA), цілями діяльності якої є поліпшення умов для досліджень, зміцнення ролі науки в суспільстві та поширення добросовісних наукових практик²⁸; Європейська рада аспірантів та молодих учених (Eurodoc), яка пропагує доброчесність наукових досліджень²⁹. Крім того, у Європі реалізуються різноманітні проекти з проведення просвітницьких заходів, спрямованих на посилення дотримання академічної доброчесності. Залучаючи широке коло учасників, ці заходи сприяють формуванню знань, які знижують ризики вчинення порушень під час проведення наукових досліджень.

В Україні подібних ініціатив дуже мало, до того ж вони мають більш локальний характер та порівняно незначне охоплення цільової аудиторії. Комплексних програм, які сприяли б формуванню наукової етики і поширенню інформації про доброчесну наукову діяльність, у нашій державі немає. Без них розширення законодавчого переліку видів порушень академічної доброчесності та заходів академічної відповідальності не дасть якісно інших результатів. Тому видається, що пріоритетом для України повинні стати системні зміни в державній політиці у сфері освіти і науки та створення інформаційно-просвітницького середовища, яке сприятиме утвердженню моральності й розвитку належної практики в академічній діяльності.

²² Ольга Висоцька, «Академічна доброчесність як форма соціального контролю: механізми та філософське підґрунтя», *Вісник Дніпровської академії неперервної освіти. Серія: Філософія. Педагогіка* 2 (2024): 13, <https://doi.org/10.54891/2786-7013-2024-2-2>.

²³ European Network for Academic Integrity, Working Groups, <https://www.academicintegrity.eu/wp/working-groups/>.

²⁴ European Network for Academic Integrity, Annual report 2023, <https://www.academicintegrity.eu/wp/wp-content/uploads/2024/06/ENAI-Annual-Report-2023.docx-1.pdf>.

²⁵ European Conference on Ethics and Integrity in Academia 2025, <https://academicintegrity.eu/conference/>.

²⁶ European Network for Academic Integrity, Annual report 2023.

²⁷ ENQA Occasional Paper, Academic Integrity: Supporting Cultures of Academic Integrity: The role of quality assurance agencies in promoting and enhancing academic integrity and ensuring learning, <https://www.enqa.eu/wp-content/uploads/ENQA-WG-Report-on-Academic-Integrity-.pdf>.

²⁸ ALLEA in Brief, <https://allea.org/allea-in-brief/>.

²⁹ Eurodoc, <https://www.eurodoc.net/eurodoc/mission-and-vision>.

Висновки

Академічна доброчесність — морально-етична категорія, яка визначає стандарти поведінки вченого в проведенні наукових досліджень. Це охоплює самостійність наукової роботи, новизну дослідження, забезпечення його достовірності та коректне використання кожного джерела інформації. Доброчесна академічна поведінка значною мірою обумовлена дотриманням законодавства у сфері авторського права, що потребує наявності в дослідника знань про межі та умови дозволеного законом використання творів. Вибір доброчесної поведінки завжди є усвідомленим і ґрунтується на тому, що науковець має сформовану систему моральних цінностей і відчуває соціальну відповідальність за своє дослідження. Цей внутрішній стан не може виникнути під тиском заходів відповідальності, для цього потрібні інші передумови. Для підвищення гарантій дотримання академічної доброчесності в нашій державі доцільно змінити вектор уваги і зосередитися не на посиленні відповідальності за порушення, а на розробленні і впровадженні системи заходів, спрямованих на формування в науковців обізнаності про критерії доброчесної поведінки, умови її дотримання, порядок проведення наукових досліджень та наукову етику.

Список використаних джерел

- Висоцька, Ольга. «Академічна доброчесність як форма соціального контролю: механізми та філософське підґрунтя». *Вісник Дніпровської академії неперервної освіти. Серія: Філософія. Педагогіка* 2 (2024): 9–18. <https://doi.org/10.54891/2786-7013-2024-2-2>.
- Дурман, Микола, та Олена Дурман. «Константа академічної доброчесності в науковій етиці». *Інвестиції: практика та досвід* 21 (2021): 100–106. <https://doi.org/10.32702/23066814.2021.21.100>.
- Міністерство освіти і науки України. *Розширений глосарій термінів та понять ст. 42 «Академічна доброчесність» Закону України «Про освіту»*. Лист 1/9-650. 23 жовтня 2018. <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v-650729-18#Text>.
- Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти. *Річний звіт за 2023 рік*. <https://naqa.gov.ua/wp-content/uploads/2024/05/Звіт-2023.pdf>.
- Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти. *Річний звіт за 2024 рік*. <https://naqa.gov.ua/wp-content/uploads/2025/03/Річний-звіт-НА-за-2024.pdf>.
- Овчаренко, Олексій, Наталія Васильєва, Лідія Дрозд та Лідія Ілюха. «Особливості дотримання принципів академічної доброчесності в освітньо-науковому просторі». *Перспективи та інновації науки (Серія Педагогіка, Психологія, Медицина)* 1, № 47 (2025): 817–32. [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2025-1\(47\)-817-832](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2025-1(47)-817-832).
- Садикова, Яна. «Плагіат та академічний плагіат: цивільно-правова відповідальність та академічна відповідальність». *Law. State. Technology* 4 (2021): 39–44. <https://doi.org/10.32782/LST/2021-4-7>.
- Штефан, Анна. «Феномен творчої діяльності в авторському праві». *Теорія і практика інтелектуальної власності* 4 (2018): 5–13. <https://doi.org/10.33731/42018.159146>.
- ALLEA in Brief. <https://allea.org/allea-in-brief/>.
- Cohen, Amy B. “Copyright Law and the Myth of Objectivity: The Idea-Expression Dichotomy and the Inevitability of Artistic Value Judgments.” *Indiana Law Journal* 66, no. 1 (1990): 175–232.
- Cutri, Jennifer, Amar Freya, Yeni Karlina, et al. “Academic integrity at doctoral level: the influence of the imposter phenomenon and cultural differences on academic writing.” *International Journal for Educational Integrity* 17 (2021): 1–16. <https://doi.org/10.1007/s40979-021-00074-w>.
- Davis, Annemarie. “Academic integrity in the time of contradictions.” *Cogent Education* 10, no. 2 (2023): 1–15. <https://doi.org/10.1080/2331186X.2023.2289307>.
- East, Julianne, and Lisa Donnelly. “Taking Responsibility Taking Responsibility for Academic Integrity: A collaborative teaching and for Academic Integrity: A collaborative teaching and learning design.” *Journal of University Teaching & Learning Practice* 9, no. 3 (2012): 1–13. <https://doi.org/10.53761/1.9.3.2>.
- Eurodoc. <https://www.eurodoc.net/eurodoc/mission-and-vision>.
- European Conference on Ethics and Integrity in Academia 2025. <https://academicintegrity.eu/conference/>.
- European Network for Academic Integrity. Annual report 2023. <https://www.academicintegrity.eu/wp/wp-content/uploads/2024/06/ENAI-Annual-Report-2023.docx-1.pdf>.
- European Network for Academic Integrity. Working Groups. <https://www.academicintegrity.eu/wp/working-groups/>.
- ENQA Occasional Paper, Academic Integrity: Supporting Cultures of Academic Integrity: The role of quality assurance agencies in promoting and enhancing academic integrity and ensuring learning. <https://www.enqa.eu/wp-content/uploads/ENQA-WG-Report-on-Academic-Integrity-.pdf>.

The European Code of Conduct for Research Integrity. Revised edition 2023. https://ec.europa.eu/info/funding-tenders/opportunities/docs/2021-2027/horizon/guidance/european-code-of-conduct-for-research-integrity_horizon_en.pdf.

The International Center for Academic Integrity. https://academicintegrity.org/aws/ICAI/pt/sp/home_page.
Ukrainian Scientists Worldwide. <https://www.facebook.com/groups/314070194112>.

Bibliography

ALLEA in Brief. <https://allea.org/allea-in-brief/>.

Cohen, Amy B. "Copyright Law and the Myth of Objectivity: The Idea-Expression Dichotomy and the Inevitability of Artistic Value Judgments." *Indiana Law Journal* 66, no. 1 (1990): 175–232.

Cutri, Jennifer, Amar Freya, Yeni Karlina, et al. "Academic integrity at doctoral level: the influence of the imposter phenomenon and cultural differences on academic writing." *International Journal for Educational Integrity* 17 (2021): 1–16. <https://doi.org/10.1007/s40979-021-00074-w>.

Davis, Annemarie. "Academic integrity in the time of contradictions." *Cogent Education* 10, no. 2 (2023): 1–15. <https://doi.org/10.1080/2331186X.2023.2289307>.

Durman, Mykola, and Olena Durman. "Constant of Academic Integrity in Scientific Ethics." *Investments: Practice and Experience* 21 (2021): 100–106. <https://doi.org/10.32702/23066814.2021.21.100> [in Ukrainian].

East, Julianne, and Lisa Donnelly. "Taking Responsibility Taking Responsibility for Academic Integrity: A collaborative teaching and for Academic Integrity: A collaborative teaching and learning design." *Journal of University Teaching & Learning Practice* 9, no. 3 (2012): 1–13. <https://doi.org/10.53761/1.9.3.2>.

Eurodoc. <https://www.eurodoc.net/eurodoc/mission-and-vision>.

European Conference on Ethics and Integrity in Academia 2025. <https://academicintegrity.eu/conference/>.

European Network for Academic Integrity. Annual report 2023. <https://www.academicintegrity.eu/wp/wp-content/uploads/2024/06/ENAI-Annual-Report-2023.docx-1.pdf>.

European Network for Academic Integrity. Working Groups. <https://www.academicintegrity.eu/wp/working-groups/>.

ENQA Occasional Paper, Academic Integrity: Supporting Cultures of Academic Integrity: The role of quality assurance agencies in promoting and enhancing academic integrity and ensuring learning. <https://www.enqa.eu/wp-content/uploads/ENQA-WG-Report-on-Academic-Integrity-.pdf>.

Ministry of Education and Science of Ukraine. *Rozshyrenyi hlosarii terminiv ta poniat st. 42 "Akademichna dobrochesnist" Zakonu Ukrainy "Pro osvitu"*. Letter 1/9-650. October 23, 2018. <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v-650729-18#Text> [in Ukrainian].

National Agency for Higher Education Quality Assurance. *Richnyi zvit za 2023 rik [Annual report for 2023]*. <https://naqa.gov.ua/wp-content/uploads/2024/05/Звіт-2023.pdf> [in Ukrainian].

National Agency for Higher Education Quality Assurance. *Richnyi zvit za 2024 rik [Annual report for 2024]*. <https://naqa.gov.ua/wp-content/uploads/2025/03/Річний-звіт-НА-за-2024.pdf> [in Ukrainian].

Ovcharenko, Oleksii, Natalia Vasylieva, Lidiia Drozd, and Lidiia Pliukha. "Features of Compliance with the Principle of Academic Integrity in the Educational and Scientific Space." *Prospects and Innovations of Science (Series Psychology, Pedagogy, Medicine)* 1, no. 47 (2025): 817–32. [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2025-1\(47\)-817-832](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2025-1(47)-817-832) [in Ukrainian].

Sadykova, Yana. "Plagiarism and academic plagiarism: civil liability and academic responsibility." *Law. State. Technology* 4 (2021): 39–44. <https://doi.org/10.32782/LST/2021-4-7> [in Ukrainian].

Shtefan, Anna. "Phenomenon of Creative Activity in Copyright." *Theory and Practice of Intellectual Property* 4 (2018): 5–13. <https://doi.org/10.33731/42018.159146> [in Ukrainian].

The European Code of Conduct for Research Integrity. Revised edition 2023. https://ec.europa.eu/info/funding-tenders/opportunities/docs/2021-2027/horizon/guidance/european-code-of-conduct-for-research-integrity_horizon_en.pdf.

The International Center for Academic Integrity. https://academicintegrity.org/aws/ICAI/pt/sp/home_page.
Ukrainian Scientists Worldwide. <https://www.facebook.com/groups/314070194112>.

Vysotska, Olha. "Academic Integrity as a Form of Social Control: Mechanisms and Philosophical Foundations." *Dnipro Academy of Continuing Education Herald. Series: Philosophy, Pedagogy* 2 (2024): 9–18. <https://doi.org/10.54891/2786-7013-2024-2-2> [in Ukrainian].

Anna Shtefan

PhD, Dr. Habil. (Law),

the Head of the Copyright and Related Rights Department,

Intellectual Property Scientific Research Institute,

National Academy of Legal Sciences of Ukraine,

Editor-in-Chief, Theory and Practice of Intellectual Property

(scientific and practical journal), Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0003-2382-4849>anna_shtefan@ukr.net**ENSURING ACADEMIC INTEGRITY
IN SCIENTIFIC ACTIVITIES FROM A COPYRIGHT PERSPECTIVE****Abstract**

The article provides a comprehensive analysis of academic integrity in scientific activity and explores ways to foster good academic practices. The author examines doctrinal approaches to interpreting academic integrity through the lens of the moral qualities expected of a scientist. The article analyzes the list of behaviors deemed appropriate under the Law of Ukraine “On Education”. The author proposes a clarification of academic integrity, identifying four core elements:

1) Independence in scientific work, demonstrated through the researcher’s personal understanding of a scientific problem, critical analysis of sources, and for the pursuit of answers to questions they independently pose. Independent research excludes copying others’ reasoning and conclusions, as well as republishing the researcher’s own prior work as a new study.

2) Conducting new research requires the researcher to seek results that do not duplicate their previously published findings. Failure to meet this standard constitutes a violation of academic integrity in the form of self-plagiarism.

3) Proper use of all information sources. This entails identifying the origin of every borrowed fragment—whether it is a quotation from another author’s work, a legal provision, or another source. Borrowed content must be distinguishable from the researcher’s original ideas. Such transparency enhances credibility, clarifies the researcher’s contribution to science, and fosters a positive scholarly reputation.

4) Ensuring research reliability. Researchers must support their conclusions with current, verified data. If the information is outdated or altered, the study may become irrelevant—or worse, misleading. Since research is publicly disseminated, erroneous findings are unacceptable. Accuracy and precision are essential to ensure the trustworthiness and usability of research results.

The article critically assesses the national approach to legislating academic liability for integrity violations without implementing preventive mechanisms. Using the European Research Area as an example, the article highlights the role of educational initiatives in fostering awareness of academic integrity and mitigating the risk of violations. The author concludes that systemic changes are needed in Ukrainian state policy on education and science, including the development of an informational and educational environment that promotes ethical conduct and best practices in academic activity.

Keywords: academic integrity, copyright, plagiarism, self-plagiarism, prevention of academic integrity violations.

Матеріал надійшов 14.04.2025

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Барильченко Владислав — аспірант факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія»; юридичний консультант Global Rights Compliance, Київ, Україна
<https://orcid.org/0009-0000-5625-190>
vladyslav.barylchenko@ukma.edu.ua

Башеська Елена — доктор права, старший науковий співробітник Інституту демократії, Центрально-Європейський університет, Будапешт, Угорщина
<https://orcid.org/0009-0008-4155-5447>
BasheskaE@ceu.edu

Богатчук Дар'я — кандидат юридичних наук, старша викладачка кафедри загальнотеоретичного правознавства та публічного права факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна
<https://orcid.org/0009-0008-6804-6765>
d.bohatchuk@ukma.edu.ua

Зверєв Євген — LL.M., кандидат юридичних наук, доцент кафедри загальнотеоретичного правознавства та публічного права факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія», експерт Центру дослідження проблем верховенства права НаУКМА, Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-8589-4597>
zvieriev_ievgen@ukma.edu.ua

Зозуля Назар — студент БП «Право» факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна
<https://orcid.org/0009-0007-2153-537X>
n.zozulia@ukma.edu.ua

Кожухар Олександр — аспірант кафедри загальнотеоретичного правознавства та публічного права факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна
<https://orcid.org/0009-0006-4183-3289>
o.kozhukhar@ukma.edu.ua

Комаровський Микола — юрист громадської організації «Харківська правозахисна група»; аспірант кафедри кримінального процесу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Харків, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-8829-8299>
komarovskiyin@icloud.com

Коченов Дімітрі — професор, доктор права, керівник досліджень верховенства права Інституту демократії, Центрально-Європейський університет, Будапешт, Угорщина; департамент правових наук, Центрально-Європейський університет, Відень, Австрія
<https://orcid.org/0000-0001-9266-1188>
KochenovD@ceu.edu

Пікуля Тетяна — кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри теоретичної юриспруденції Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана, Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0003-0430-3255>
pikulia.tatyana@gmail.com

Рудченко Євген — здобувач ступеня магістра, МП «Право», факультет правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна
<https://orcid.org/0009-0009-3991-7127>
yevhen.rudchenko@ukma.edu.ua

Сікора Вікторія — аспірантка Навчально-наукового юридичного інституту, здобувачка PhD «Право», Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника; адвокат Адвокатського об'єднання «Сліпенчук Партнерз», Івано-Франківськ, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-0331-3542>
sikoravikt@gmail.com

Стеценко Микола — аспірант кафедри приватного права факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна
<https://orcid.org/0009-0006-9513-1477>
m.stetsenko@ukma.edu.ua

Угольков Євген — аспірант Київського університету права НАН України; адвокат, Київ, Україна
<https://orcid.org/0009-0001-5207-5309>
ugolkov@ukr.net

Шмарьова Тетяна — кандидат юридичних наук, старша викладачка кафедри загальнотеоретичного правознавства та публічного права факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна
<https://orcid.org/0009-0004-8288-2023>
shmariovato@ukma.edu.ua

Штефан Анна — докторка юридичних наук, завідувачка відділу авторського права та суміжних прав Науково-дослідного інституту інтелектуальної власності Національної академії правових наук України, головна редакторка журналу «Теорія і практика інтелектуальної власності = Theory and Practice of Intellectual Property», Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0003-2382-4849>
anna_shtefan@ukr.net

NOTES ABOUT AUTHORS

Barylchenko Vladyslav — Postgraduate student, Faculty of Law, National University of Kyiv-Mohyla Academy; Legal Consultant, Global Rights Compliance, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0000-5625-1907>
vladyslav.barylchenko@ukma.edu.ua

Basheska Elena — Dr, Senior Research Fellow, CEU Democracy Institute, Budapest, Hungary
<https://orcid.org/0009-0008-4155-5447>
BasheskaE@ceu.edu

Bohatchuk Daria — PhD in Law (Candidate of Science of Law), Senior Lecturer, Department of General Theory of Law and Public Law, Faculty of Law, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0008-6804-6765>
d.bohatchuk@ukma.edu.ua

Kochenov Dimitry V. — Professor, Dr, Head of Rule of Law Research, CEU Democracy Institute, Budapest, Hungary; CEU Department of Legal Studies, Vienna, Austria
<https://orcid.org/0000-0001-9266-1188>
KochenovD@ceu.edu

Komarovskyi Mykola — Lawyer at the Kharkiv Human Rights Protection Group NGO; Postgraduate student, Department of Criminal Procedure, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-8829-8299>
komarovskyyin@icloud.com

Kozhukhar Oleksandr — Doctoral student, Department of General Legal Theory and Public Law, Faculty of Law, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0006-4183-3289>
o.kozhukhar@ukma.edu.ua

Pikulia Tetiana — Candidate of Legal Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Theoretical Jurisprudence, Kyiv National Economic University Named After Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-0430-3255>
pikulia.tatyana@gmail.com

Rudchenko Yevhen — Master's Candidate, Master's program "Law", Faculty of Law, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0009-3991-7127>
yevhen.rudchenko@ukma.edu.ua

Shtefan Anna — PhD, Dr. Habil. (Law), the Head of the Copyright and Related Rights Department, Intellectual Property Scientific Research Institute, National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Editor-in-Chief, Theory and Practice of Intellectual Property (scientific and practical journal), Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-2382-4849>
anna_shtefan@ukr.net

Sikora Viktoriia — Postgraduate student, PhD in Law, Educational and Scientific Law Institute, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University; Lawyer, Law Association “Slipenchuk Partners”, Ivano-Frankivsk, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-0331-3542>
sikoravikt@gmail.com

Shmariova Tetiana — PhD, Senior Lecturer, Department of General Legal Theory and Public Law, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0004-8288-2023>
shmariovato@ukma.edu.ua

Stetsenko Mykola — PhD student, Department of Private Law, Faculty of Law, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0006-9513-1477>
m.stetsenko@ukma.edu.ua

Ugolkov Ievgen — Postgraduate student, Kyiv University of Law, National Academy of Sciences of Ukraine, Lawyer, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0001-5207-5309>
ugolkov@ukr.net

Zozulia Nazar — student of the Bachelor’s program “Law”, Faculty of Law, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0007-2153-537X>
n.zozulia@ukma.edu.ua

Zvieriev Ievgen — LL.M., PhD, Assistant Professor, Department of General Legal Theory and Public Law, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Expert, Rule of Law Research Centre, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-8589-4597>
zvieriev_ievgen@ukma.edu.ua

ЗМІСТ

ВІД РЕДКОЛЕГІЇ (<i>Роман Петров, Іван Яцкевич</i>)	3
<i>Владислав Барильченко</i> Тлумачення в кримінальному праві: особливості та межі.....	4
<i>Дар'я Богатчук</i> Перспективи розвитку електронного судочинства в Україні	19
<i>Євген Зверєв, Тетяна Шмарьова</i> Смертна кара: pro et contra (через призму доцільності, гуманності і справедливості).....	45
<i>Назар Зозуля</i> Людська гідність і конституційне врядування в умовах воєнного стану: національні та глобальні виклики.....	68
<i>Олександр Кожухар</i> Принцип прозорості в контексті правового регулювання систем штучного інтелекту	78
<i>Микола Комаровський</i> Римський статут: обмеження юрисдикції та шляхи імплементації	86
<i>Дімітрі Коченов, Елена Башеська</i> Україна та розширення ЄС: яким правом керуватися та в якому напрямку рухатися? (переклад з англійської Анни Малишевої).....	95
<i>Тетяна Пікуля</i> Механізм правового регулювання цифрового середовища: філософсько-правовий аспект	114
<i>Євген Рудченко</i> Правове регулювання домашньої праці: зміни в трудовому законодавстві України	124
<i>Вікторія Сікора</i> Механізми оскарження рішень загальних зборів учасників/акціонерів: теоретичні підходи та практичні аспекти	133
<i>Микола Стеценко</i> Розвиток концепції корпоративного договору в Україні.....	140
<i>Євген Угольков</i> Застосування принципу <i>non reformatio in peius</i> для оскарження рішень у сфері податкових правопорушень.....	148
<i>Анна Штефан</i> Забезпечення академічної доброчесності в науковій діяльності з позиції авторського права.....	155
Відомості про авторів	165

CONTENTS

FROM THE EDITORS (<i>Roman Petrov, Ivan Yatskevych</i>).....	3
<i>Vladyslav Barylchenko</i> Interpretation in Criminal Law: Specific Features and Limits.....	4
<i>Daria Bohatchuk</i> Perspectives for Development of Electronic Justice in Ukraine.....	19
<i>Ievgen Zvieriev, Tetiana Shmariova</i> Death Penalty: Pro et Contra (behind the Scenes of Ideas on the Way to the Rule of Law).....	45
<i>Nazar Zozulia</i> Human Dignity and Constitutional Governance under Martial Law: National and Global Challenges.....	68
<i>Oleksandr Kozhukhar</i> The Principle of Transparency in the Context of Legal Regulation of Artificial Intelligence Systems	78
<i>Mykola Komarovskiy</i> Rome Statute: Jurisdictional Limitations and Implementation Paths	86
<i>Dimitry V. Kochenov, Elena Basheska</i> Ukraine and the EU Enlargement: What Is the Law and Which Is the Way Forward? (Translation into Ukrainian by Anna Malysheva).....	95
<i>Tetiana Pikulia</i> The Mechanism of Legal Regulation of the Digital Environment: a Philosophical and Legal Perspective	114
<i>Yevhen Rudchenko</i> Legal Regulation of Homework: Changes in Labor Legislation of Ukraine.....	124
<i>Viktoriiia Sikora</i> Ways to Appeal Decisions of General Meetings of Participants/Shareholders: Theoretical Approaches and Practical Aspects.....	133
<i>Mykola Stetsenko</i> Development of the Concept of Shareholder Agreements in Ukraine	140
<i>Ievgen Ugolkov</i> Application of the Principle of <i>Non Reformatio in Peius</i> to Appeals of Decisions in the Field of Tax Offences.....	148
<i>Anna Shtefan</i> Ensuring Academic Integrity in Scientific Activities from a Copyright Perspective.....	155
Notes about Authors.....	165